

Дніпровський національний
університет ім. Олеся Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2025 ТОМ 28 № 4

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2025

Науково-теоретичний альманах

Том 28 № 4 2025

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО "Центр соціально-політичних
досліджень"

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук; а
також освіта/педагогіка (Наказ МОН
від 21.02.2024 №220).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей. Статті
публікуються в авторській редакції.
Висловлені у цих статтях думки можуть
не збігатися з точкою зору редакційної
колегії і не покладають на неї ніяких
зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2025

ГРАНІ

Редакційна колегія

Квітка С.

Архирейський Д.
Аяган Б.
Бобровська О.
Бородін Є.
Вільборг Е.
Вятр Є.
Гао Т.
Гладуш В.
Городяненко В.
Густафссон М.
Гудек М.
Іваненко В.
Іванова С.
Ісетті Дж.
Жиленко К.
Жук С.
Журба О.
Казакевич Г.
Кляйн В.
Колісник Л.
Кондрашова Л.
Кривошеїн В.
Крушельницька Т.
Кузнецовенко Й.
Кулик О.
Литвинова Т.
Лучанинова О.
Македон В.
Никифоров А.
Ніколенко Л.
Окороков В.
Омельченко М.
Плохій С.
Рагімлі Р.
Русецький А.
Робертс К.
Світленко С.
Сидиков Е.
Сітковська А.
Слободянюк М.
Ставченко С.
Старушенко Г.
Сорокіна Л.
Схюрман П.
Токоменко О.
Тороп К.
Третяк О.
Хейнемаа С.
Шевцов С.
Шляхов О.

головний редактор
д.держ.упр., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
к.е.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.політ.н., проф. (Швеція)
д.п.н., проф. (Польща)
д.екон.н., доц. (КНР)
д.пед.н., проф. (Словаччина)
д.і.н., проф. (Україна)
д.ф., доц. (Швеція)
д.габ., проф. (Словаччина)
д.і.н., проф. (Україна)
к.філол.н., доцент (Україна)
д.ф., с.н.с. (Італія)
д.е.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
к.пед.н., проф. (Словаччина)
к.соц.н., доц. (Україна)
д.пед.н., проф. (Польща)
д.політ.н., проф. (Україна)
к.е.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Литва)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.пед.н., проф. (Україна)
д.е.н., проф. (Україна)
д.е.н., проф. (Україна)
к.пед.н., доц. (Україна)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.пед.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., доц. (Азербайджан)
д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
д.соц.н., проф. (Великобританія)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
д.е.н., доц. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.т.н., проф. (Україна)
к.соц.н., доц. (Україна)
д.філос.н. (Нідерланди)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.пед.н. (Україна)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Фінляндія)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.
Заступники головного редактора:
Іванова С., Кривошеїн В., Шевцов С., Шляхов О.
Редактор: Іванова С.

Контакти:

+38(050)258-83-86; granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

GRAN/

Scientific and theoretical almanac

28 (4) 2025

Founders:

Oles Honchar Dnipro National University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political Researches"

Registration license

KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020 and № 1017 of 27 September 2021 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication category "B" on philosophical, political, sociological and historical sciences was given; as well as education/pedagogy (Order of the Ministry of Education and Science No. 220 dated February 21, 2024).

ISSN 2077-1800 (Print)

ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:

DOAJ

Index Copernicus

National Library of Ukraine Vernadsky

Google Scholar

CrossRef

ERIH PLUS

Ulrichs web

WorldCat

and other.

Publisher:

Publishing house «Grani»

+38(050)258-83-86

www.grani-print.dp.ua

graniprint@gmail.com

Publishing license

ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.

Articles are published in the author's editing. The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.

Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2025

Editorial board

Kvitka S.

Editor in Chief

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Full Prof. Ph.D. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Sweden)

Full Prof. Dr. (Poland)

Assoc. Prof. Dr. (PRC)

Full Prof. Dr. (Slovakia)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Assoc. Prof. Ph.D. (Sweden)

Full Prof. Dr. (Slovakia)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)

Senior Researcher, Ph.D. (Italy)

Full Prof. Dr. (USA)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Ph.D. (Slovakia)

Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Poland)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Lithuania)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Ph.D. (Ukraine)

Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (USA)

Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. (Georgia)

Full Prof. Dr. (United Kingdom)

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Netherlands)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Finland)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Arkhireyskyi D.

Ayahan B.

Bobrovska O.

Borodin Ye.

Wihlborg E.

Vyatr E.

Gao T.

Hladush V.

Gorodyanenko V.

Gustafsson M.

Dudek M.

Ivanenko V.

Ivanova S.

Isetti G.

Zhuk S.

Zhurba O.

Kazakevych G.

Klein V.

Kolisnyk L.

Kondrashova L.

Kryvoshein V.

Kuznecoviene J.

Kulyk O.

Lytvynova T.

Luchaninova O.

Makedon V.

Nykyforov A.

Nikolenko L.

Okorokov V.

Omelchenko M.

Plokhii S.

Rahimli R.

Rusetsky A.

Roberts K.

Sitkovska A.

Svitlenko S.

Sydykov E.

Slobodyanyuk M.

Stavchenko S.

Starushenko H.

Sorokina L.

Schuurman P.

Tokovenko O.

Torop K.

Tretyak O.

Heinamaa S.

Shevtsov S.

Shlyakhov O.

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.

Deputies Chief Editor: Ivanova S., Krivoshein V.,

Shevtsov S., Shlyakhov O.

Editor: Ivanova S.

Contacts:

+38(050)258-83-86; granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

Зміст

Соціологія

С. 6

Ситник Олександр

Соціальні стандарти ЄС як інструмент забезпечення стабільності трудових ринків країн-членів в умовах глобальних викликів

С.13

Юсіфлі Халіл

Порівняльний аналіз молодіжної політики в Азербайджані та Туреччині на сучасному етапі: управління та законодавство

С.20

Софія Балакіна, Катерина Мальцева

Вплив рис особистості та копінг-стратегій на рівень стресу серед студентів БП-1 НаУКМА після повномасштабного вторгнення

Філософія

С. 34

Чуйкова Олена

Компаративний аналіз «потoku свідомості» у філософії А. Бергсона та Е. Гуссерля

С. 41

Павлова Тетяна, Павлов Роман

Інтерпретація та смарт-контракти: практичні аспекти філософії та герменевтики права

С.48

Дияк Вадим, Бореичук Денис

Вплив історичних міфів на становлення української ідентичності

С.56

Іванова Світлана

Візуальна культура: вивчення, концепти та горизонти досліджень

Історія

С. 64

Компанієць Сергій

Соціально-економічне життя дворянства лівобережжя у вітчизняній історіографії

С.70

Дешко Петро

Кельтська теорія походження Русі як альтернатива норманізму та концепції «давньоруської народності»

Contents

Sociology

P. 6

Sytnik Oleksandr

EU Social Standards as a Tool for Ensuring the Stability of the Labor Markets of Member States in the Face of Global Challenges

P. 13

Yusifli Khalil

Comparative Analysis of Youth Policy in Azerbaijan and Turkey at the Contemporary Stage: Governance and Legislation

P.20

Balakina Sofia, Maltseva Kateryna

The Effects of Personality Traits and Coping Strategies on Perceived Stress among the NaUKMA Freshmen since the Full-Scale Invasion

Philosophy

P.34

Chuikova Olena

Comparative Analysis of the «Stream of Consciousness» in the Philosophy of H. Bergson and E. Husserl

P. 41

Pavlova Tetiana, Pavlov Roman

Interpretation and Smart Contracts: Practical Aspects of Philosophy and Legal Hermeneutics

P.48

Dyjak Vadym, Boreichuk Denis

The Impact of Historical Myths on the Development of Ukrainian Identity

P.56

Ivanova Svitlana

Visual Culture: Studies, Concepts, and Research Horizons

History

P. 64

Kompaniets Serhiy

Socio-Economic Life of the Left-Bank Nobility in Ukrainian Historiography

P. 70

Deshko Petro

The Celtic Theory of the Origins of Rus' as an Alternative to Normanism and the Concept of the «Old Rus' Ethnicity

Політологія

С. 80

Слінецька Юлія

Медіастратегії кандидатів під час президентської кампанії у США 2024: роль соціальних мереж

С.87

Дубель Михайло

Цифровий вимір політичного дискурсу на прикладі наративів Spec ops: the line

Педагогіка

С. 93

Мога Микола

Супервізія та інтервізія як сучасні форми удосконалення навчального процесу в гуманітарних закладах вищої освіти України

С.100

Джалілова Севіндж

Інтеграція штучного інтелекту в освіту майбутніх вчителів фізики

С.105

Ключкович Тетяна

Інклюзивна освіта в Словаччині: між задекларованими цілями та практикою

Рецензія

С. 112

Вітенко Микола

У пошуках утрачених геномів: уроки Паабо для України (Рецензія на книгу Сванте Паабо «Неандерталець. У пошуках утрачених геномів». Рівне: Бородатий Тамарин, 2025.)

Politology

P. 80

Slipetska Yulia

Media Strategies of Candidates in the 2024 US Presidential Campaign: The Role of Social Media

P. 87

Dubel Mykhailo

The Digital Dimension of Political Discourse Using the Example of Narratives Spec Ops: The Line

Pedagogy

P. 93

Moga Mykola

Supervision and Intervision as Modern Forms of Improving the Educational Process in Humanitarian Higher Education Institutions of Ukraine

P. 100

Jalilova Sevinj

Integration of Artificial Intelligence in the Education of Future Teachers of Physics

P.105

Klyuchkovych Tetyana

Inclusive Education in Slovakia: Between Declared Goals and Practice

Review

P. 112

Vitenko Mykola

In Search of Lost Genomes: Paabo's Lessons for Ukraine (Review of the book by Svante Raabo "Neanderthal. In Search of Lost Genomes". Rivne: Bearded Tamarin, 2025.)

EU Social Standards as a Tool for Ensuring the Stability of the Labor Markets of Member States in the Face of Global Challenges

UDC: 316.422:364(4-67)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172578>**Sytnyk Olersandr**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8106-7482>, so491961@gmail.com*Lutsk national technical university (Lutsk, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. It is established that the labor markets of EU member countries are increasingly responding to global challenges that transform mechanisms of social protection, employment, and market adaptation. EU social standards are characterized as a regulatory instrument that reduces regional disparities, ensures compliance with labor rights, and serves as a guarantee of social cohesion. The necessity of comprehensive analysis of the functional purpose of social standards in accordance with modern challenges has been substantiated: digitalization, labor automation, hybrid forms of employment, and energy crises.

Purpose. EU social standards have been studied as an instrument for enhancing resilience, flexibility, and stability of labor markets during global challenges. The role of social standards in shaping social policy of EU member states has been defined with the aim of minimizing the impact of crisis phenomena on the labor market and ensuring fair, inclusive development.

Results. It is revealed that modern social standards perform the function of a stabilization mechanism that reduces the impact of socio-economic consequences of crisis phenomena, provides protection for vulnerable population groups, and ensures an effective model of social partnership. Trends of modern changes in social standards towards integration with innovative approaches to labor market functioning have been characterized. It has been established that effective social standards promote social protection, build trust in state institutions, and ensure labor market stabilization.

Conclusions. The need to improve EU social standards through adaptation to the latest socio-economic shocks has been substantiated. The potential of social standards in creating stable, innovatively active labor markets capable of resisting external changes and promoting social welfare has been identified. A conclusion has been made about the need for further research focused on implementing social standards with digital governance tools and human capital formation.

Keywords: social standards, social policy, European Union, member states, globalization challenges, labor market, social protection, social cohesion

Соціальні стандарти ЄС як інструмент забезпечення стабільності трудових ринків країн-членів в умовах глобальних викликів

Ситник Олександр*Луцький національний технічний університет (Луцьк, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Встановлено, що трудові ринки країн-членів ЄС дедалі більше реагують на глобальні виклики, які трансформують механізми соціального захисту, зайнятості та ринкової адаптації. Охарактеризовано соціальні стандарти ЄС як регуляторний інструмент, який зменшує регіональні диспропорції, забезпечує дотримання трудових прав та виступає запорукою соціальної згуртованості. Обґрунтовано необхідність комплексного аналізу функціонального призначення соціальних стандартів відповідно до сучасних викликів: цифровізації, автоматизації праці, гібридних форм зайнятості та енергетичних криз.

Мета. Досліджено соціальні стандарти Європейського Союзу як інструмент підвищення витривалості, гнучкості та стабільності трудових ринків у період глобальних викликів. Визначено роль соціальних стандартів у формуванні соціальної політики держав-членів ЄС з метою мінімізації впливу кризових явищ на ринок праці та забезпечення справедливого, інклюзивного розвитку.

Результати. Виявлено, що сучасні соціальні стандарти виконують функцію стабілізаційного механізму, який зменшує вплив соціально-економічних наслідків кризових явищ, формує захист для вразливих верств населення та забезпечує ефективну модель соціального партнерства. Охарактеризовано тенденції сучасних змін соціальних стандартів у напрямку інтеграції з інноваційними підходами функціонування ринку праці. Встановлено, що ефективні соціальні стандарти сприяють соціальному захисту, формують довіру до державних інституцій та забезпечують стабілізацію ринку праці.

Висновки. Обґрунтовано потребу вдосконалення соціальних стандартів ЄС шляхом адаптації до новітніх соціально-економічних потрясінь. Визначено потенціал соціальних стандартів у створенні стабільних, інноваційно активних ринків праці, здатних протистояти зовнішнім змінам і сприяти добробуту суспільства. Зроблено висновок про потребу подальших досліджень, орієнтованих на впровадження соціальних стандартів з інструментами цифрового врядування та формування людського капіталу.

Ключові слова: соціальні стандарти, соціальна політика, Європейський Союз, країни-члени, глобалізаційні виклики, ринок праці, соціальний захист, соціальну згуртованість

Стаття надійшла / Article arrived: 18.07.25

Схвалено до друку / Accepted: 29.08.25

Вступ.

У сучасний період глобалізаційних змін, економічної нестабільності, технологічних трансформацій, змін клімату, військових конфліктів та міграційних хвиль питання стабільності функціонування трудових ринків набуває важливого значення. З кожним роком все більше ринок праці країн-учасниць ЄС стає чутливим індикатором не лише до внутрішніх соціально-економічних процесів, але й до зовнішніх глобальних викликів. Саме у даному контексті соціальні стандарти Європейського союзу, які закріплені на рівні наднаціонального утворення, виступають гарантією дотримання трудових прав, ефективним інструментом економічної стабільності, сталого розвитку та забезпечення соціальної згуртованості.

Від початку свого заснування, ЄС надає пріоритетне значення формуванню єдиних підходів до соціальної політики, які безпосередньо включають соціальні стандарти у сфері зайнятості, умов праці, соціального захисту, охорони праці та професійної освіти. Їх адаптаційне впровадження у державах-членах формує основу для зміцнення трудових ринків, зменшення регіональних диспропорцій між країнами, а також протидіє негативному впливу зовнішніх шоків та їх деструктивним наслідкам.

При цьому нові глобальні виклики, такі як, використання цифрових технологій в усіх сферах та напрямках, виникнення гібридних форм зайнятості, масштабна автоматизація виробництва, збройні конфлікти, економічні та енергетичні кризи, зумовлюють необхідність переосмислення функціональних завдань соціальних стандартів ЄС як динамічного та ефективного регуляторного інструменту. Відповідно, виникає потреба проведення системного наукового аналізу даних стандартів як інструменту забезпечення стійкості, адаптивності та гнучкості трудових ринків в сучасних умовах трансформаційного тиску.

Мета дослідження – аналіз соціальних стандартів ЄС як інструменту забезпечення адаптивності та стабільності трудових ринків країн-членів в період глобальних викликів. Дане дослідження передбачає оцінку стратегічної ролі даного інструменту у соціальній політиці щодо пом'якшення впливу зовнішніх криз, посилення суспільної єдності між країнами, а також забезпечення справедливого та інклюзивного розвитку.

Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний підхід, який інтегрує теоретичні та прикладні засади економіки праці, соціальної політики та європейських студій. В процесі дослідницької роботи було застосовано низку загальнонаукових і спеціалізованих методів. З метою розкриття теоретико-понятійного апарату було використано методи аналізу та синтезу. Для дослідження взаємозв'язку між

соціальними стандартами та ситуацією на ринку праці застосовувався системний і структурно-функціональний аналіз. На завершення методи прогнозування забезпечили можливість визначити перспективи розвитку політики соціальних стандартів ЄС на найближчий період.

Предметом дослідження виступають соціальні стандарти Європейського Союзу як системна сукупність правових, інституційних та політичних механізмів, які регулюють ситуацію на ринку праці держав-членів та здатні забезпечити їхню стійкість, соціальну стабільність і адаптивність в умовах глобальної нестабільності.

У сучасному науковому середовищі соціальні стандарти ЄС як предмет дослідження трактується завдяки кільком аналітичним підходам. Нормативно-правовий підхід, розглядає соціальні стандарти ЄС як систему юридичних норм і мінімальних гарантій у сфері праці та соціального забезпечення, що закріплені в правових актах ЄС. Інституціональний підхід робить акцент на ролі наднаціональних органів, а також механізмів моніторингу та координації. Функціональний підхід охарактеризує соціальні стандарти як інструмент забезпечення соціальної інтеграції, запобігання соціальній напрузі та недопущення маргіналізації населення. Системно-економічний підхід розглядає соціальні стандарти як елемент стратегії сталого розвитку, який сприяє узгодженню соціальної справедливості з економічною ефективністю. Зауважимо, що досить значна кількість існуючих підходів щодо вивчення даної категорії свідчить про багатогранність її впливу на соціально-економічні процеси як на рівні Європейського Союзу загалом, так і на рівні окремих держав-членів.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

У сучасних наукових дослідженнях соціальні стандарти визначаються як важливий інструмент стабілізації ринку праці ЄС в період глобальних викликів. Так, науковці О. Зеленько, О. Хандій і О. Новікова зазначають, що соціальні стандарти праці в ЄС виконують функцію захисту проти зовнішніх шоків, зміцнюючи при цьому соціальне партнерство між країнами (Зеленько et. al., 2024). І. Петрова та В. Близнюк вивчають соціальні стандарти як нормативний механізм, який забезпечує не лише соціальну безпеку, але й гідність праці (Петрова et. al., 2023). С. Лондар, О. Босенко та ін. зазначають, що досконала реалізація трудових стандартів є важливою передумовою ефективної інтеграції мігрантів у трудові ринки ЄС (Лондар et. al., 2024). А. Гілфойл і С. Носратабаді та ін. досліджуючи трансформацію ринку праці ЄС під впливом автоматизації та цифровізації, наголошують на нагальній потребі оновлення соціальних стандартів, особливо щодо захисту прав працівників (Gilfoyle, 2023; Nosratabadi et. al., 2023). Науковці К. Релуга, Ф. Рачіоппі та М. Россі у своєму дослідженні стверджують, що

забезпечення стабільної зайнятості, як однієї із складових соціальних стандартів, має прямий вплив на зниження рівня бідності (Reluga et. al., 2025). Окрім того, усі аналітичні документи Європейської Комісії та Європарламенту підтверджують, що соціальні стандарти є ключовим інструментом соціально орієнтованої моделі розвитку ЄС.

Таким чином, аналіз існуючих досліджень і публікацій, а також офіційні аналітичні матеріали свідчать про вагомий роль соціальних стандартів у процесі формування стійких трудових ринків ЄС, які будуть здатні не лише ефективно реагувати на зовнішні потрясіння, але й зберігати гідність праці та соціальну згуртованість.

Результати дослідження.

На сучасному етапі соціальні стандарти Європейського Союзу мають фундаментальне значення в процесі стабілізації та гармонізації ринків праці країн-членів. За даними аналітичної доповіді Європейського економічного і соціального комітету, вони охарактеризовуються як інструменти соціальної політики ЄС, які визначають вимоги щодо умов праці, соціального забезпечення та захисту трудових прав, що являється основою для забезпечення соціальної справедливості та економічної стабільності на території Європейського Союзу (Європейський економічний і соціальний комітет, 2023). Впровадження цих стандартів допомагає зменшувати вплив наслідків економічних криз і сприяти запобіганню виникнення загострення соціальної нерівності не лише в межах ЄС, але й в середині кожної країни-учасника.

В умовах економічної нестабільності, глобалізації та цифровізації соціальні стандарти являються своєрідним балансовим важелем між ринковими інтересами та соціальною відповідальністю, які сприяють забезпеченню сталого розвитку суспільства. Впровадження даних норм забезпечує не лише надійний захист працюючому населенню, а ще й зміцнює соціальну згуртованість, яка визначається ключовою передумовою для забезпечення довгострокового успіху кожної держави (European Commission, 2023; European Parliament, 2024a).

Сьогодні існує твердження, що при забезпеченні високих соціальних стандартів підвищується не тільки продуктивність праці та якість життя працівників, але й ефективність функціонування економіки загалом (Зеленько, et. al., 2024, с.108). Досвід країн ЄС чітко демонструє, що соціальна політика, яка спрямована на формування справедливих умов праці та захист прав працівників, є ефективним інструментом зменшення соціальних ризиків та забезпечує позитивний вплив на економічне зростання країни (Лондар, et. al., 2023).

Загалом, соціальні стандарти виступають механізмом, що забезпечує інклюзивність ринку праці. Вони забезпечують формування соціального діалогу між роботодавцями та працівниками, створюючи при

цьому належний простір для колективних переговорів та врегулювання конфліктів, що є важливою передумовою соціальної стабільності (European Commission, 2023; European Parliament, 2024b).

В останні роки трудові ринки країн-членів ЄС піддавалися суттєвим трансформаційним змінам, які були зумовлені впливом ряду комплексних глобальних чинників. Пандемія COVID-19, динамічна технологічна трансформація, воєнні конфлікти, кліматичні змін сформували нові передумови функціонування ринку праці, які сформували потребу перегляду і адаптації уже існуючих соціальних стандартів Європейського Союзу.

Головним каталізатором структурних змін соціальної політики ЄС виступила пандемія COVID-19, що стала першопрчиною поширення дистанційної та гнучкої форм зайнятості, які трансформували традиційні моделі організації праці. За даними Європейської Комісії, виникнення абсолютно нових форматів роботи сприяло можливості протистояти значній кількості кризових явищ, а саме зменшення ризиків масового безробіття та забезпечення функціонування економіки в умовах карантинних обмежень. При цьому, дані зміни спричинили ускладнення умов реалізації соціальних гарантій для працівників, які працюють у дистанційному або гнучкому режимі. Це обумовило необхідність оновлення соціальних стандартів відповідно до специфіки нових форм працевлаштування (European Commission, 2023).

Крім того, підвищення пріоритетності на глобальному рівні стосовно сталого розвитку і кліматичних ініціатив стимулювало трансформацію секторної структури зайнятості в напрямку «зеленої» економіки. Формування нових робочих місць у сферах екологічно чистого виробництва, відновлюваної енергетики та сталого транспорту супроводжується потребою формування відповідних компетенцій та перепідготовки кадрів. Також істотно вплинули на структуру європейських ринків праці військові конфлікти у світі, які зумовили міграційні потоки, що спричинило загострення соціальних викликів та зміну потреб у кваліфікаціях. За таких умов соціальні стандарти ЄС виступають як інструмент гарантування гідних умов праці та адаптації ринку праці до екологічних викликів і соціальних трансформацій, які спричинені екологічним переходом та зростанням міграційної мобільності (European Commission, 2024a).

На прикладі країн ЄС можна чітко спостерігати, що дані інструменти соціальної політики призначенні не тільки регламентувати умови праці, а також стимулювати розвиток нових форм зайнятості, таких як дистанційна робота. Це цілком відповідає розвитку цифрової економіки, забезпечуючи при цьому належний захист трудових прав (Петрова et. al., 2023; Nosratabadi et. al., 2023).

Так, у Нідерландах і Німеччині було запроваджено законодавчі механізми, які гарантують працівникам право на “відключення” (“right to disconnect”), що надає можливість не відповідати на робочі повідомлення в не робочий час (European Commission, 2023). Завдяки підтримці соціального діалогу, у Франції були сформовані нові умови контрактів для працівників гіг-економіки та фрілансерів, які надають їм можливість отримати соціальні гарантії, а саме страхування і оплачувану відпустку (European Parliament, 2024a).

Подібні трансформації також відображають загальноєвропейську тенденцію щодо змін соціальних стандартів ЄС в умовах цифрової трансформації економіки. Відповідно до даних аналітичного звіту Європейської комісії, держави-члени стимулювали впровадження реформ у сфері трудового законодавства задля підтримки гнучких, але безпечних умов зайнятості. Так, Іспанія уже запровадила нову модель колективного договору для платформних і тимчасових працівників, що значною мірою підсилило їхні соціальні права (European Commission, 2024b).

Наукові дослідження підкреслюють, що технологічна трансформація, а саме автоматизація та цифровізація виробничих процесів, суттєво впливають на структуру зайнятості, ставлячи під сумнів традиційні моделі працевлаштування та підвищуючи вимоги до кваліфікації робочої сили. Дані процеси можуть призводити до посилення соціальної нерівності та ризиків маргіналізації найбільш уразливих груп (Gilfoyle, 2023; Nosratabadi

et al., 2023). Відповідно до цього, соціальні стандарти ЄС поступово інтегрують механізми інклюзивності, зміцнення соціального діалогу між соціальними партнерами та розвитку безперервної освіти.

Зауважимо, що соціальні стандарти є перспективним інструментом соціальної політики щодо подолання нерівності на ринку праці, яка значно підвищується під впливом автоматизації та цифровізації. Сучасні аналітичні огляди підкреслюють, що високий рівень соціального захисту забезпечує збереження соціальної згуртованості та підвищення продуктивності праці, що, у свою чергу, формує умови для економічної конкурентоспроможності держав (Gilfoyle 2023; Reluga et. al., 2025).

Відповідно до цього, соціальні стандарти є не тільки нормативною базою, але й вагомим механізмом трансформації ринку праці відповідно до викликів глобалізації, соціальних трансформацій і технологічних змін. Вони формують фундаментальні засади соціальної справедливості, збалансовують інтереси роботодавців і працівників, а також сприяють сталому розвитку економіки.

В останні роки нормативно-правова база Європейського Союзу активізує процес гармонізації соціальних стандартів на рівні держав-членів (Рис. 1), запроваджуючи мінімальні вимоги щодо захисту прав працівників, включно з тимчасовими і дистанційними робітниками, а також гарантії охорони і безпеки і праці (European Parliament, 2024b). Усі запроваджені заходи мають на меті зменшення нерівності у сфері зайнятості та посилення соціальної згуртованості.

2022	• Підготовчий етап до реалізації Директиви про адекватну мінімальну заробітну плату (2022/2041) • Максимальне орієнтування на справедливую зайнятість та гідну працю • Підвищення уваги до вразливих груп, молоді та жінок
2023	• Початок реалізації Директиви 2022/2041 у країнах-членах ЄС • Зміцнення стандартів соціального захисту • Удосконалення інструментів колективного переговорного процесу
2024	• Інтеграція соціальних стандартів ЄС у цифрову та зелену трансформацію • Визначення ролі AI у змінах ринку праці • Надання більшого значення принципу справедливої трансформації (Just Transition) • Формування рекомендацій щодо гнучких форм зайнятості з соціальними гарантіями

Рис. 1. Основні зміни у соціальних стандартах ЄС щодо регулювання ринку праці країн-членів у 2022-2024 роках.
Джерело: (European Commission., 2024; European Parliament, 2024; European Economic and Social Committee, 2025).

У 2022 році Європейська Комісія визначила зміни, які спрямовані на розширення доступу до гідної праці, зменшення рівня бідності серед працюючих, підвищення ефективності професійної перепідготовки та удосконалення політик щодо молоді. Було наголошено про необхідність реформ у сфері соціального захисту, які орієнтовані на нові форми зайнятості (фріланс, тимчасову та дистанційну та роботу). Дані трансформаційні зміни відображають загальноєвропейську тенденцію щодо гнучкості ринку праці з одночасним посиленням гарантій соціальної безпеки (European Commission, 2023).

Протягом 2023 року пріоритетне значення надавалося реалізації Європейського стовпа соціальних прав, зокрема це стосувалося справедливої оплати праці, розширення охоплення систем соціального забезпечення та гендерної рівності. Одним із ключових аспектів стало поступове підвищення мінімальної заробітної плати в державах-членах ЄС відповідно до Директиви 2022/2041. Завдяки цьому вже в кінці 2023 року в країнах Східної та Центральної Європи було зафіксовано зменшення частки працюючих, які знаходяться за межею бідності, а також значно покращено умови зайнятості для жінок та молоді (European Commission, 2024a).

У 2024 році відбулося подальше закріплення соціальних стандартів, які базуються на основі принципів справедливої трансформації (Just Transition). В аналітичному огляді Європейської комісії зазначається, що надзвичайно важливою є підтримка працівників у період цифрової та екологічної трансформації, оскільки відбувається масове вивільнення працівників у зв'язку автоматизацією значної частки робочих процесів та впровадженням штучного інтелекту. Відповідно до даних змін на ринку праці, виникає необхідність інтеграції соціальних стандартів відповідно до програм цифрових навичок, адаптивного навчання протягом життя та миттєвої зміни профорієнтації (European Commission, 2024b).

Відповідно таких трансформацій на ринку праці, у 2024 році Європейський парламент окреслив основні пріоритети національних політик у сфері зайнятості, а саме:

- стимулювання соціального діалогу;
- розвиток колективно-договірного регулювання;
- адаптація законодавства до нетипових форм зайнятості.

Також було зазначено, що враховуючи особливості економічної нестабільності соціальні стандарти мають бути основним стабілізуючим інструментом для внутрішніх ринків праці. За ними мають бути закріплені функції забезпечити соціальну згуртованість, знизити регіональну нерівність та сприяти економічній продуктивності (European Parliament, 2024a).

Окрім того, Європейський економічний і соціальний комітет зазначає, що забезпечення соціальної справедливості в умовах цифрової трансформації є можливим лише при умовах вчасної правової відповіді на ризики, які безпосередньо пов'язані з автоматизацією праці. Відповідно виникає потреба у перегляді стандартів безпеки, захисту персональних даних працівників та створення правових умов для колективного контролю стосовно застосування алгоритмів регулювання трудових процесів (European Economic and Social Committee, 2025).

Зазначені зміни у соціальних стандартах ЄС у 2022-2024 роках здійснили системний вплив на ринок праці, а саме:

- відбулося зростання рівня зайнятості, зокрема це стосується осіб з інвалідністю, жінок та молоді, що стало результатом інклюзивної політики зайнятості та розширення державних навчальних програм;
- впровадження рамкових стандартів гідної праці зменшило масштаби трудової бідності;
- політики соціального захисту стала максимально адаптованою до нових форм праці.

Загалом, оновлені соціальні стандарти ЄС – це стратегічна відповідь на виклики сучасного трудового ринку. Вони ефективно поєднують економічну ефективність та соціальну справедливість.

Варто відмітити, що на фоні соціально-економічних трансформацій, які продовжують охоплювати Європейський Союз і весь світ в цілому, соціальні стандарти у напрямку ринку праці продовжують зазнавати суттєвих змін. Перспективи подальшої їх розвитку передбачають, що впродовж найближчих років основним пріоритетом ЄС буде залишатися забезпечення гнучкого, інклюзивного та соціально відповідального ринку праці, який буде адаптовано відповідно до трансформаційних вимог. До ключових напрямків модернізації соціальних стандартів ЄС, які підтвердженні сучасними діями владних структур, можна віднести:

1. Активізація політик “справедливої трансформації” (Just Transition), яка передбачає впровадження нових стандартів захисту працівників, що на даному етапі є зайняті у сферах, які поступово зникають у зв'язку з автоматизацією та декарбонізацією (European Commission, 2024b). З метою уникнення структурного безробіття уже сьогодні робиться значний акцент у соціальній політиці країн-членів ЄС на перекваліфікацію такої категорії працівників та доступ до освіти впродовж життя.

2. Внаслідок неконтрольованого зростання ролі цифрових платформ та гіг-економіки, Європейська комісія надалі продовжує вдосконалювати стандарти захисту трудових прав у нетиповій категорії зайнятості. Найближчим часом, очікується посилення

регулювання соціальних прав працівників цифрових платформ, що сприятиме забезпечення їм доступ до системи соціального страхування, безпеки на робочому місці та оплачуваних відпусток (European Economic and Social Committee, 2025).

3. Перспективним напрямом є також інституційне закріплення принципів етичного використання штучного інтелекту в трудовій сфері, яке передбачає формування чітких стандартів для AI-рішень, що впливають на прийом на роботу, оцінку виконаних службових обов'язків, кар'єрне зростання та звільнення працівників. Європейського економічного і соціального комітету (2025) наголошує, що технологічний розвиток ринку праці ЄС має бути юридично закріпленим у правових нормах, які спираються на принципи гідності та соціальної рівності (European Economic and Social Committee, 2025).

Таким чином, в умовах глобальних викликів Європейський Союз активно удосконалює соціальні стандарти з метою забезпечення стабільності трудових ринків країн-членів. Усі зміни формуються на перетині інноваційних, інклюзивних та стійких підходів, зберігаючи при цьому пріоритет соціальної справедливості як ключової цінності, адаптованої до викликів ХХІ століття.

Висновки.

Отже, соціальні стандарти Європейського Союзу у сфері трудових відносин і зайнятості – це не лише нормативно-правовий інструмент, але й комплексним механізмом соціальної регуляції, який ефективно взаємопов'язує інтереси працівників, роботодавців і суспільства загалом. В умовах глобалізаційних змін, що характеризуються значними економічними та соціальними трансформаціями, а також структурними змінами на ринку праці, вони виступають стратегічним важелем, що здатний забезпечувати стабільність, стійкість до негативних змін і сталий розвиток трудових ринків країн-членів ЄС.

Новизна цього наукового дослідження полягає в розробці нових підходів до розуміння соціальних стандартів ЄС як гнучкого інструменту соціальної

політики, що не обмежується правовими нормами, а також допомагає формувати соціокультурні цінності європейського суспільства. Даний підхід відкриває нові аспекти розуміння соціальних стандартів не лише як способу соціального захисту, але й як стимулятора інноваційних процесів у сфері зайнятості, створення нових моделей трудових відносин, а також видозмінення та розвитку людського капіталу.

Особливо важливим аспектом у дослідженні було визначення взаємодоповнюючого впливу між викликами цифрової трансформації ринку праці та впровадженням нових соціальних стандартів, зокрема платформної економіки, гібридних форм зайнятості та автоматизації. Сьогодні соціальні стандарти мають виступати у ролі «амортизатора», який нейтралізуватиме до мінімуму вплив ризиків суспільного відчуження і нерівноправності, створюючи умови для справедливих і гнучких моделей праці.

На нашу думку, подальше вивчення даної тематики, слід зосередити на таких ключових напрямках: формуванні нових механізмів адаптації соціальних стандартів до модернізаційних змін цифрової економіки і виникнення нових форм зайнятості; всебічному аналізі їх впливу на соціальну згуртованість в межах мультикультурного середовища ЄС; порівняльних дослідженнях європейських соціальних норм з країна G7, враховуючи соціокультурні бар'єри; розробці практичних рекомендацій щодо розробки соціальних стандартів ЄС із сучасними технологічними рішеннями та її інтеграції в управління ринком праці та соціальним захистом.

Підсумовуючи варто відмітити, що в період глобальних потрясінь соціальні стандарти ЄС виступають як багатогранна динамічна категорія, що формує не лише нормативно-правову основу, але й базові цінності європейського соціального простору. На сучасному етапі вони є вагомим підґрунтям формування соціально орієнтованого ринку праці Європи, якому будуть притаманні економічна ефективність, соціальна справедливість і сталий розвиток.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Європейський економічний і соціальний комітет. (2023). *Правила ринку праці в ЄС і Україні: загальні риси та відмінності* [Аналітична доповідь ПГС]. <https://eu-ua-csp.org.ua/csp-docs/14-dopovid-pgs-shodo-shodo-rinku-praci-zi-storonni-yeesk/>
- Зеленько, О., Хандій, О., & Новікова, О. (2024). Comparative analysis of the quality of working life in Ukraine and EU countries. *Problemy Ekonomiki, 19*(2), 106-113. <https://doi.org/10.35784/preko.6121>
- Лондар, С. Л., Босенко, О. С., Деревко, О. С., & Кир'янов, А. В. (2024). Виклики для українських біженців на ринку праці країн ЄС: приклад Польщі та Німеччини. *Україна в європейському освітньому просторі, 5*, 5-16. <https://science.ica.gov.ua/2024-5-5-16/>
- Петрова, І. Л., & Близнюк, В. В. (2023). Ринок праці у вимірі соціальної якості. *Сталий розвиток економіки, 1*(46), 21-30. <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2023-46-3>
- European Commission. (2023). *Employment and social developments in Europe 2023*. Publications Office of the European Union. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/680d6391-2142-11ee-94cb-01aa75ed71a1>
- European Commission. (2024a). *Labour market and wage developments in Europe 2024*. Publications Office of the European Union. <https://op.europa.eu/webpub/empl/lmwd-annual-review-report-2024/>

- European Commission. (2024b). *Study on the challenges and impacts to a social and inclusive Europe in the next decade*. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion. https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/study-challenges-and-impacts-social-and-inclusive-europe-next-decade_en
- European Economic and Social Committee. (2025). *Pro-worker AI: Levers for harnessing the potential and mitigating the risks of AI*. <https://www.eesc.europa.eu/en/policies/policy-areas/employment/opinions>
- European Parliament. (2024a). *Guidelines for the employment policies of the Member States*. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-10-2024-0027_EN.html
- European Parliament. (2024b). *Report on the European Semester for economic policy coordination: Employment and social priorities for 2024*. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2024-0050_EN.html
- Gilfoyle, A. (2023). *The impact of automation on income inequality: A cross-country analysis*. <https://arxiv.org/abs/2304.07835>
- Nosratabadi, S., Mosavi, A., Sadeghian, S., & Zavadskas, E. K. (2023). *Social sustainability of digital transformation: Empirical evidence from EU-27 countries*. <https://arxiv.org/abs/2305.16088>
- Reluga, K., Racioppi, F., & Rossi, M. (2025). *The impact of job stability on monetary poverty in Italy: Causal small area estimation*. <https://arxiv.org/abs/2502.12376>

REFERENCES

- European Commission. (2023). *Employment and social developments in Europe 2023*. Publications Office of the European Union. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/680d6391-2142-11ee-94cb-01aa75ed71a1>
- European Commission. (2024a). *Labour market and wage developments in Europe 2024*. Publications Office of the European Union. <https://op.europa.eu/webpub/empl/lmwd-annual-review-report-2024/>
- European Commission. (2024b). *Study on the challenges and impacts to a social and inclusive Europe in the next decade*. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion. https://employment-social-affairs.ec.europa.eu/study-challenges-and-impacts-social-and-inclusive-europe-next-decade_en
- European Economic and Social Committee. (2025). *Pro-worker AI: Levers for harnessing the potential and mitigating the risks of AI*. <https://www.eesc.europa.eu/en/policies/policy-areas/employment/opinions>
- European Economic and Social Committee. (2023). *Pravyla rynku pratsi v YeS i Ukraini: zahalni rysy ta vidminnosti* [Analytical report of the CSP]. <https://eu-ua-csp.org.ua/csp-docs/14-dopovid-pgs-shodo-shodo-rinku-praci-zi-storoni-yeesk/>
- European Parliament. (2024a). *Guidelines for the employment policies of the Member States*. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-10-2024-0027_EN.html
- European Parliament. (2024b). *Report on the European Semester for economic policy coordination: Employment and social priorities for 2024*. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-9-2024-0050_EN.html
- Gilfoyle, A. (2023). *The impact of automation on income inequality: A cross-country analysis*. <https://arxiv.org/abs/2304.07835>
- Londar, S. L., Bosenko, O. S., Derevko, O. S., & Kyrianov, A. V. (2024). Challenges for Ukrainian refugees in the EU labour market: The case of Poland and Germany. *Ukraine in the European Educational Space*, 5, 5-16. <https://science.iea.gov.ua/2024-5-5-16/>
- Nosratabadi, S., Mosavi, A., Sadeghian, S., & Zavadskas, E. K. (2023). *Social sustainability of digital transformation: Empirical evidence from EU-27 countries*. <https://arxiv.org/abs/2305.16088>
- Petrova, I. L., & Blyzniuk, V. V. (2023). The labour market through the lens of social quality. *Sustainable Economic Development*, 1(46), 21-30. <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2023-46-3>
- Reluga, K., Racioppi, F., & Rossi, M. (2025). *The impact of job stability on monetary poverty in Italy: Causal small area estimation* [Preprint]. arXiv. <https://arxiv.org/abs/2502.12376>
- Zelenko, O., Khandii, O., & Novikova, O. (2024). Comparative analysis of the quality of working life in Ukraine and EU countries. *Problemy Ekorozwoju*, 19(2), 106-113. <https://doi.org/10.35784/preko.6121>

Comparative Analysis of Youth Policy in Azerbaijan and Turkey at the Contemporary Stage: Governance and Legislation

UDC: 316.346.32

DOI: <https://doi.org/10.15421/172579>**Yusifli Khalil**Ph.D., Doctoral Student, <https://orcid.org/0009-0008-4195-4800>, yusiflixalil1@gmail.com*Ganja State University (Ganja, Azerbaijan)*

Abstract.

Out of the 198 countries in the world, 122 implement independent youth policies, taking into account the demographic characteristics of their populations as well as their political, economic, and social contexts. Considered one of the important directions of social policy, youth policy is aimed at facilitating the integration and social adaptation of young people into society, as well as developing their potential to ensure active participation in the country's socio-economic and cultural life.

Azerbaijan and the Republic of Turkey, allied states with long-standing close friendship and strategic cooperation, have developed and consistently implemented their own distinct youth policy strategies as countries where youth constitute a significant and active segment of the population. In both countries, youth policy is regulated within the framework of national legislation and international commitments and is carried out through collaboration with various state institutions, public organizations, and international partners.

This article analyzes the youth policies of Azerbaijan and Turkey from a political science perspective, comparatively examining their administrative structures, legal and regulatory frameworks, and institutional mechanisms. It also examines the activities of the main actors in youth policy, namely state institutions and non-governmental youth organizations. The analysis identifies the similarities and differences in the youth policies of the two countries; while some of these features can be regarded as positive experiences, others require improvement. Furthermore, the article highlights areas where both countries can benefit from each other's successful experiences and emphasizes the importance of further expanding bilateral cooperation in this field.

Keywords: State Policies, Social Policy, Youth Policy, Youth organizations, Legislation, Azerbaijan, Türkiye

Порівняльний аналіз молодіжної політики в Азербайджані та Туреччині на сучасному етапі: управління та законодавство

Юсіфлі Халіл*Гянджинський державний університет (Гянджа, Азербайджан)*

Анотація.

Із 198 країн світу 122 реалізують незалежну молодіжну політику, враховуючи демографічні характеристики свого населення, а також політичний, економічний та соціальний контекст. Молодіжна політика, яка вважається одним із важливих напрямів соціальної політики, спрямована на інтеграцію та соціальну адаптацію молоді в суспільстві, а також на розвиток їхнього потенціалу з метою забезпечення активної участі в соціально-економічному та культурному житті країни.

Азербайджан та Турецька Республіка, союзні держави з багаторічними тісними дружніми та стратегічними відносинами, розробили й послідовно реалізують власні особливі стратегії молодіжної політики як країни, де молодь становить значну й активну частину населення. В обох країнах молодіжна політика регулюється в межах національного законодавства та міжнародних зобов'язань і здійснюється у співпраці з різними державними установами, громадськими організаціями та міжнародними партнерами.

У статті здійснено аналіз молодіжної політики Азербайджану та Туреччини з політичної точки зору, проведено порівняльний розгляд їхніх адміністративних структур, нормативно-правових баз і інституційних механізмів. Окрему увагу приділено діяльності основних акторів молодіжної політики, а саме державних установ і недержавних молодіжних організацій. Аналіз виявляє подібності та відмінності у молодіжній політиці двох країн; деякі з цих характеристик можуть розглядатися як позитивний досвід, інші ж потребують удосконалення. Крім того, у статті підкреслено напрями, де обидві країни можуть скористатися успішним досвідом одна одної, а також наголошено на важливості подальшого розширення двостороннього співробітництва у цій сфері.

Ключові слова: державна політика, соціальна політика, молодіжна політика, молодіжні організації, законодавство, Азербайджан, Туреччина

Introduction.

Young people have always emerged as the dynamic, innovative, and fundamental driving force of society. They represent the demographic group that plays the most important role in the social life of the country, its economic development, and the maintenance of order and security. On this basis, it can be stated that the evolution of society and its material and cultural progress are directly dependent on the young generation.

In the scientific literature and legislation, there is no common age range or definition regarding the youth period. The World Health Organization defines youth as the 15–24 age group (WHO, 2014), while the United Nations extends this range to 15 – 29 (United Nations, 2018). Countries determine the youth age range in accordance with their social, economic, and cultural structures, the policies they implement, and their population size. In some countries, however, there is no general law defining the youth age range. Youth represent the transition stage from childhood to adulthood, during which biological, psychological, and sociological development occurs simultaneously. This period is defined as a stage in which personality is shaped and social roles and responsibilities begin to become clear, or as the phase in life when young people are expected to move from education and vocational preparation to full-time employment and to establish their own families, thereby forming an independent lifestyle (Erikson, 1968; Barry, 2005, p. 81).

According to the United Nations, there are currently 1.2 billion young people between the ages of 15 and 24, accounting for 16% of the world's population. By 2030, the number of young people is projected to increase by 7%, reaching approximately 1.3 billion (United Nations, n.d.). Despite the positive aspects of globalization, which today creates new opportunities, allows for the expansion of financial markets, the development of technologies, and the increase of scientific and technical knowledge, certain problems have also emerged that closely affect young people. Among these problems are adaptation to new realities, socialization, inequalities and discrimination in many fields, and particularly unemployment. The identification of solutions to these problems and the effective utilization of the potential of young people depend on the national youth policy implemented by the state.

Youth policy, as an important component of social policy, is one of the fundamental political orientations of the state. Therefore, the level at which youth policy is implemented depends on the state's attitude toward the social sphere. This policy aims to transform young people into active members of society, to ensure their integration and adaptation, while at the same time serving as an indispensable element for the realization of their skills (Algun Dogu & Yetim, 2016, p. 807). The state is the main actor of youth policy; this is due to the responsibilities it undertakes and its conception of

the social state. In modern countries, state youth policy essentially consists of strategies and implementation mechanisms that provide the environment and opportunities for young people to successfully participate in society and to use their potential effectively in line with state interests. When young people are considered a special category as one of the state's strategic resources, it becomes necessary to determine the implementation of a specific policy concerning youth as a priority area of the state (Cafarov, 2008, p. 48).

As of April 2014, according to available data, 122 out of 198 countries (62%) have a youth policy. In 37 countries (19%), existing state youth policies are being reviewed, or drafts of new youth policies are being prepared. Meanwhile, 31 states (approximately 16%) do not have their own youth policy (ILO, 2013, p. 14).

In developed countries, the elderly population is gradually increasing, while the number of young people is naturally declining. In developing countries, however, the youth population is rapidly growing (Cetinturk & Kucuk, 2019, p. 264). Azerbaijan and Turkey, as allied states, are among the developing countries, and in both cases, the proportion of young people within the population is significantly high. Therefore, the proper guidance of youth plays a fundamental role in ensuring the welfare of society and future generations; this can only be achieved through youth policy. In the contemporary period, Azerbaijan and Turkey implement their youth policies by taking into account their young populations and in accordance with their history, traditions, and socio-political and socio-economic conditions.

Methodology. The article, as a qualitative study, adopts an inquisitive and interpretative approach to the examined problem and aims to understand phenomena within their natural context. In the study, the youth policies of Azerbaijan and Turkey were analyzed from a political science perspective; the relevant legal regulations, normative-legal foundations, and institutional structures regarding youth policies of both countries were examined. The data were collected using the document analysis method and evaluated through comparative analysis. In the article, academic literature from Azerbaijan, such as the books of Hamza Cafarov on Azerbaijani Youth Policy, various articles from Turkey, as well as relevant legislative documents from both countries were applied.

The purpose of the research. The main aim of the article is to comprehensively identify the similarities and differences in the youth policies implemented by Azerbaijan and Turkey, and to analyze the strengths and weaknesses of the policies and programs applied by both countries in the field of youth. In addition, the article aims to demonstrate how both countries can benefit from each other's experiences and successful examples in youth policy. The purpose also includes evaluating the effectiveness of state strategies directed toward youth and presenting practical recommendations that can be applied to enhance the social integration and development

opportunities of young people. In this way, it will be possible to achieve scientifically grounded and practically oriented results for the development and optimization of youth policy in both Azerbaijan and Turkey.

The Main Material.

Azerbaijan and Turkey are among the countries with a young population. According to the statistics announced by the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan for 2024, out of a total population of 10,180,800, 2,301,500 are young people, constituting 22.6% of the population. Based on the 2024 data from the Turkish Statistical Institute (TUIK), Turkey's total population is 85,664,944, of which 12,763,159 are young people, corresponding to approximately 14.9% of the total population. It should be noted that the proportion of youth in these countries is higher compared to the member states of the European Union, and this significant youth share further increases the importance of implementing effective youth policies (Statistical Committee, 2024; TUIK, 2024).

When analyzing the youth policies of Azerbaijan and Turkey, it is essential to first consider both the state administrative structures and the non-governmental organizations operating in this field.

Within the Presidential Administration of the Republic of Azerbaijan, the Department of Youth Policy and Sports Affairs operates, ensuring the coordinated implementation of youth policy in the country (Talibli, 2023, p. 4). Additionally, within the National Assembly of the Republic of Azerbaijan, there is the Committee on Youth and Sports. This committee serves as a leading body in the drafting of laws and decisions related to the formulation and implementation of state policy in the fields of youth and sports (National Assembly of the Republic of Azerbaijan, 2025).

In Azerbaijan, the main state institution responsible for the implementation of youth policy was transferred to the Ministry of Youth and Sports, established on July 26, 1994, by the decree of National Leader Heydar Aliyev and the decision of the National Assembly. The establishment of this ministry, which aims to promote the development of young people and their integration into society, represents one of the first steps taken in the field of youth policy. Since 1994, the Ministry of Youth and Sports has been the main implementing body of numerous decrees and state programs related to youth policy. In addition, various state institutions, such as the Ministry of Education and Science, the Ministry of Communications and High Technologies, the Ministry of Health, the Ministry of Labor and Social Protection, the Ministry of Culture and Tourism, as well as local government bodies, also play an important role in the implementation of youth policy.

One of the state institutions playing an important role in the implementation of youth policy in different regions of the country, especially in rural areas, is the Youth Houses. Under the Ministry of Youth and Sports,

approximately 30 Youth Houses have been opened in various cities and districts of the republic to promote the health of the young generation and organize their leisure time. These centers were established to inform and guide young people on various issues, as well as to provide social support. Youth centers operate in different regions of the country, such as Aghstafa, Astara, Balakan, Binaqadi, Goygol, Lankaran, Nakhchivan, Sabunchu, Shamkir, Ganja, Baku, and other cities of Azerbaijan (Cafarov & Imamaliyev, 2012, p. 110).

Youth organizations are one of the main priorities of state youth policy, and their existence emphasizes the importance of youth participation in the development of civil society. Currently, in Azerbaijan, more than 300 youth organizations are registered with the Ministry of Justice. The objectives and activities of these organizations include the integration of youth into the European area, addressing the problems of young people in various regions of the country, international cooperation with other youth organizations, participation in diaspora and lobbying activities, protection of human rights and freedoms among youth, encouraging young people in solving social issues, and initiating other projects (Cafarov & Imamaliyev, 2012, p. 100).

To coordinate the activities of youth organizations, provide an environment for their development, support the national, regional, and international interests of member organizations, and conduct joint work in solving youth problems and protecting their rights, the National Council of Youth Organizations of the Republic of Azerbaijan, one of the leading youth organizations in Azerbaijan, was established on November 21, 1995, by 11 youth organizations. The National Council serves as the only confederative structure and the central coordination and cooperation body for the country's youth and youth organizations, organizing and ensuring their international integration. The National Council has made significant contributions to Azerbaijan's accession to the Council of Europe, and as a result of these efforts, several youth organizations gained the right to be represented in international organizations. For example, the Azerbaijan Scout Association was accepted into the World Organization of the Scout Movement, the Union of Young Lawyers into the International Association of Young Lawyers, the Azerbaijan Democratic Student Youth Movement into the European Democratic Students Union, and the World Union of Young Turkish Writers into the World Turkish Youth Union, among others (Cafarov, 2009, p. 391; National Council of Youth Organizations of the Republic of Azerbaijan, 2025).

When youth policy in Turkey is examined in the context of public services and the sociological characteristics of young people, it can be said that youth policy possesses a multidimensional and multi-actor set of policy implementation tools. The examination and discussion of laws and draft bills related to youth and youth policy in Turkey are carried out by the National

Education, Culture, Youth, and Sports Commission within the Grand National Assembly of Turkey. Today, the primary implementing body of youth policy is the Ministry of Youth and Sports of the Republic of Turkey. The ministry was first established in 1938; however, for many years it operated under different names and within various government structures. Since 2011, it has been restructured and has continued its activities independently (Yaman, 2021, pp. 58-59). In addition to the Ministry of Youth and Sports of the Republic of Turkey, the implementation of youth policy also involves other state institutions, such as the Ministry of National Education, the Ministry of Family and Social Services, the Ministry of Justice, and the Ministry of Transport and Infrastructure, as well as civil society organizations, including the Türkiye Education Volunteers Foundation and the Community Volunteers Foundation.

The Youth Centers and Youth Offices established in many cities and regions of the country aim to support the all-round development of young people and to ensure their integration and adaptation into society. As of September 2024, youth services are provided at 508 youth centers and 361 youth offices, with a total of 21,746,778 young people participating in the organized activities. Through these centers, young people can access a wide range of activities according to their needs (Presidency of Strategy and Budget, 2024; Ministry of Youth and Sports of the Republic of Turkey, 2023).

At the regional level, the main implementing institution of youth policy is the municipalities. Municipalities are the primary local government bodies with the potential to more accurately identify the problems of young people in the areas where they operate. Article 14 of Municipality Law No. 5393 includes provisions related to youth, stating that "Municipalities shall carry out and commission youth and sports services." According to this article, municipalities are authorized, provided that these services meet local common needs, to offer services such as establishing student dormitories for youth, providing vocational and skill training, supplying sports equipment to encourage youth participation in sports, and offering educational support (Republic of Turkey, 2005, Art. 14).

It can be said that the management structures of youth policy in both countries are largely similar. In both Azerbaijan and Turkey, there are commissions within the legislative bodies that review and provide opinions on laws and draft bills related to youth policy. In addition, both countries have a Ministry of Youth and Sports specifically focused on youth policy, and several other ministries coordinate their activities in this field. Furthermore, the Youth Houses in Azerbaijan and the Youth Centers in Turkey are essentially equivalent institutions. All of these factors demonstrate the similarities in the state administrative structures.

However, some differences also exist, primarily regarding the activities of municipalities. In Azerbaijan, the municipal system is not yet sufficiently developed,

and the absence of youth-oriented services somewhat negatively affects the effectiveness of youth policy at the regional level. By taking the youth-oriented municipal services in Turkey as an example, similar practices could be implemented in Azerbaijan, positively contributing to the social and individual development of young people.

Regarding youth organizations, Azerbaijan's experience shows certain advantages. In particular, the National Council of Youth Organizations was established to coordinate youth organizations. In Turkey, this function is carried out by the Directorate of Youth Services under the Ministry of Youth and Sports (Yaman, 2021, s. 58-59).

From a political perspective, one of the main mechanisms for implementing youth policy is the adoption of legal acts aimed at young people. Between 1996 and 2003, significant efforts were undertaken in Azerbaijan to develop the normative and legal foundations of youth policy. During this period, a number of legislative acts and state programs were adopted with the aim of fostering the physical, spiritual, and moral development of young people, strengthening their patriotic education, as well as accelerating the resolution of their social and economic problems. These include the Presidential Decree "On State Support for Young Talents in Azerbaijan," the Presidential Order "On the Establishment of Special Scholarships for Young Talents," and the state programs "Young Families" and "On Enhancing Patriotism and Citizenship among Youth" (Cafarov, 2009, p. 370).

The most significant and comprehensive legal document adopted in the field of youth policy is the Law "On State Youth Policy," enacted on April 9, 2002. This law, consisting of 3 chapters and 14 articles, defines the fundamental objectives, principles, and organizational-legal foundations of youth policy in Azerbaijan, while also regulating the relations arising in this domain. According to the law, "Youth policy represents a system of measures implemented by the state aimed at creating socio-political, socio-economic, and organizational-legal conditions and guarantees to ensure the comprehensive development of young people and their active participation in social life" (Law of the Republic of Azerbaijan, 2002).

Since 2005, the implementation of youth policy in Azerbaijan has been particularly characterized by the adoption of state programs specifically targeting young people, under the title "Azerbaijani Youth". To date, three such programs have been enacted. The first "Azerbaijani Youth" state program covered the years 2005–2009, followed by the second program for 2011–2015, and, most recently, the third program for 2017–2021. Each successive program was designed with more comprehensive and advanced content compared to its predecessor, thereby aiming to enhance the overall effectiveness of youth policy.

The primary objectives of these state programs are to ensure the more effective implementation of youth policy in the Republic of Azerbaijan; to enable the active participation of young people in all spheres

of society; to support the realization of their creative and innovative potential; to safeguard the health of the younger generation; to prioritize issues of education and employment for youth; to promote the effective use of modern information and communication technologies; and to foster the development of the volunteer movement throughout the country (Ministry of Youth and Sports of the Republic of Azerbaijan, 2017).

One of the longest-term legal frameworks adopted in the field of youth policy is the "Azerbaijani Youth Development Strategy for 2015–2025", which was approved by Presidential Decree on January 26, 2015. The primary objective of this strategy is to develop the potential of the young generation in accordance with modern requirements, to ensure the effective use of this potential for the country's future development, and to foster a sense of active citizenship among youth over a ten-year period. The Development Strategy covers target groups defined as youth and young families. Moreover, in order to establish a comprehensive approach toward different social groups of youth, the strategy identifies a range of categories, including young scholars and researchers, youth studying and working abroad, those performing military service, young athletes, and unemployed youth (Strategy of the Republic of Azerbaijan, 2015).

In Turkey, youth policy was first addressed in legal acts through Article 58 of the 1982 Constitution. The Constitution states:

"The State shall take measures to ensure the education and development of young people, entrusted with the independence and Republic of Turkey, in the light of positive science, in accordance with the principles and reforms of Atatürk, and against ideas aiming to undermine the indivisible integrity of the State with its country and nation. The State shall take the necessary measures to protect youth from alcohol addiction, narcotic substances, delinquency, gambling and similar harmful habits, and ignorance" (Constitution of the Republic of Turkey, 1982, Art. 58).

In 2013, the Ministry of Youth and Sports of the Republic of Turkey prepared the National Youth and Sports Policy Document, which was published in the Official Gazette. The document was designed to define the concept of youth and to establish the fundamental goals, principles, values, and policy areas of youth policy. In the document, the concept of youth is addressed not in biological terms but within a sociological framework. Furthermore, considering the national context, individuals aged 14–29 were identified as the target group for youth policies. This document, which outlines the developmental directions of youth policy in the country, defines youth policy not only as a matter concerning young people but also as a social variable and determining factor connecting families, institutions, and all members of society. Youth policy is described in the document as follows:

"National youth policies are an indispensable

element for ensuring that young people participate as active individuals in all areas of social structure and for developing their skills and talents. Moreover, youth policies constitute a set of instruments that protect young people from exploitation and neglect" (Ministry of Youth and Sports, 2012, p. 5).

In Turkey, issues related to youth policy have been addressed within the Five-Year Development Plans and the annual programs of the Presidency. The country's development plans are documents that outline goals, policies, and strategies aimed at contributing to the economic, social, and cultural development of Turkey. These plans are implemented over a specific period (five years) with the objective of accelerating national development and formulating corresponding policies. The first development plan was implemented between 1963 and 1967. Over time, due to changes in Turkey's economic, social, and cultural structure, the plans have focused on different areas (Akay, 2023, p. 1282). To date, twelve Five-Year Development Plans have been adopted. From the Fifth Development Plan onward, the topic of "youth" has been explicitly included in these documents, defining the state's tasks, responsibilities, and the measures to be implemented in relation to national youth policy.

In the annual programs of the Presidency, under the headings "Children and Youth" or simply "Youth," the current state of youth policy in the country, the defined goals and objectives, and the policies and measures planned for implementation are presented. These programs highlight key issues faced by young people, including access to education, poverty, involvement in crime, internet addiction, smoking, alcohol and substance abuse, as well as regional inequalities. The 2025 Presidential Annual Program emphasizes that the fundamental goal is to ensure that young people develop strong life skills, gain access to education and employment opportunities, cultivate humanitarian and national values, and actively participate in economic and social life and decision-making processes (Strategy and Budget Directorate, 2024). These programs, adopted annually, are prepared in alignment with the youth policy directions outlined in the Five-Year Development Plans. Consequently, it can be concluded that the Five-Year Development Plans and the Presidential programs serve as higher normative instruments that ensure the continuous implementation of youth policy.

When examining the youth policies of Azerbaijan and Turkey in terms of legislation, significant differences can be observed. In Azerbaijan, the legal framework for youth-oriented policy is relatively more developed. In particular, the Law of the Republic of Azerbaijan "On State Youth Policy" is considered the primary normative document in this field. Additionally, there are specific documents targeting youth, such as the "Azerbaijani Youth" state programs and the "Development Strategy of Azerbaijani Youth for 2015–2025." In contrast, the

legal foundations of youth policy in Turkey are relatively weak. Although the “National Youth and Sports Policy Document” is conceptually aligned with the Azerbaijani law “On State Youth Policy,” it is not recognized as formal legislation. In Turkey, the main orientations regarding youth and youth policy are primarily found in the Five-Year Development Plans and the Presidential Annual Programs. However, these programs do not specifically focus on youth or youth policy.

The weak legal normative framework in Turkey creates certain negative effects. For example, although the “National Youth and Sports Policy” document defines youth as individuals aged 14–29, some state institutions, such as TÜİK, define this age range as 15–24. The absence of a common approach to the concept of youth in the country causes confusion in the implementation of youth policy and in research conducted in this field.

Conclusions.

In global practice, each country implements its own unique youth policy, resulting in the emergence of various approaches and models in this field. Among these models, two main approaches are particularly noteworthy. The first is the American liberal model, in which the state’s direct intervention in the social sphere is minimal and usually indirect, relying on the active role of civil society organizations, the private sector, and local communities. The second is the European model, in which the state plays an active role in addressing social problems, including youth policy, and guarantees the welfare state concept through the constitution. Based on the similarities of Azerbaijan and Turkey mentioned above, it can be stated that both countries implement a

youth policy aligned with the European model, drawing on the experiences of European countries. A key indicator of this approach is the emphasis on the primary role of the state in regulating and executing youth policy in both countries.

Considering the similarities and differences in the youth policies of Azerbaijan and Turkey, the primary objective in both countries is to enhance the participation of young people in social, political, and other spheres, and to transform them into active members of society by uniting them around common values. However, compared to leading European countries, the level of youth participation in these two countries remains relatively low. The main reasons for this can be attributed to political and economic crises experienced in certain periods in both countries.

From this perspective, the current priority for both countries is to increase youth participation in social and political life. Youth policy can only be fully shaped when young people actively engage in these processes and assume roles as decision-makers.

In conclusion, it can be stated that Azerbaijan and Turkey, as allied countries cooperating in many fields, can establish joint projects and platforms in the field of youth policy by drawing on each other’s positive experiences. The aim would be to enhance youth participation and to improve legislative and administrative frameworks. Such cooperation would provide opportunities for youth development in education, employment, and other areas, ultimately contributing to the advancement of youth policy and creating a foundation to elevate it to the level observed in leading European countries.

REFERENCES

- Akay, H. (2023). A general evaluation of youth policies in development plans. *International Journal of Management Academy*, 6(4), 1278–1297.
- Algun Doğu, G., & Yetim, A. (2016). Evaluation of recent youth and sports policies. *International Journal of Sport Culture and Science*, 2(Special Issue 1), 805–813.
- Azerbaijan Republic Ministry of Youth and Sports. (2017). *Azerbaijani youth 2017–2021: State program*. Baku: Republic of Azerbaijan.
- Azerbaijan Republic National Council of Youth Organizations. (2025). *Who we are*. NAYORA. <https://nayora.az/az/biz-kimik>
- Azerbaijan Republic. (2002). *Law of the Republic of Azerbaijan on Youth Policy (No. 1619 IIQ)*. Baku: Republic of Azerbaijan.
- Azerbaijan Republic. (2015). *Development strategy of Azerbaijani youth for 2015–2025 (No. 29206)*. Baku: Republic of Azerbaijan.
- Barry, M. (2005). The inclusive illusion of youth transitions. In M. Barry (Ed.), *Youth policy and social inclusion: Critical debates with young people* (pp. 78–95). Taylor & Francis.
- Cafarov, A. M., & Imamaliyev, E. B. (Eds.). (2012). *The role of youth in the social life of Azerbaijan*. St. Petersburg; Baku: Secretariat of the CIS Interparliamentary Assembly Council.
- Cafarov, H. R. (2008). *Formation and development of the youth movement in Azerbaijan*. Baku: Nurlan.
- Cafarov, H. R. (2009). *Youth movement in Azerbaijan (20th century)*. Baku: Nurlan.
- ILO. International Labor Organization. (2013). *Global trends in youth employment* (p. 14).
- Ministry of Youth and Sports of the Republic of Türkiye (2013). *National youth and sports policy document* (Publication No. 57). Ankara: Ministry of Youth and Sports.
- Ministry of Youth and Sports of the Republic of Türkiye. (2023). *Meeting point of youth: GSB youth centers*. <https://gsb.gov.tr/tr/haber-detay/277575-genclerin-bulusma-adresi-gsb-genclik-merkezleri>
- Presidency of Strategy and Budget. (2024). *2025 Presidential annual program*. Ankara: Presidency of the Republic of Turkey Strategy and Budget Presidency. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2024/11/2025-Yili-Cumhurbaskanligi-Yillik-Programi-05112024.pdf>
- Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (n.d.). *Population: By months*. <https://www.stat.gov.az/source/demography/ay/>
- Talibli, R. (2023). Main directions and mechanisms of the implementation of state youth policy in the Republic of Azerbaijan. *Academic Journal of History and Thought*, 10(2), 1–18.

- Turkish Statistical Institute. (2024). *Turkish Statistical Institute*. <https://www.tuik.gov.tr/>
- Türkiye Republic. (1982). *Constitution of the Republic of Turkey*.
- Türkiye Republic. (2005). *Municipal Law No. 5393*. T.C. Legislation Information System. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5393&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- United Nations. (2018). *World youth report: Youth and the 2030 agenda for sustainable development*. United Nations Department of Economic and Social Affairs. <https://www.un.org/development/desa/youth/wp-content/uploads/sites/21/2018/12/WorldYouthRep>
- United Nations. (n.d.). *Youth*. United Nations. <https://www.un.org/en/global-issues/youth>
- World Health Organization. (2014). *Health for the world's adolescents: A second chance in the second decade*. World Health Organization. <https://www.who.int/publications/i/item/WHOFWC-MCA-14.05>
- Yaman, A. (2021). Turkey's youth policy in the context of public policy analysis. *IBAD Journal of Social Sciences*, (10), 45–71.

The Effects of Personality Traits and Coping Strategies on Perceived Stress among the NaUKMA Freshmen since the Full

UDC: 303.023:159.923-053.6:355.01(470:477)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172580>**Balakina Sofia**MA, <https://orcid.org/0009-0009-5918-1794>, sofia.balakina@ukma.edu.ua**Maltseva Kateryna**Dr.Sc., Assoc. Prof., <http://orcid.org/0000-0001-6540-8734>, maltsevaKS@ukma.edu.ua

National University of «Kyiv-Mohyla Academy» (Kyiv, Ukraine)

Abstract.

Relevance. Stress plays a critical role in processes related to health, morbidity, and aging. The researchers' interest in the psychosocial determinants of stress is especially timely given the heightened stress conditions in Ukraine resulting from the COVID-19 pandemic and ongoing armed conflict. These factors have had a pronounced impact on young people, compounded by the general pressures of adapting to new circumstances and the demands of academic life that students face in their first year of study. The factors influencing individual health and well-being can be categorized as proximal – internal or closely linked to the core elements within the nomological network of the studied phenomenon - or distal, which are more removed from the center and embedded in the broader social context. Within the sociological discipline, distal factors are more frequently examined, particularly as part of the framework of social determinants of health. However, it is essential to explore the dynamic interplay between proximal and distal factors, as well as the impact of local cultural and historical contexts. The purpose of this study is to explore the conditions and individual characteristics that affect stress levels and to assess their capacity to influence individual ability to manage stress effectively. A quantitative online survey conducted in Kyiv in 2024 (N = 1,120) investigated the contributions of personality traits and coping strategies to stress levels among university students since the full-scale invasion. Data analysis was performed using SPSS software and included descriptive statistics, correlation, regression, and factor analysis.

Results. The study tested several hypotheses: that higher scores in Avoidance and Neuroticism would be associated with elevated stress levels, while higher scores in Problem Solving and Social Support coping strategies would predict reduced stress. Similarly, increased scores in Extraversion, Openness to Experience, Agreeableness, and Conscientiousness were expected to correspond with lower stress levels. Conclusions. The findings supported these hypotheses. One limitation of the study was the absence of PTSD-related measures.

Keywords: stress, coping strategies, personality, student youth, armed conflict, quantitative methods, Ukraine

Вплив рис особистості та копінг-стратегій на рівень стресу серед студентів БП-1 НаУКМА після повномасштабного вторгнення

Софія Балакіна, Катерина Мальцева

Національний університет «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна)

Анотація.

Актуальність. Стрес виступає важливим фігурантом у процесах, пов'язаних зі здоров'ям, захворюваністю та старінням організму. Інтерес до психосоціальних детермінант стресу є своєчасним, зокрема через загострення стресових станів в Україні у зв'язку із пандемією COVID-19 і збройним конфліктом. Ці чинники позначаються на молоді, що у випадку із студентством ускладнюються вимогами адаптації до академічного стилю життя. Чинники, здатні впливати на стан здоров'я та добробут індивідів, можуть бути проксимальними (внутрішніми або такими, що знаходяться ближче до «серцевини» досліджуваного процесу в номологічній сітці) або дистальними (укоріненими у зовнішній соціальній тканині). Дистальні чинники в соціологічній дисципліні вивчаються більш широко, зокрема в межах рамки соціальних детермінантів здоров'я. Тим часом важливо розуміти їхню взаємодію з проксимальними чинниками, а також вплив локального культурного та історичного контекстів. Метою дослідження було дослідити, які саме обставини та індивідуальні характеристики можуть впливати на рівень стресу та оцінити міру їхнього впливу на індивідуальну спроможність ефективно опиратися стресу. Проведене в 2024 р. в Києві кількісне онлайн опитування (N=1120) передбачало оцінку рівня стресу в залежності від рис особистості та копінг-стратегій студентської молоді після початку повномасштабного вторгнення. Для аналізу даних було використано програмне забезпечення SPSS із використанням кореляційного, регресійного та факторного методів аналізу, а також описові статистики.

Результати. Дослідження перевіряло серію гіпотез щодо того, що підвищення показників Уникнення та Нейротизму вестиме до збільшення показників метрики рівня стресу, а підвищення показників копінгових стратегій Вирішення проблем та Пошуку соціальної підтримки вестиме до зниження показників метрики рівня стресу, так само, як підвищення показників Екстраверсії, Відкритості до досвіду, Згодливості та Сумлінності вестиме до зниження показників метрики рівня стресу. Висновки. Висунуті гіпотези було підтримано даними. Обмеження дослідження включає відсутність метрик ПТСР.

Ключові слова: стрес; копінгові стратегії; особистість; студентська молодь; збройний конфлікт; кількісні методи; Україна

Стаття надійшла / Article arrived: 28.07.25

Схвалено до друку / Accepted: 29.08.25

Вступ.

Значна доказова база підтримує твердження щодо того, що психічне здоров'я індивідів знаходиться під суттєвим впливом соціальних чинників, що можуть діяти як стресори (Vukčević Marković, Živanović, Dimoski, & Gvozden, 2025). Стрес концептуалізується як суб'єктивний реактивний досвід на подразник, що вимагає від індивіда певних кроків (модифікацій поведінки чи довкілля) задля усунення стресової ситуації. Стресові події варіюються в плані частотності і їхня спроможність залишати слід у фізіології людини неоднакова, причому впливовість події залежить від того, в який момент життєвої траєкторії вона трапляється. Стрес виступає важливим фігурантом у процесах, пов'язаних зі здоров'ям, захворюваністю та старінням організму, тому з'ясування психосоціальних детермінант стресу є своєчасним, зокрема через загострення стресових станів в Україні у зв'язку із пандемією COVID-19 і збройним конфліктом та їхній вплив особливо на молодь (Психічне здоров'я та ставлення українців до психологічної допомоги під час війни, 2022; Психічне здоров'я та ставлення українців до психологічної допомоги під час війни, 2024; Стресові стани населення України в контексті війни: Результати всеукраїнського опитування, 2023), а також загальну стресовість нових обставин і вимог академічного життя, до якого пристосовуються студенти з першого року навчання (Köksoy, Vayisoğlu & Tekayak, 2025). Чинники, здатні впливати на стан здоров'я та добробут індивідів, можуть бути проксимальними (внутрішніми або такими, що знаходяться безпосередньо ближче до «серцевини» досліджуваного процесу в номологічній сітці) або дистальними (більш віддаленими від «центру» та укоріненими у зовнішній соціальній тканині) (Vukčević Marković, Živanović, Dimoski & Gvozden, 2025, p. 1-3). Важливо розуміти, які саме обставини та індивідуальні характеристики можуть впливати на рівень стресу та спроможність ефективніше з ним справлятися. Серед залежних від соціальної екології важливих проксимальних чинників, що можуть збільшувати чи зменшувати частоту та інтенсивність стресу виступають, передусім, риси особистості та копінг-стратегії (Балакіна, 2024). Риси особистості є індивідуальними атрибутами, які вважаються транситуативними і досить стійкими у часі (McCrae & Costa, 1996). Емпіричні дані демонструють, що риси особистості можуть, особливо в тандемі з супутніми соціальними обставинами, чинити вплив на сприйняття та рівень стресу. Наприклад, оптимізм та соціальні контакти (соціальна підтримка) можуть зменшувати рівень стресу, що демонструється численними дослідженнями; однак існують докази того, що їхній ефект іноді може бути негативним, що робить ці зв'язки неоднозначними (Segerstrom, 2005; Segerstrom & Nes, 2006). У свою чергу, копінгові стратегії є індивідуально набутими та усталеними

способами, якими люди порождаються зі стресом. Однак, не усі види копіngu можуть знижувати рівень стресу чи сприяти покращенню якості життя; існують маладаптивні копінг-стратегії (приміром, надмірне вживання алкоголю, переїдання, ризикова поведінка тощо).

З огляду на превалентність рамки соціальних детермінантів здоров'я, дистальні чинники в соціологічній дисципліні вивчаються більш широко. Важливо при цьому розуміти їхню динамічну взаємодію з проксимальними чинниками, а також вплив локального культурного та історичного контексту (Vukčević Marković, Živanović, Dimoski & Gvozden, 2025).

Метою цієї публікації є оцінка взаємозв'язків між рисами особистості, копінговими стратегіями та рівнем стресу зокрема у студентському середовищі.

Риси особистості та копінгові стратегії у процесі стресу.

Емпіричні дослідження вказують на суттєві міжособистісні розбіжності у сприйнятті стресових ситуацій та в реакціях на стрес, коли він постає (Amestoy et al. 2023). Серед досліджень, присвячених обґрунтуванню теоретичної ланки між рисами особистості та стресом, існує дефіцит емпіричних доказів щодо існування зв'язку між ними, його характеру та механізму дії. Кількість досліджень стосовно впливу рис особистості на рівень стресу ще менша. Відповідно, серед цілей проведеного проекту було намагання зробити внесок у доказову базу досліджень, спрямованих на більш детальне та комплексне розуміння ролі рис особистості та копінг-стратегій у процесі стресу. Зокрема, в публікації розглядається серія гіпотез, що розглядають причинні зв'язки між фасетками особистості, різними типами копінгових стратегій, та стресом.

Відштовхуючись від транзакційної моделі стресу Лазаруса і Фолкмана (1984), копінг розуміється тут як динамічна взаємодія між індивідами та їхньою соціальною екологією. Стосовно студентських популяцій, загалом визнається множинність джерел стресу (стресорів), однак способів та готовності індивіда протидіяти стресу варіюється між людьми (Karyotaki et al., 2020). Оглядові праці, що концентруються саме на студентських копінгових стратегіях (Waterhouse & Samra, 2025), незалежно від дизайну дослідження, дослідницьких інструментів та досліджуваних аспектів стресу, виділяють більш ефективні та проактивні (спрямовані на вирішення проблем) форми та навички копіngu. У відповідності до результатів опублікованих емпіричних досліджень (Silverman & Aafjes-van Doorn, 2023; Theodoratou & Argyrides, 2024), припускалося, що стратегія Уникнення може сприяти підвищенню рівня стресу:

Гіпотеза 1: Підвищення показнику Уникнення вестиме до збільшення показників метрики рівня стресу.

Соціальна підтримка виражається у відчутті того, що індивіда люблять і цінують, що має загальні захисні властивості щодо психічного здоров'я і знижує перцепцію стресу. Слідом за опублікованими результатами, які систематично наголошують на ролі активного копінгу та міжособистісних соціальних зв'язків у ефективній адаптивній емоційній регуляції, культивуванні стресостійкості, переоцінюванні негативних ситуацій у більш позитивному ключі, зниженні ймовірності нейродисфункції, що негативно впливає на мислення, прийняття рішень і поведінкові наслідки, та загальному покращенні якості життя (Maghan, 2017; Palamarchuk & Vaillancourt, 2021; Acoba, 2024; Calhoun, Stone, Cobb et al. 2022; Lopez, Courtney, Liang, Swinchoski, Goodson & Denny, 2024), можна очікувати, що:

Гіпотеза 2: Підвищення показнику Вирішення проблем вестиме до зниження показників метрики рівня стресу;

Гіпотеза 3: Підвищення показнику Пошук соціальної підтримки вестиме до зниження показників метрики рівня стресу.

За рахунок впевненості в собі, енергійності, високому рівню соціальних навичок та підтримки тісних зв'язків з іншими та допитливості, зацікавленню у нових ідеях і креативності людина може мати менший рівень стресу, бо вона може мати більш позитивний погляд на життя. Так само, людина, яка є чемною і добре думає про людей, може мати меншу ймовірність підвищення стресу, бо може менше вступати у конфлікти (Ercan, 2017; Vollrath, 2001; Pollak, Dobrowolska, Timofiejczuk & Paliga, 2020). Відповідно, можна очікувати, що:

Гіпотеза 4: Підвищення показнику Екстраверсія вестиме до зниження показників метрики рівня стресу.

Гіпотеза 5: Підвищення показнику Відкритість до досвіду вестиме до зниження показників метрики рівня стресу.

Гіпотеза 6: Підвищення показнику Згодливість вестиме до зниження показників метрики рівня стресу.

Нейротизм, навпаки, збільшує стрес і має тісні зв'язки з негативними симптомами психічного та фізіологічного здоров'я, що було систематично емпірично продемонстровано (наприклад, Yin, Yu, Zou et al., 2024; Yusoff et al., 2021), так само як і чинники, що можуть відігравати захисну функцію (як-от, висока самооцінка (Amestoy et al. 2023)). Люди, які схильні переживати, сумувати та мають схильність до тривоги, можуть відчувати як більший рівень стресу, так і мати дефіцит навичок давати собі раду зі стресом та низький психоемоційний контроль (Ercan, 2017). Відповідно, можна припустити, що:

Гіпотеза 7: Підвищення показнику Нейротизм вестиме до збільшення показників метрики рівня стресу.

Людина із вираженою рисою Сумлінності може фокусуватися на вирішенні певної задачі, організовуючи та впорядковуючи час та ресурси для вирішення питання, що збільшуватиме відчуття контролю над ситуацією і зменшуватиме рівень стресу (Gibbons, 2021; Pollak, Dobrowolska, Timofiejczuk & Paliga, 2020; Vollrath, 2001). Таким чином, можна припустити, що:

Гіпотеза 8: Підвищення показнику Сумлінність вестиме до зниження показників метрики рівня стресу.

На Рис. 1 схематично зображено взаємодії основних змінних дослідження, втілені в гіпотезах.

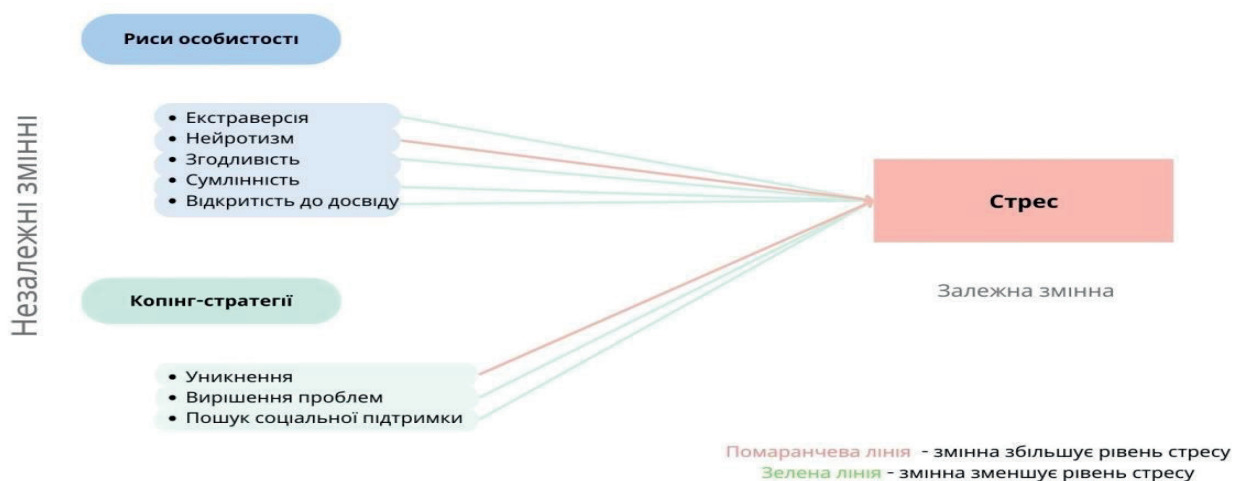

Рис.1.Схема взаємодії стресу, риси особистості та копінгових стратегій.

Методи.

Дослідження передбачало оцінку рівня стресу в залежності від рис особистості та копінг-стратегій студентської молоді під час військового стану. Емпіричною базою дослідження були первинні дані, отримані у весняному семестрі 2024 р. під час інтернет-опитування студентів першого року навчання бакалаврату НаУКМА за допомогою платформи Microsoft Forms. Збір даних відбувався в кінці березня-всередині квітня 2024 року (24.03.2024-18.04.2024). Анкета надсилалася на корпоративну пошту студентів та/або у приватні повідомлення в Telegram. Для обробки та аналізу даних було використано програмне забезпечення SPSS. Під час аналізу були використані кореляційний, регресійний та факторний методи аналізу, а також описові статистики.

Інструмент та метрики.

У дослідженні застосовувались валідизовані інструменти (багатопозиційні шкали), що включали шкалу сприйнятого стресу (PSS-10 Perceived Stress Scale¹, Cohen, 1988), шкалу для вимірювання рис особистості (BFI-2, Soto, 2017) та індикатор копінг-стратегій (CSI, Amirkhan, 1990). Інструмент адмініструвався українською мовою.

Сприйняття стресу.

Шкала сприйнятого стресу (10 змінних, Perceived Stress Scale², Cohen, 1988) оцінює міру, до якої ситуація у житті певної людини оцінюється як стресова, тобто неконтрольована та непередбачувана.

¹Існують три версії PSS: оригінальна 14-ти компонента форма PSS-14, а також PSS-10 та PSS-4. Вважається, що PSS-10 є найкращою формою серед усіх варіантів PSS і саме даний варіант рекомендувався для подальших досліджень розробниками шкали, а також PSS-10 характеризувався помірною конвергентною валідністю. У одному дослідженні зазначалося (Taylor, 2015, с. 92), що надійність даного інструменту складала 0,84, що є показником високої узгодженості елементів шкали. В оригінальному дослідженні Коена вказувалося, що надійність для PSS-10 складала 0,78, що є вищим, ніж показник для PSS-14 (0,75) та PSS-4 (0,6), що вказує на те, що PSS-10 є настільки гарною мірою сприйнятого стресу, як і більш довга версія шкали (Cohen, 1988, с.45).

²Існують три версії PSS: оригінальна 14-ти компонента форма PSS-14, а також PSS-10 та PSS-4. Вважається, що PSS-10 є найкращою формою серед усіх варіантів PSS і саме даний варіант рекомендувався для подальших досліджень розробниками шкали, а також PSS-10 характеризувався помірною конвергентною валідністю. У одному дослідженні зазначалося (Taylor, 2015, с. 92), що надійність даного інструменту складала 0,84, що є показником високої узгодженості елементів шкали. В оригінальному дослідженні Коена вказувалося, що надійність для PSS-10 складала 0,78, що є вищим, ніж показник для PSS-14 (0,75) та PSS-4 (0,6), що вказує на те, що PSS-10 є настільки гарною мірою сприйнятого стресу, як і більш довга версія шкали (Cohen, 1988, с.45). https://www.researchgate.net/publication/390511468_Psihologicni_osoblivosti_emocijnogo_vigoranna_batkiv_u_period_vijni

Шкала включала віяло відповідей від 1 до 5, де 1 – повністю не погоджуюсь, 5 – повністю погоджуюсь. Запитання 4,5,7 та 8 були перекодовані у зворотній послідовності. Діапазон балів становив від 0 до 40, де бали 0-13 вважалися показником низького рівня стресу, 14-26 середнього та 27-40 – високого рівня сприйнятого стресу. Використовувалась україномовна версія опитувальника, яка була перекладена з англійської мови процедурою прямого зворотного перекладу трьома незалежними психологами³.

Риси особистості.

Для вимірювання рис особистості була обрана шкала BFI-2, яка є надійним та валідним інструментом для вимірювання особистісних властивостей, а також є просунутою версією BFI (60 запитань, Soto, 2017, с.1). Використовувалась україномовна версія опитувальника (Big Five inventory-2). Шкала включала 60 запитань, по 12 запитань на кожний з 5 вимірів. Шкала включала віяло відповідей від 1 до 5, де 1 – повністю не погоджуюсь, 5 – повністю погоджуюсь. Деякі питання були закодовані в оберненому порядку (Балакіна, 2023). Альфа Кронбаха становила 0,87 для Екстраверсії, 0,83 для Згодливості, 0,88 для Сумлінності, 0,91 для Нейротизму та 0,84 для Відкритості до досвіду.

Стратегії копіngu.

Для вимірювання копінг-стратегій була обрана шкала CSI (33 змінних, Amirkhan, 1990). Цей інструмент вважається одним із найбільш вдалих для дослідження базисних стратегій поведінки людини. Виміри включали поведінкові та когнітивні, активні та пасивні, інструментальні та паліативні, залежні від себе та інших компоненти (Amirkhan, 1990, с. 1067). Засновком шкали є розподіл сформованих упродовж життя стратегій на три великі групи, по 11 змінних на кожний вимір:

1. Стратегія вирішення проблем – активна поведінкова стратегія, при якій людина намагається використовувати всі наявні у неї особистісні ресурси для пошуку можливих способів ефективного вирішення проблеми.

2. Стратегія пошуку соціальної підтримки – активна поведінкова стратегія, при якій людина для ефективного вирішення проблеми звертається за допомогою і підтримкою до оточуючих: сім'ї, друзів, значущих інших.

3. Стратегія уникнення – поведінкова стратегія, при якій людина намагається уникнути контакту з навколишньою дійсністю, піти від вирішення проблем. Дана стратегія може носити адекватний та неадекватний характер в залежності від ситуації, а також її використання може бути зумовлене недостатнім розвитком навичок активного вирішення проблем.

³https://www.researchgate.net/publication/390511468_Psihologicni_osoblivosti_emocijnogo_vigoranna_batkiv_u_period_vijni

Щоб використати цю шкалу у лінійній регресії, було вирішено перекодувати її з 3-ох бальної (повністю згоден (3), згоден (2), не згоден (1) у 5-ти бальну. Альфа-Кронбаха становила 0,928 для Пошуку соціальної підтримки, 0,894 для Вирішення проблем, 0,839 для Уникнення.

Вибірка.

Основу вибірки складали студенти, що на період другого триместру 2024 року навчалися на першому курсі бакалаврату в НаУКМА. Генеральну сукупність дослідження становили студенти НаУКМА БП-1, кількість яких становила 1120 осіб. Обсяг вибірки становив 142 особи, похибка становила 7,8% без дизайн ефекту. Вибірка є репрезентативною для студентів НаУКМА БП-1 за ймовірності 0,9545 та похибки 11,7%, враховуючи дизайн-ефект (1,5). Повний перелік похибок для кожної спеціальності можна знайти у додатку Б. Response rate становив 48%. Більшість вибірки становили жінки (77,9%), середній вік становив майже 18 років ($M=17,6$; $SD=1,68$).

Для проведення дослідження була застосована

багатоступенева вибірка. На першому етапі одиницями відбору були факультети, застосовувався стратифікаційний тип відбору, тому що кожний факультет мав свою специфіку, але вважалося, що всередині факультету спеціальності є досить схожими між собою. На другому етапі відбиралися спеціальності за стратифікаційним типом відбору, бо кожна спеціальність вважалася відмінною за специфікою від інших, але однорідною всередині. На третьому етапі відбору застосовувався систематичний відбір із кроком 4, відбір починався як з початку, так і з кінця списку, щоб уникнути можливих похибок через алфавітний порядок прізвищ.

Результати.

Після перевірки якості, надійності даних і валідності утворених метрик для оцінки структури даних в секціях стресу, копінг-стратегій та рис особистості застосовувався експлораторний факторний аналіз методом головних компонент з ортогональним обертанням Варімакс (Табл. 1-4, Рис. 2-3).

Табл. 1.

Стратегії копінгу: показники якості моделі

Назва показника		Значення
Міра адекватності вибірки Кайзера-Майєра-Олкіна		0,828
Тест сферичності Бартлетта	Хі-квадрат	2788,31
	Рівні свободи	528
	Значущість	0,000
Залишки		44%
Детермінант		4,216E-010

Табл. 2.

Стратегії копінгу: повернута матриця компонент

	Компонента		
	1	2	3
Приймаю співчуття, взаєморозуміння друзів	,867		
Обговорюю ситуацію з людьми, так як обговорення допомагає мені почувати себе краще	,828		
Іду до друга за порадою – як виправити ситуацію	,796		
Довіряю свої страхи родичу або другу	,785		
Приймаю допомогу від друзів або родичів	,761		
Іду до друга, щоб він допоміг мені краще відчувати проблему	,736		
Розповідаю іншим людям про ситуацію, так як тільки її обговорення допомагає мені прийти до її вирішення	,736		
Приймаю співчуття і розуміння від когось	,734		
Дозволяю собі поділитися почуттями з другом	,727		
Шукаю заспокоєння у тих, хто знає мене краще	,723		
Іду до когось (друга або фахівця), щоб він допоміг мені відчувати себе краще	,652		
Сплю більше звичайного	,300		
Намагаюся вирішити проблем		,840	

	Компонента		
	1	2	3
Намагаюсь все зробити так, щоб мати можливість найкращим чином вирішити проблему		,799	
Думаю про те, що потрібно зробити, щоб виправити становище		,775	
Здійснюю пошук всіх можливих рішень, перш ніж щось зробити		,772	
Ставлю для себе ряд цілей, що дозволяють поступово справлятися з ситуацією		,727	
Обмірковую про себе план дій		,723	
Зосереджуюсь повністю на вирішенні проблеми		,713	
Намагаюся різними способами вирішувати проблему, поки не знайду найкращий		,695	
Борюся за те, що мені потрібно в цій ситуації		,680	
Дуже ретельно зважую можливості вибору		,630	
Намагаюся ретельно планувати свої дії, а не діяти імпульсивно під впливом зовнішнього спонукання		,603	
Фантазую про те, що все могло б бути інакше			,666
Мрію, фантазую про кращі часи			,657
Більше часу, ніж зазвичай, проводжу на самоті			,589
Намагаюся відволіктися від проблеми			,574
Хочу, щоб люди залишили мене на самоті			,562
Переключаюся на хобі чи займаюся спортом, щоб уникнути проблему			,507
Роблю все можливе, щоб не дати оточуючим побачити, що мої справи кепські	-,420		,497
Уявляю себе героєм книги або кіно			,471
Уникаю спілкування з людьми			,437
Дивлюся телевізор довше, ніж зазвичай			

Табл. 3.

Риси особистості: показники якості моделі

Назва показника		Значення
Міра адекватності вибірки Кайзера-Майєра-Олкіна		0,7
Тест сферичності Бартлетта	Хі-квадрат	4910
	Рівні свободи	1770
	Значущість	0,000
Залишки		46%
Детермінант		1,792E-018

Табл. 4.

Риси особистості: повернута матриця компонент

	Компонента				
	1	2	3	4	5
Схильна до неорганізованості	-,738				
Яка діє методично, любить порядок	,737				
Яка зберігає речі в чистоті і порядку	,730				
Наполеглива, яка працює, доки завдання не буде завершено	,696				
Яка лишає безлад, не прибирає за собою	-,606				
Схильна до лінощів	-,606				
Якій важко починати роботу над завданнями	-,585				

	Компонента				
	1	2	3	4	5
Яка іноді поводить себе безвідповідально	-,583				
Ефективна, гарно справляється з задачами	,577				
Надійна, на яку завжди можна розраховувати	,577				
Надійна, стійка	,554				
Шаноблива, яка ставиться до інших з повагою	,466				
Не любить брати на себе відповідальність	-,408				
Повна сил та енергії	,405				
Емоційно стабільна, не схильна засмучуватись		-,783			
Яка часто переживає		,745			
Яка часто сумує		,730			
Спокійна, яка добре переносить стрес		-,723			
Схильна відчувати себе пригніченою		,710			
Яка може бути напруженою		,659			
Яка є темпераментною, легко дає волю емоціям		,620			
Яка рідко відчуває тривогу або страх		-,618			
Примхлива, яка має часті перепади настрою		,569			
Яка тримає свої емоції під контролем		-,556			
Співчутлива, м'якосердечна		,540			,531
Яка залишається оптимістом після невдачі		-,502			

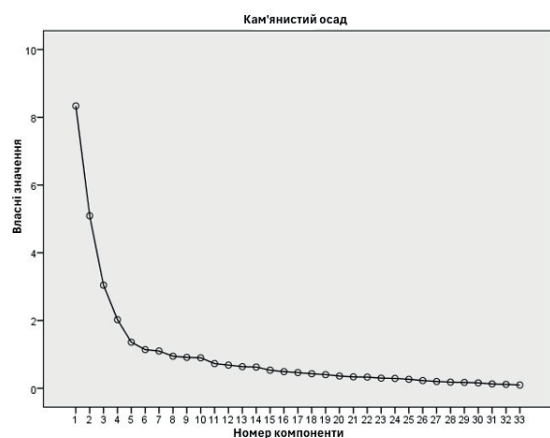

Рис. 2. Стратегії копіngu: кам'янистий осад

Копінг-стратегії як чинник у процесі стресу.

Перша компонента у факторіальній структурі стратегій копіngu переважно стосувалася залучення допомоги близьких, наприклад, поради друзів або родичів, розповідь близьким про ситуацію, яка бентежить, і співпадала з копінг-стратегією Пошуку соціальної підтримки. Друга компонента стосувалася намагання вирішити проблему: фокус уваги на проблемі, її обмірковуванні, плануванні, тобто копінг-стратегії Вирішення проблем. Третя компонента стосувалася фантазій про кращі варіанти розвитку подій, поринання у неіснуючий світ, переключення уваги на щось інше, а не проблему, і

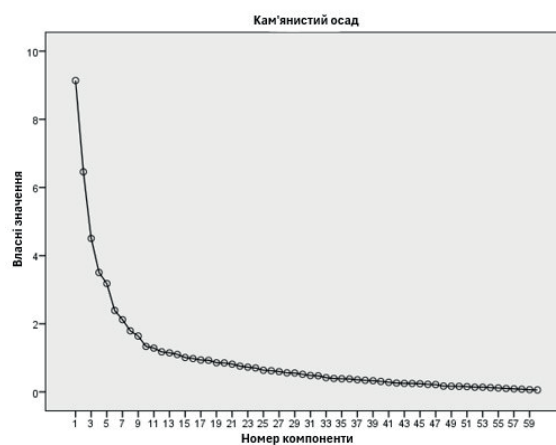

Рис. 3. Риси особистості: кам'янистий осад

стосувалася копінг-стратегії Уникнення. Загалом можна стверджувати, що емпірична та теоретична структури копінг-стратегій співпали.

Риси особистості як чинник у процесі стресу.

Перша компонента у факторіальній структурі риси особистості переважно стосувалася пов'язаних з Сумлінністю змінних щодо постійної роботи, наполегливості, порядку та організованості, відповідальності. Другий вимір переважно стосувався переживань, тривоги, страху, деструктивного проживання стресу та загалом емоційної нестабільності, що пов'язано з виміром Нейротизму. Третій вимір стосувався винахідливості,

оригінальності, цікавості щодо абстрактних та складних речей, мистецтва, що пов'язано з рисою Відкритості до досвіду. Четверта компонента стосувалася балакучості, впевненості та завзятістю, що асоціюється з рисою Екстраверсії. П'ятий вимір стосувався безкорисливості, допомоги іншим та загалом чемного та ввічливого ставлення до інших людей, що відповідає рисі Згодливості. Можна сказати, що теоретична та емпірична структури вимірів співпали з теоретизованою Великою п'ятіркою, однак були певні відхилення від оригінальної структури.

Вплив рис особистості та копінг-стратегій на рівень стресу.

Метрика сприйнятого стресу демонструвала статистично значущі негативні кореляції з рівнем задоволеності життям⁴ ($r = -0,552$; $p < 0,05$) (Табл. 5), що може виступати свідченням дивергентної валідності шкали. З огляду на наявність більш, ніж одного предиктора ($n=8$), а також псевдометричність залежних та незалежних змінних, було застосовано множинну модель лінійної регресії.

Табл. 5.

Кореляційна матриця використаних метрик

	BFI Extraversionsscalescore	BFI Agreeablenessscalescore	BFI Conscientiousnessscalescore	BFI Neuroticismscalescore	BFI Opennessscalescore	Problem_solving	Social_support	Avoidance	stress	stfife	age	gender
BFI Extraversionsscalescore	1 (1,000)	,139 (,129)	,306** (,318**)	-,239** (-,233**)	,280** (,280**)	,193* (,241**)	-,058 (-,058)	-,065 (-,090)	-,291** (-,265**)	,277** (,290**)	-,166* (,005)	-,105 (-,102)
BFI Agreeablenessscalescore	,139 (,129)	1 (1,000)	,321** (,331**)	-,079 (-,069)	,236** (,229**)	-,048 (-,060)	,061 (,014)	-,042 (-,101)	-,058 (-,050)	,212* (,228**)	-,099 (-,094)	-,139 (-,133)
BFI Conscientiousnessscalescore	,306** (,318**)	,321** (,331**)	1 (1,000)	-,175* (-,193*)	,201* (,228**)	,030 (,075)	-,216** (-,217**)	-,068 (-,098)	-,274** (-,271**)	,261** (,265**)	-,057 (,035)	-,161 (-,150)
BFI Neuroticismscalescore	-,239** (-,233**)	-,079 (-,069)	-,175* (-,193*)	1 (1,000)	,054 (,054)	-,118 (-,184*)	,243** (,232**)	,204* (,224**)	,674** (,678**)	-,240** (-,246**)	-,065 (-,064)	-,296** (-,284**)
BFI Opennessscalescore	,280** (,280**)	,236** (,229**)	,201* (,228**)	,054 (,054)	1 (1,000)	,181* (,186*)	,112 (,087)	,156 (,149)	-,005 (-,017)	,147 (,135)	,034 (,124)	-,245** (-,265**)
Problem_solving	,193* (,241**)	-,048 (-,060)	,030 (,075)	-,118 (-,184*)	,181* (,186*)	1 (1,000)	,239** (,201*)	,052 (,000)	-,195* (-,218**)	,077 (,060)	-,007 (-,035)	-,128 (-,104)
Social_support	-,058 (-,058)	,061 (,014)	-,216** (-,217**)	,243** (,232**)	,112 (,087)	,239** (,201*)	1 (1,000)	,044 (-,004)	,132 (,136)	,046 (,021)	,037 (,013)	-,087 (-,089)
Avoidance	-,065 (-,090)	-,042 (-,101)	-,068 (-,098)	,204* (,224**)	,156 (,149)	,052 (,000)	,044 (-,004)	1 (1,000)	,295** (,300**)	-,255** (-,238**)	,053 (,006)	-,272** (-,283**)
Stress	-,291** (-,265**)	-,058 (-,050)	-,274** (-,271**)	,674** (,678**)	-,005 (-,017)	-,195* (-,218**)	,132 (,136)	,295** (,300**)	1 (1,000)	-,552** (-,534**)	-,044 (-,013)	-,163 (-,175*)
LifeSatisfaction	,277** (,290**)	,212* (,228**)	,261** (,265**)	-,240** (-,246**)	,147 (,135)	,077 (,060)	,046 (,021)	-,255** (-,238**)	-,552** (-,534**)	1 (1,000)	-,078 (,119)	,008 (-,009)
Age	-,166* (,005)	-,099 (-,094)	-,057 (,035)	-,065 (-,064)	,034 (,124)	-,007 (-,035)	,037 (,013)	,053 (,006)	-,044 (-,013)	-,078 (,119)	1 (1,000)	,063 (,109)
Gender	-,105 (-,102)	-,139 (-,133)	-,161 (-,150)	-,296** (-,284**)	-,245** (-,265**)	-,128 (-,104)	-,087 (-,089)	-,272** (-,283**)	-,163 (-,175*)	,008 (-,009)	,063 (,109)	1 (1,000)

* *Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).*

** *Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).*

У подальшому аналізі було застосовано ієрархічну модель множинної регресії методом Backward, щоб подивитись чи покращиться якість моделі загалом та чи зміняться коефіцієнти для незалежних змінних. Масив даних не було зважено перед проведенням аналізу, так як пропорції у генеральній сукупності та у вибірці зберігались. Скоригований коефіцієнт детермінації (adj.R2) дорівнював 50 %, тобто рівень стресу може бути поясненим на 50 % копінг-

стратегіями та рисами особистості, що вказує на гарну прогностичну силу моделі та узгодженість з реальними даними (Табл. 6).

⁴Задоволеність життям - одновимірною змінною: Враховуючи всі обставини, скажіть, будь ласка, наскільки Ви в цілому задоволені своїм життям на даний момент?; 0 = Повністю незадоволений, 10 = Повністю задоволений, 11 градацій).

Табл. 6.

Висновок по моделі

Модель	Коефіцієнт кореляції (R)	Коефіцієнт кореляції в квадраті (R Square)	Зміщений коефіцієнт кореляції в квадраті (Adjusted R Square)	Стандартна помилка оцінки (Std. Error of Estimate)
1	,727	,529	,502	5,07

Коефіцієнт множинної кореляції дорівнював 52,9%, що теж може вказувати на гарну якість моделі. Модель краще передбачає рівень стресу, ніж середнє ($p < 0,001$) (Табл. 7).

Також модель було перевірено на мультиколінеарність, гомоскедастичність та нормальність розподілу (Табл. 8-9, Рис. 3-4).

Табл. 7.

Ано́ва

	Значущість
Ано́ва	0,000

Табл. 8.

Коефіцієнти множинної моделі без контрольних змінних

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість	Кореляції		Статистика колінеарності	
		B	Стандартна помилка	Beta			Нульового порядку (Zero-order)	Часткові (Partial)	Унікальність (Tolerance)	VIF
1	(Constant)	7,852	4,793		1,638	,104				1
	Problem_solving	-,082	,052	-,102	-1,578	,117	-,195	-,136	-,094	1,498
	Social_support	-,023	,040	-,037	-,565	,573	,132	-,049	-,034	1,592
	Avoidance	,150	,056	,167	2,697	,008	,295	,228	,161	1,481
	BFI Extraversionsscalescore	-,915	,763	-,080	-1,199	,233	-,291	-,103	-,071	1,245
	BFI Agreeablenessscalescore	,647	,781	,054	,828	,409	-,058	,072	,049	1,39
	BFI Conscientiousnessscalescore	-1,564	,679	-,157	-2,304	,023	-,274	-,196	-,137	1,19
	BFI Neuroticismscalescore	5,624	,621	,595	9,052	,000	,674	,617	,539	1,293
	BFI Opennessscalescore	,006	,719	,001	,009	,993	-,005	,001	,001	1,125

Табл. 9.

Статистика залишків

	Мінімум	Максимум
Стандартизовані залишки	-2,34	3,79
Дистанція Кука	0	0,399

Normal P-P Plot of Regression Standardized Residual

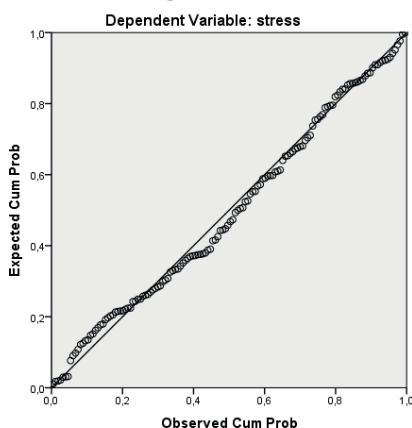

Рис. 4. Розподіл залишків

Scatterplot

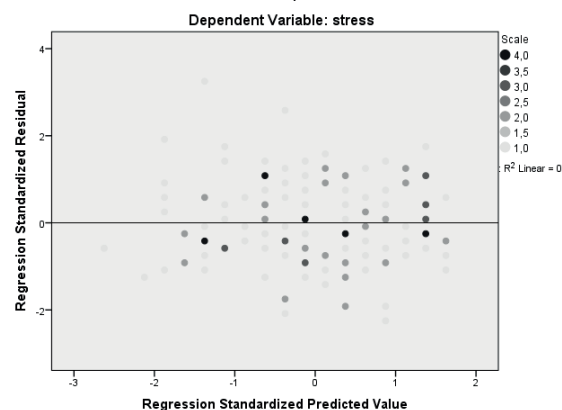

Рис. 5. Діаграма розсіювання залишків та очікуваних значень регресії

Найбільш притаманними рисами для студентів-першокурсників були Відкритість до досвіду та Згодливість, найменш притаманними були Нейротизм та Сумлінність, однак загалом усі риси були виражені приблизно однаково. Це означає, що першокурсники схильні до креативності, люблять думати про

складні, абстрактні речі, цікавляться мистецтвом, а також добре ставляться до інших людей, ввічливі та чемні. Найбільш вираженою була копінг-стратегія Вирішення проблем, а найменш – Пошук соціальної підтримки, однак різниця, ймовірно, між ними незначна (Табл. 10).

Табл. 10.

Описові статистики

	Середнє	Стандартне відхилення	Розмір
stress	21,2324	7,18022	142
Opennesstochange	4,4131	,98985	142
Conservation	3,6526	,93304	142
Self-transcendence	4,4408	1,11305	142
Self-enhancement	4,2570	1,19431	142
Problem_solving	35,7535	8,89672	142
Social_support	35,5141	11,90073	142
Avoidance	33,6479	8,00815	142
BFI Extraversion scale score	3,3169	,62819	142
BFI Agreeableness scale score	3,5023	,59928	142
BFI Conscientiousness scale score	3,2917	,71918	142
BFI Neuroticism scale score	3,1978	,75960	142
BFI Opennes sscal escore	3,8721	,66234	142

З таблиці 8 бачимо, що більшість коефіцієнтів були статистично незначущі, окрім Нейротизму, Сумлінності та Уникнення ($p < 0,05$). Найбільший вплив за значенням стандартизованого коефіцієнту на залежну змінну спостерігався для змінної Нейротизму. Зокрема, можна стверджувати, що зі збільшенням рівня Нейротизму на одиницю, середній рівень стресу збільшується на 5,6 балів (позитивний зв'язок). Якщо збільшити рівень Уникнення на

одиницю, то середній рівень стресу збільшиться на 0,15 балу (позитивний зв'язок). Якщо збільшити рівень Сумлінності на одиницю, то середній рівень стресу зменшиться на 1,6 балу (негативний зв'язок). Контрольні змінні: вік та стать – не мали статистично значущого впливу на рівень стресу та не опосередковували зв'язок між Нейротизмом та Уникненням з рівнем стресу (Табл. 11), що вказує на справжній (а не хибний) зв'язок та вплив.

Табл. 11.

Коефіцієнти множинної моделі з контрольними змінними

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість	Кореляції		Статистика колінеарності	
		B	Стандарт на помилка	Beta			Нульового порядку (Zero-order)	Часткові (Partial)	Унікальність (Tolerance)	VIF
1	(Constant)	10,384	8,233		1,261	,210				
	Problem_solving	-,081	,053	-,101	-1,522	,131	-,198	-,133	-,092	,831
	Social_support	-,023	,041	-,038	-,559	,577	,143	-,049	-,034	,795
	Avoidance	,150	,059	,164	2,528	,013	,274	,217	,154	,882
	BFI Extraversion scale score	-,961	,788	-,085	-1,219	,225	-,298	-,107	-,074	,761
	BFI Agreeableness scale score	,666	,800	,056	,833	,406	-,061	,073	,051	,812
	BFI Conscientiousness	-1,609	,698	-,162	-2,306	,023	-,292	-,199	-,140	,747
	BFI Conscientiousness scale score	5,589	,674	,593	8,287	,000	,669	,589	,503	,721
	BFI Neuroticism scale score	-,009	,739	-,001	-,012	,990	-,028	-,001	-,001	,796

Модель		Нестандар- тизовані коефіцієнти		Стандар- тизовані коефіцієнти	t	Значущість	Кореляції		Статистика колінеар- ності	
		B	Стандарт на помилка	Beta			Нульового порядку (Zero-order)	Часткові (Partial)	Унікаль- ність (Tolerance)	VIF
	BFI Opennessscalescore	-,144	,266	-,034	-,542	,588	-,044	-,048	-,033	,935
	Age	,267	1,202	,016	,222	,825	-,163	,020	,013	,753
	Gender	,267	1,202	,016	,222	,825	-,163	,020	,013	,753

Якщо використовувати модель Backward, статистично значущий вплив на рівень стресу то залишилися змінні Нейротизм, Уникнення, (p<0,05) (Табл. 12).
Сумлінність та Вирішення проблем, які мали

Табл. 12.

Коефіцієнти множинної моделі без контрольних змінних методом Backward

Model		Нестандар- тизовані коефіцієнти		Стандар- тизовані коефіцієнти	t	Значущі сть	Кореляції		Статистика колінеар- ності	
		B	Стандарт на помилка	Beta			Нульового порядку (Zero-order)	Част- кові(Partial)	Унікаль- ність (Tolerance)	VIF
5	(Constant)	6,842	3,768		1,816	,072				
	Problem_solving	-,104	,048	-,129	-2,156	,033	-,195	-,181	-,128	,980
	Avoidance	,152	,054	,170	2,795	,006	,295	,232	,165	,951
	BFI Conscientiousness scale score	-1,540	,600	-,154	-2,565	,011	-,274	-,214	-,152	,968
	BFI Neuroticism scale score	5,648	,584	,598	9,671	,000	,674	,637	,572	,917

Найбільший вплив за показником стандартизованого коефіцієнту на залежну змінну спостерігався у змінній Нейротизму, а найменший у Вирішення проблем. Ця модель була в цілому адекватною (Табл. 13), але її прогностична сила майже не відрізнялась від показника для попередньої

моделі, пояснюючи 50,6% дисперсії залежної змінної⁵ (Табл. 14).

Табл. 13.

Аноа методом Backward

	Значущість
Аноа	0,000

Табл. 14.

Висновок по моделі методом Backward

Модель	Коефіцієнт кореляції (R)	Коефіцієнт кореляції в квадраті (R Square)	Зміщений коефіцієнт кореляції в квадраті (Adjusted R Square)	Стандартна помилка оцінки (Std. Error of Estimate)
9	,721	,520	,506	5,04

Табл. 15.

Коефіцієнти множинної моделі з контрольними змінними методом Backward

Model		Нестандар- тизовані коефіцієнти		Стандар- тизовані коефіцієнти	t	Значущі сть	Кореляції		Статистика колінеар- ності	
		B	Стандарт на помилка	Beta			Нульового порядку (Zero-order)	Часткові (Partial)	Унікаль- ність (Tolerance)	VIF
1	(Constant)	8,564	6,903		1,241	,217				
	Problem_solving	-,103	,049	-,129	-2,085	,039	-,198	-,178	-,126	,954
	Avoidance	,152	,059	,165	2,593	,011	,274	,219	,157	,896
	BFI Conscientiousnessscalescore	-1,580	,633	-,159	-2,495	,014	-,292	-,211	-,151	,896

⁵Контрольні змінні: вік та стать – не мали статистично значущого впливу на рівень стресу та не опосередковували зв'язок між Нейротизмом, Уникненням, Сумлінністю та Вирішенням проблем з рівнем стресу (Табл. 15).

Model		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість	Кореляції		Статистика колінеарності	
		B	Стандарт на помилка	Beta			Нульового порядку (Zero-order)	Часткові (Partial)	Унікальність (Tolerance)	VIF
	BFI Neuroticismscalescore	5,633	,629	,597	8,960	,000	,669	,614	,541	,821
	Age	-,114	,258	-,027	-,441	,660	-,044	-,038	-,027	,984
	Gender	,319	1,171	,019	,272	,786	-,163	,024	,016	,785

Екстраверсія та Пошук соціальної підтримки мали кореляції зі стресом, що була статистично значуща ($p < 0,05$) або наближалась до неї. Пошук соціальної підтримки не впливав на рівень стресу (Табл. 16), а

Екстраверсія статистично значуще впливала (Табл. 17). Якщо збільшити рівень Екстраверсії на одиницю, то середній рівень стресу зменшиться на 3,3 бали (негативний зв'язок)⁶.

Табл. 16.

Коефіцієнти простої моделі для Пошуку соціальної підтримки

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість
		B	Стандарт на помилка	Beta		
1	(Константа)	18,404	1,893		9,725	,000
	Social_support	0,08	0,051	0,132	1,575	0,117

Табл. 17.

Коефіцієнти простої моделі для Екстраверсії без контрольних змінних

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість
		B	Стандарт на помилка	Beta		
1	(Константа)	32,263	3,12		22,413	,000
	BFI Extraversionscalescore	-3,326	0,924	-0,291	-3,598	0,000

Табл. 18.

Коефіцієнти простої моделі для Екстраверсії з контрольними змінними

Модель		Нестандартизовані коефіцієнти		Стандартизовані коефіцієнти	t	Значущість	Кореляції	
		B	Стандартна помилка	Beta			Нульового порядку (Zero-order)	Часткові (Partial)
1	(Константа)	44,129	7,406		5,959	,000		
	BFI Extraversionscalescore	-3,76	0,92	-0,332	-4,088	,000	-0,298	-0,331
	gender	-3,303	1,379	-0,192	-2,394	0,018	-0,163	-0,201
	age	-0,37	0,343	-0,087	-1,08	,282	-0,044	-0,092

Отже, гіпотези було підтримано даними. Якщо намагатися активно знайти відповідь на питання, що хвилює, концентруватися на ньому, прикладати зусилля для його вирішення (стратегія Вирішення проблем), то рівень стресу буде меншим (гіпотеза №1). Обернена ситуація стосується стратегії Уникнення, використання якої підвищувало рівень стресу, бо студенти намагаються не звертати увагу на проблему (гіпотеза №3). Якщо першокурсники були говіркими, впевненими в собі (Екстраверсія) та

організованими і наполегливими (Сумлінність), вони були менш схильні до стресу. Водночас студенти, які є досить тривожними, часто сумують та переживають (Нейротизм), можуть мати вищий рівень стресу (гіпотези №8, №9 та №11).

⁶Стать та вік не опосередковували даний зв'язок, що вказує на те, що Екстраверсія дійсно впливала на рівень стресу (Табл.18).

Висновки.

Війна несе високу ймовірність деструктивних наслідків для здоров'я, добробуту та рівня життя населення, позначаючись на якості соціальних стосунків та зростанні їхньої напруженості, а також нараження на травматичні стресові досвіди. Більшість досліджень впливу стресорів війни на українське населення мають у фокусі саме чинники ризику. Тим часом, захисні чинники, що захищають від деструктивних наслідків зустрічі зі стресом, залишаються поза увагою. Вивчати засоби допінгу та ресурси стресостійкості є важливим для розуміння повної картини вразливості та наслідків стресу. У фокусі цього дослідження знаходилися зв'язки між рисами особистості, копінговими стратегіями та рівнем стресу зокрема у студентському середовищі після повномасштабного вторгнення. Висунуті гіпотези було підтримано даними. Копінг-стратегія Вирішення проблем зменшувала рівень стресу першокурсників, ймовірно, завдяки концентрації уваги на подоланні проблеми, прикладанню зусиль для її вирішення. Водночас стратегія Уникнення збільшувала рівень стресу, ймовірно через те, що студенти тікають таким чином від проблеми, що посилює рівень стресу. Студенти-першокурсники, які мали виражені риси Екстраверсії та Сумлінності, були менш схильними до переживання стресу. Водночас студенти, у яких була більш виражена риса Нейротизму, мали вищий рівень стресу. Це означає, що студенти, які є досить тривожними, часто сумують та переживають, можуть мати вищий рівень стресу.

Обмеження дослідження і напрямки для подальшої роботи. Обмеженнями дослідження можуть виступати особливості дизайну дослідження. По-перше, з огляду на фокус на студентах першого

року навчання, дані є репрезентативними лише для першокурсників. По-друге, малий розмір вибірки не дозволяє широких узагальнень. По-третє, спостерігався нерівномірний розподіл щодо демографічних змінних: серед учасників чоловіків було значно менше, ніж жінок. Варто провести дослідження, які мали б кращий гендерний паритет, щоб можна було краще оцінити гендерні ефекти, та в яких збір даних проводився б в різні періоди академічного року. Також варто вимірювати соціальну підтримку одночасно декількома різними інструментами. Окремим нюансом є включення у майбутньому культурних чинників, які можуть впливати на сприйняття ситуацій через культурні переваги щодо позитивного та негативного афектів та культурно-зумовлену концептуалізацію (валентність) стресу та добробуту (Krys et al., 2024). Наостанок, в анкеті не було передбачено збору інформації про вираженість симптоматики ПТСР; тим часом, це було б корисно включити в інструмент у подальшому, адже ПТСР впливає на копінгові стратегії індивідів.

Висновки опублікованих досліджень вказують на роль вираженості депресивної симптоматики та ПТСР як медіаторів, що впливають на інші індикатори здоров'я, важливу роль перцепції інтенсивності стресу, порівняно із об'єктивним фактом нараження на стресор; відмінність у впливі різних стресорів та захисну роль таких чинників, оптимізм та соціальна підтримка (Maltseva, 2024). Важливо продовжуват досліджувати опосередковані зв'язки між нараженням на стрес, рисами особистості та допінговими стратегіями, з одного боку, і результатами у площині здоров'я, з іншого.

REFERENCES

- Amirkhan, J. H. (1990). A factor analytically derived measure of coping: The coping strategy indicator. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(5), 1066–1074. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.5.1066>
- Amestoy, M. E., D'Amico, D., & Fiocco, A. J. (2023). Neuroticism and Stress in Older Adults: The Buffering Role of Self-Esteem. *Int. J. Environ. Res. Public Health* 2023, 20, 6102. <https://doi.org/10.3390/ijerph20126102>
- Calhoun, C. D., Stone, K. J., Cobb, A. R., Patterson, M. W., Danielson, C. K., & Bendež, J. J. (2022). The role of social support in coping with psychological trauma: An integrated biopsychosocial model for posttraumatic stress recovery. *The Psychiatric quarterly*, 93(4), 949–970. <https://doi.org/10.1007/s11126-022-10003-w>
- Cohen, S., & Wills, T. A. (1985). Stress, social support, and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin*, 98(2), 310–357. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.98.2.310>
- Cohen, S. (1988). Perceived stress in a probability sample of the United States. *The social psychology of health* (c. 31–67). Sage Publications, Inc. <https://psycnet.apa.org/record/1988-98838-002>
- Ercan, H. (2017). The relationship between resilience and the Big Five personality traits in emerging adulthood. *Eurasian Journal of Educational Research*, 17(70), 1–22. <https://doi.org/10.14689/ejer.2017.70.5>
- Fink, G. (2016). *Stress: concepts definition, history. Reference module in neuroscience and biobehavioral psychology*. https://www.researchgate.net/publication/310767357_Stress_Concepts_Definition_History
- Gibbons, C. (2022). Understanding the role of stress, personality and coping on learning motivation and mental health in university students during a pandemic. *BMC Psychol*, 10, 261. <https://doi.org/10.1186/s40359-022-00971-w>
- Karyotaki, E., Cuijpers, P., Albor, Y., Alonso, J., Auerbach, R. P., Bantjes, J., Bruffaerts, R., Ebert, D. D., Hasking, P., Kiekens, G., Lee, S., McLafferty, M., Mak, A., Mortier, P., Sampson, N. A., Stein, D. J., Vilagut, G., & Kessler, R. C. (2020). Sources of stress and their associations with mental disorders among college students: Results of the World Health Organization World Mental Health Surveys International College Student Initiative. *Frontiers in Psychology*, 11, 1759. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01759>
- Krys, K. (2024). Happiness maximization is a WEIRD way of living. *Perspectives on Psychological Science*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/17456916231208367>

- Köksoy Vayisoğlu, S., & Tekayak, H. İ. (2025). Psychological resilience in university students: The mediating role of health and well-being in socioeconomic status and food insecurity levels. *Journal of health psychology*, 13591053251344234. Advance online publication. <https://doi.org/10.1177/13591053251344234>
- Lazarus, R., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. Springer.
- Lopez, R. B., Courtney, A. L., Liang, D., Swinchoski, A., Goodson, P., & Denny, B. T. (2024). Social support and adaptive emotion regulation: Links between social network measures, emotion regulation strategy use, and health. *Emotion*, 24(1), 130–138. <https://doi.org/10.1037/emo0001242>
- Maghan, M. (2017). Problem solving style and coping strategies: effects of perceived stress. *Creative Education*, 8, 2332–2351. <https://doi.org/10.4236/ce.2017.814160>
- Maltseva, K. (2024). Stress exposure, perceived stress severity, and their effects on health. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, (1), 187–197. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.187>
- McCrae, R., & Costa, P. (1996). *Toward a new generation of personality theory: theoretical contexts for the Five-Factor Model*. The Guilford Press.
- Palamarchuk, I. S., & Vaillancourt, T. (2021). Mental resilience and coping with stress: A comprehensive, multi-level model of cognitive processing, decision making, and behavior. *Frontiers in Behavioral Neuroscience*, 15, Article 719674. <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2021.719674>
- Pollak, A., Dobrowolska, M., Timofiejczuk, A., & Paliga, M. (2020). The effects of the Big Five personality traits on stress among robot programming students. *Sustainability*, 12(12), 5196. <https://doi.org/10.3390/su12125196>
- Segerstrom, S. C. (2005). Optimism and immunity: Do positive thoughts always lead to positive effects? *Brain, Behavior, and Immunity*, 19(3), 195–200. <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2004.08.003>
- Segerstrom, S. C., & Nes, L. S. (2006). When goals conflict but people prosper: The case of dispositional optimism. *Journal of Research in Personality*, 40(5), 675–693. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2005.08.001>
- Silverman, J., & Aafjes-van Doorn, K. (2023). Coping and defense mechanisms: A scoping review. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 30(4), 381–392. <https://doi.org/10.1037/cps0000139>
- Soto, C., Naumann, L., & John, O. (2008). Paradigm shift to the integrative Big Five trait taxonomy. In *Handbook of personality: Theory and research* (3rd edition). Guilford.
- Taylor, J. M. (2015). Psychometric analysis of the ten-item perceived stress scale. *Psychological Assessment*, 27(1), 90–101. <https://doi.org/10.1037/a0038100>
- Theodoratou, M., & Argyrides, M. (2024). Neuropsychological insights into coping strategies: integrating theory and practice in clinical and therapeutic contexts. *Psychiatry International*, 5, 53–73. <https://doi.org/10.3390/psychiatryint5010005>
- Vollrath, M. (2001). Personality and stress. *Scandinavian Journal of Psychology*, 42(4), 335–347. <https://doi.org/10.1111/1467-9450.00245>
- Vukčević Marković, M., Živanović, M., Dimoski, J., & Gvozden, M. (2025). Social determinants of mental health: The role of proximal and distal factors. *The International journal of social psychiatry*, 207640251347675. <https://doi.org/10.1177/00207640251347675>
- Waterhouse, P., & Samra, R. (2025). University students' coping strategies to manage stress: a scoping review. *Educational Review*, <https://doi.org/10.1080/00131911.2024.2438888>
- What are the most-cited publications in the social sciences (according to Google Scholar)?* (2016). Impact of Social Sciences. <https://blogs.lse.ac.uk/impactofsocialsciences/2016/05/12/what-are-the-most-cited-publications-in-the-social-sciences-according-to-google-scholar/#comments>
- Yin, M., Yu, H., & Zou, M. (2024). The relationship between neuroticism and the acute psychological stress response: Evidence from the autonomic nervous system. *Curr Psychol* 43, 20153–20164 (2024). <https://doi.org/10.1007/s12144-024-05813-z>
- Yusoff, M. S. B., Hadie, S. N. H. & Yasin, M. A. M. (2021). The roles of emotional intelligence, neuroticism, and academic stress on the relationship between psychological distress and burnout in medical students. *BMC Med Educ* 21, 293. <https://doi.org/10.1186/s12909-021-02733-5>

Comparative Analysis of the «Stream of Consciousness» in the Philosophy of H. Bergson and E. Husserl

UDC: 314.156.(477)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172581>**Chuikova Olena****Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0009-0002-5796-1112>, mallena0707@ukr.net,
Odesa National Medical University (Odesa, Ukraine)**

Abstract.

Relevance. The concept of a person's «stream of consciousness» is relevant for research, because at different periods of historical time, in different contexts, it remains the leader and organizes the socio-cultural space around itself. A comparative analysis of the phenomenological and intuitionistic directions of philosophy can reveal the hidden meanings of the «stream of consciousness» that are actualized in the present.

The purpose: to explore the concept of the «stream of consciousness» in terms of the duration of subjective awareness of time and to assess the prospect of long duration in the context of «historical time»; conduct a comparative analysis of the «stream of consciousness» in the philosophy of intellectual intuitionism and phenomenology.

Methods: comparative, phenomenological, analytical, historical-philosophical, word-systemic.

Results. The recognition of temporal experience makes the concept a posteriori. H. Bergson introduces the metaphysical concept of absolute time, which is located in the «thing-in-itself». E. Husserl reduces misleading psychological information about human consciousness to reach the level of pure consciousness, the transcendental subject. The difference lies in the sequence of tones of the musical melody of the phenomenological time flow, and the intuitive position requires free creativity, which is inherent in action with cinematographic film.

Conclusions. Both concepts operate with the notion of temporal experience, which makes them a posteriori, but at the same time they do not abandon subjective and temporal metaphysics. It is found that the concepts are based on the temporal duration of the stream of consciousness, which has an impact, a historical perspective and therefore moves to the concepts of «long duration» and «historical time».

Keywords: stream of consciousness, durée, longue durée, time flow, historical time, awareness of time, intellectual intuition, phenomenology

Компаративний аналіз «потoku свідомості» у філософії А. Бергсона та Е. Гуссерля

Чуйкова Олена**Одеський національний медичний університет (Одеса, Україна)**

Поняття «потoku свідомості» людини є актуальним, тому що у різний проміжок історичного часу, у різних дискурсах воно залишається ведучим та організує навколо себе соціально-культурний простір. Компаративний аналіз феноменологічного та інтуїтивного напрямків філософії може розкрити приховані сенси «потoku свідомості», які актуалізовані у сьогоденні.

Мета: дослідити концепт «потoku свідомості» у аспекті тривалості суб'єктивного усвідомлення часу в усіх його складових властивостях та оцінити перспективу довгого тривання як «історичного часу»; провести компаративний аналіз «потoku свідомості» у філософії інтелектуального інтуїтизму та феноменології.

Методи: компаративний, феноменологічний, аналітичний, історико-філософський, світ-системний.

Результати дослідження. Концепт «потoku свідомості» є багатоскладним. Визнання часового досвіду робить поняття апостеріорним. А. Бергсон уводить метафізичне поняття абсолютного часу, яке знаходиться у «речі-у-собі». Е. Гуссерль редукує оманливі психологічні відомості про свідомість людини, щоб дістатися рівня «чистої свідомості», трансцендентального суб'єкта. Відмінність полягає у послідовності тонів музичної мелодії феноменологічного часового потоку, а інтуїтивна позиція вимагає вільної творчості, яка притаманна діям з сінематографічною плівкою.

Висновки. Встановлено, що філософія потоку свідомості і часового потоку у феноменології та інтуїтизмі має певні збіги та відмінності. Обидві концепції оперують поняттям часового досвіду, що робить їх апостеріорними, але водночас не відмовляються від суб'єктивної та часової метафізики. З'ясовано, що концепції базуються на часовому триванні «потoku свідомості», яке має вплив, історичну перспективу і тому переходить до понять «довгого тривання» та «історичного часу».

Ключові слова: потік свідомості, durée, longue durée, часовий потік, усвідомлення часу, історичний час, інтелектуальна інтуїція, феноменологія

Вступ.

Актуальною проблемою виступає поняття «потіку свідомості» та усвідомлення часового потоку у контексті компаративного аналізу феноменологічної та інтуїтивної філософії, а також дослідження соціальної пролонгації, що «довго триває» та організує навколо себе у відповідному ракурсі соціальний та культурний життєвий простір.

Методи дослідження: компаративний, феноменологічний, аналітичний, історико-філософський, світ-системний.

Аналіз попередніх досліджень. А. Кулик у своїй статті оперує поняттям «тривалості», пов'язуючи з ним творчий процес: «Тому тривалість є ключем до розуміння творчого процесу» (Кулик, 2024, с.11), а також зі свідомістю: «Можна зробити висновок, що складність класифікації Бергсонової концепції *durée* виникає через її фокус на взаємозв'язку між Я-свідомістю і ось-реальністю» (Кулик, 2024, с. 12). Ми пов'язуємо поняття «тривалість» з поняттям «потіку свідомості» і часового потоку як означенням безперервності та процесуальності, що не виключає творчість та вільність.

О. Оніщенко в своїй статті підкреслює соціальні стосунки між філософами, письменниками, які мали читати твори один одного, відстежувати рецепції ідей, апробації метафізичних ідей у текстовій літературній та суспільній матерії повсякденного життя, а також оперує поняттям «*durée*» філософії інтуїтивізму А. Бергсона; також наше дослідження спирається на концептуальну метафору сінематографічної плівки, з якою порівнено бергсонівський час (Оніщенко, 2020).

Світ-системний метод Ф. Броделя допомагає підкреслити цілісність, єдність переплетінь метафізики з матерією повсякденності. Поняття «*longue durée*» – довгої тривалості Ф. Броделя допомагає підкреслити історико-культурну перспективу концепту «потіку свідомості» разом з часовим потоком та визначення крізь їхні сенси як характерологічний маркер доби життя і розвиток світової цивілізації. Крім того, «*durée*» може корелювати з «*longue durée*» у аспекті метафізико-матеріальної втіленості у суспільну цілісність (Бродель, 1997, 2017).

Мета і завдання провести компаративний аналіз поняття «потіку свідомості» з позицій феноменологічного напрямку філософії та інтуїтивного вчення.

Результати дослідження.

Початок двадцятого століття вирізняється широким інтересом у колі різних дослідників щодо процесу роботи свідомості людини та майже одночасним виникненням у декількох філософських, психоаналітичних концепціях та у філософській літературі і літературознавстві концепту «потік свідомості» та широким застосуванням його у подальшому. Концепт «потік свідомості» разом з його

інваріантами дослідження процесу роботи свідомості стає таким маркером, що відзначає добу модерну, як у останній чверті дев'ятнадцятого та на початку двадцятого століть був маркером доби концепт «дух», наприклад, «Народження трагедії з духу музики» Ф. Ніцше (Ніцше, 2022), «Протестантська етика та дух капіталізму» М. Вебера (1994). На відміну від гегелівського абстрактного «Світового Духу» (Гегель, 2025), «дух» кінця дев'ятнадцятого століття має антропологічні ознаки або соціальні, виступає як «ідея», що володіє свідомістю людей та впливає на людський соціальний устрій.

Ми зробили невеличке поєднання метафізичної проблеми усвідомлення часу з проблемою «історичного часу» через твори Ф. Броделя (1997). Метафізичне «*durée*» ми поєднуємо з історичним «*longue durée*», коли виходимо на проблему впливу та історичної перспективи досліджуваної нами ідеї «потіку свідомості».

Ф. Бродель свій концепт «*longue durée*» застосував щодо матеріальних цивілізацій, які відрізняються сталістю і дуже повільно змінюються через зануреність у матерію. Але матеріально втілені духовні цінності також входять до складу матеріальної цивілізації, як, наприклад, надруковані тексти літератури, філософії, їх інституціоналізація у науку (Бродель, 2017). З іншого боку, так само колись «дух» релігії, «бог» протестантизму увійшов у рецепцію з «духом» капіталізму, етос протестантизму став етосом капіталізму, і таким чином, «дух» метафізичний надовго пролонгував розвиток речової, матеріальної соціально-економічної цивілізації капіталізму (Вебер, 1994). У нашому випадку концепт «потіку свідомості» надовго визначив систему товарів та послуг навколо людської свідомості та керування часовим потоком всередині людської культури. Праці та концепт «*longue durée*» Ф. Броделя (1997) ми задіяли з метою показати впливовість та історичну перспективу досліджуваної нами тематики та можливості цілісної співпраці метафізики та історії, метафізичних ідей та людської духовно-матеріальної історії. Отже, наш підхід співпрацює з метою діяльності історика Ф. Броделя показати цілісність, єдність усіх явищ людської історії та культури.

«Дух» означає ментальність, ідеї, що створили певний стан масової свідомості, який спричинив зміни в укладі вказаних соціальних, культурних, філософських складових суспільства. Ідеї, посіяні у масову свідомість, вплинули на суспільство таким чином, що змінили соціальний устрій у більш глобальному масштабі та на декілька століть у майбутнє. Хоча, можливо, філософи вловили невловимий «дух»-ідею-свідомість у масштабі народу, який став поштовхом до трансформацій цілих країн, і просто розповіли нам про цю «технологію» масової свідомості, яка здатна робити масштабні соціальні

трансформації. Так само поняття «потік свідомості» у різних аспектах, особливо у інваріанті текучого автоматизму сприйняття оточуючих феноменів та феноменів внутрішніх власних переживань, став маркером, тією відзнакою європейського суспільства, яка по-новому вплинула та організувала його в цілому та людину конкретно.

Поняття «потік свідомості» з внутрішнім сприйняттям часу людиною було розроблено психологом В. Джеймсом у праці «Принципи психології» (Джеймс, 2000). В. Джеймс оперує поняттям потоку, підкреслюючи його рухливість та часову послідовність твердженням про цілісність свідомості, яка створює нерозривність сприйняття. Саме нерозривність сприйняття, послідовність, постійна рухливість, що забезпечені цілісністю свідомості, є підставою для твердження саме про «потік» свідомості. Минуле, тепер, майбутнє є послідовним, взаємопов'язаним потоком внутрішніх відчуттів цілісної свідомості людини. «Принципи психології», «Прагматизм» В. Джеймса (2000) одночасно з Ф. Brentano (1973) для позначень минулого та майбутнього уводять такі сутнісні сенси як «простір пам'яті» (фантазія-ретенція, за Ф. Brentano) та «сподівання», що подібно до брентанівського сподівання, очікування. Всі вказані форми часу йдуть одна за одною, поєднані крапкою «тепер». Відповідно, В. Джеймс (2000) пропонує чотири форми усвідомлення часу: наявне минуле, специфічне теперішнє, реальне теперішнє, майбутнє.

Внутрішня тривалість сприйняття часу у свідомості нерозривна завдяки тому, що пройдешне має свій відголосок, який лунає, нібито луна. Останнє може бути паралеллю до музичного сприйняття часу Е. Гуссерлем, який писав, що пройдешне нагадує музичний тон, який вже стався, але ще лунає до тієї митті, коли вступить звучання нового музичного тону. Таким чином, психологічні джеймсовські впливи наявні та можливі на широке наукове коло питань щодо дослідження часу та свідомості на межі століть.

Згадаємо, що славнозвісні філософи А. Бергсон (2013а, 2013в), Е. Гуссерль (2021) та його вчитель Ф. Brentano (1973), М. Пруст жили майже одночасно та майже одночасно вийшли їх твори, які базувалися на концепті «потіку свідомості» та досліджували його, так чи інакше впроваджували цей концепт у суспільство через свої твори, концепції. А. Бергсон, на думку О. Оніщенко, міг читати твори М. Пруста: «Особливу значущість циклу М. Пруста «У пошуках загубленого часу» надає той факт, що А. Бергсон був знайомий з твором письменника і мав реальну змогу сприяти літературну модифікацію «оборотного» часу Ньютона... Відтак М. Пруст – послідовний інтерпретатор ідей Бергсона – дозволив йому, так би мовити, побачити власні теоретичні конструкції у мистецькій практиці» (Оніщенко, 2020, с. 34). І навпаки, Е. Гуссерль на той час вже був навантажений

думками Ф. Brentano (1973) та втілював їх у власні твори, створював власну феноменологію у аспекті процесуальності, безперервності, текучості свідомості та виведенні характерологічних властивостей свідомості, що дозволяють їм вічно «текти», вічно сприймати відбитки реальності, які позначив багатьма концептами, – вони відомі як «інтенційність», «універсальний синтез», «ретенція», «протенція» і «трансцендентальне его», «трансцендентальний суб'єкт».

До того ж, занепокоєний впливовими психологічними казками з їх сугестивним ефектом, які широко розповсюджувалися у масовій свідомості, Е. Гуссерль застосував метод «феноменологічної редукції» та «трансцендентальної редукції» (Гуссерль, 2020), щоб очистити психіку від оманливих казок психологів про проблемну людську психіку, та дістатися «чистої свідомості». Відомо, що Е. Гуссерль дійсно ставив за мету позбавити науку і суспільство від психології, психоаналізу з їх оманливими ідеями, що спотворюють людську психіку, надають недостовірну інформацію про психіку людини і нав'язують технології гіпнозу, сугестивного впливу. Тому феноменологія Е. Гуссерля застосовує метод редукції як процедуру очищення свідомості людини від усього сумнівного, недостовірного та приводить людину до прошарку чистої свідомості середині власного «его». Отже, виходячи з різної мотивації, декілька впливових філософів та філософічних письменників, досліджували власними методами (інтуїтивізму, редукції та іншими) проблему текучості людської свідомості та створили власні концепти, які позначали вказані особливості свідомості людини.

Філософія Р. Декарта (Декарт, 2023) виявилась продуктивною основою для філософських концепцій А. Бергсона та Е. Гуссерля. Е. Гуссерль запозичив метод редукції, результатом якого стає картезіанське «мисляче его» та гуссерлівське «трансцендентальне его». Філософія інтуїтивізму А. Бергсона ґрунтується на концепті «інтелектуальної інтуїції» Р. Декарта (2023) як найвищої та достовірної стадії пізнання реальності, наукової істини та інше. Отже, на нашу думку, однаковий базис картезіанської філософії для філософів початку двадцятого століття став поштовхом для однакових наукових інтересів та створення дуже подібних за цілями та сенсами філософських концептів та методів.

Гуссерлівський концепт інтенціональності свідомості, забезпечує підтримку іншої властивості свідомості – безперервності її дії, текучість, процесуальність. А. Бергсон уводить для позначення властивості терміну, часової безперервності свідомості поняття «тривалості» – «durée» (Бергсон, 2013а). Як ми вважаємо, дані поняття корелятивні та позначають подібні один до одного сенси властивостей свідомості.

Концепт «потік свідомості» має бергсонівський

інваріант «тривалості», тобто «durée» (Бергсон, 2013б). Зауважимо, що, аналогічно з наведеним поняттям «дух», яким передаються технології соціально-культурних трансформацій через зміни у свідомості людей давньогрецького устрою (Ніцше, 2022) та зародження капіталізму як глобального явища (Вебер, 1994), розповсюдження та масштаб впливу на суспільство і культуру декількох країн, на свідомість цілого покоління перетворюють філософське «тривання», «durée» на масштабоване поняття «довге тривання», «longue durée» (Бродель, 1997), яким позначається історико-культурна часова перспектива, тобто, «термін», «період», збільшений часовий простір разом з культурними, соціальними змінами. Тому література М. Пруста (Пруст, 2024) нас цікавить як соціально-культурний приклад кодифікації поняття «потoku свідомості», яке триває, відповідає феноменологічним та інтуїтивістським характеристикам часу і свідомості, але водночас подовжується на рівні формування культури-цивілізації певного періоду часу як «довге тривання», «longue durée».

Конкретний герой Марсель серії романів М. Пруста (2024), або «трансцендентальний суб'єкт» (Гуссерль, 2021), що синтезує у собі відбитки «життєвого світу» (Гуссерль, 2020) та внутрішніх переживань, для нас однаково важливі разом з ланками культури-цивілізації або соціально-економічними, тому що саме ця конкретна персона сприймає, формує ці ланки, пропускає через себе, власний «потік свідомості» зміни і робить масштабну трансформацію, довготривалу – «longue durée» (Бродель, 2017). Конкретна людина через трансцендентний прошарок свідомості здатна універсалізувати феномени внутрішнього і зовнішнього буття, синтезувати їх у цілісність та втілити у пам'ятки культури або новий соціально-економічний устрій і таким способом зробити вже трансперсональну, довготривалу передачу власного усвідомленого досвіду у часі як у «терміні», що подовжений у просторі і переходить у іншу часову категорію – вічність-еон. Таким чином, «тривалість» (Бергсон, 2013а, 2013б) співпрацює з «довготривалістю» (Бродель, 2017) на рівнях персонального потоку свідомості разом з трансперсональним часом «трансцендентального суб'єкта» (Гуссерль, 2020), який усвідомлює і робить універсальний синтез усіх часових потоків, та ще зберігається все це у філософських, літературних витоках (Чуйкова, 2024).

Отже, для нашого дослідження також доцільне та дещо зацікавлене у історико-філософському виявленні персональних стосунків філософів, творчих переплетінь з метою ув'язати в одне ціле антропологічні та соціальні складові концепцій, що групуються навколо інваріантів концепту «потoku свідомості».

«Змінюваність» потоку свідомості може мати

наслідком або означати змінюваність у сприйнятті, в оцінці того, що відбувається, у реакціях на внутрішні та зовнішні феномени? Виходячи з прийняття тези про безперервну «змінюваність» свідомості, виникає питання про виникнення релятивізму як характерної риси «потoku свідомості». Імовірна «змінюваність» свідомості може разом означати відсутність «твердого ґрунту», сталості, у якому концепт «потoku свідомості» виступає цілісною, єдиною сталою структурою з релятивізмом, «durée», потоком феноменів, що безперервно продовжується. Проте ця релятивність знаходиться у центрі уваги, у «ядрі» (Джеймс, 1994) та постійно аналізується, інтерпретується, сприймається та потім синтезується. Не редукується на певному етапі, а саме синтезується у «трансцендентальному его».

Згідно думці А. Кулика, зі свідомістю пов'язано поняття не релятивності, а свободи через «durée» (тривалість): «Тривалість тісно пов'язана зі свідомістю. У цьому контексті свідомість проявляється через інтуїцію ...» (Кулик, 2024, с. 11). Отже, «потік свідомості» за А. Бергсоном, згідно А. Кулика, можемо вважати тривалою, вільною, інтуїтивною діяльністю свідомості, яка без аналітичної складової, автоматично сприймає реальність таку, яка вона є, як на фотографічній або сінематографічній плівці.

Бергсонівська філософська концепція активно перекликається з серією «У пошуках втраченого часу» М. Пруста (2024), романи якого містять різноманітні модифікації «потoku свідомості», а саме: герой романів Марсель, оповідач, автобіографіст-письменник. Всі вказані лінії «потоків свідомості» створили інтертекст.

Аналогічним образом з прустівськими лініями, що створюють інтертекст у літературному просторі, ми маємо справу з різними модифікаціями концепту «потік свідомості» у психології У. Джеймса, філософії інтуїтивізму А. Бергсона, феноменології Е. Гуссерля, – і звідси, з внутрішніми рецепціями їх концепцій, які аналогічним образом, у життєвому світі складають інтертекст у філософському, культурологічному, науковому, літературознавчому просторі. Інтертексти подібного ґатунку пролонгують появу методології міждисциплінарності досліджень.

Таким чином, у ході дослідження виступає ключова відмінність між гуссерлівською та бергсонівською інтерпретаціями концепту «потoku свідомості», а саме: спрямованість феноменології на очищення свідомості від «наукового» «психологізму», на винайдення «чистої свідомості», хоча і після універсального синтезу усіх потоків феноменів всередині прошарку свідомості «трансцендентального его», на відміну від цього, інтуїтивізм сполучається з психологізмом, з філософічною літературою (Пруст, 2024), яка реалізує практично, у тексті технологію «потoku свідомості» – і все це створює умовний інтертекст у соціально-культурному просторі.

Інтуїтивізм фіксує дані внутрішнього і зовнішнього світу, психологія перекладає спостереження за психікою як за виставою у суб'єктивні авторські думки-концепції, у драматичні сюжети про внутрішні протиріччя всередині психіки людини разом з розповсюдженням проблем конкретної людини на усе людство разом. З точки зору феноменології Е. Гуссерля, все це не прояснює, не надає правдиве знання, а затьмарює знання про свідомість. Е. Гуссерля цікавить достовірне знання про свідомість, про її чистий прошарок без суб'єктивних вигадок, особливо псевдонаукових, на кшталт психології.

Вказана характеристика релятивізму переживання часу корелює з суб'єктивністю переживання часу, часового потоку у концепції А. Бергсона (Бергсон, 2013а, 2013в). Справжнім часом, згідно Бергсону є суб'єктивний час, який переживається всередині свідомості людини. Тобто йдеться про часовий потік, який усвідомлюється людиною суб'єктивно, що є збігом концепцій Е. Гуссерля та А. Бергсона. Але для Е. Гуссерля усвідомлення часу суб'єктом не є простою тезою, навпаки, це лише відправна позиція для подальших концептуальних ускладнень з введенням цілої низки концептів, які розвивають першопочаткову тезу у дещо інше та складніше. У А. Бергсона є просте поділення часу на два напрямки: об'єктивно існуючий, просторово-часовий, годинниковий час та досвід часу, тобто суб'єктивний час, що відбувається всередині людини.

В контексті наведеного зрозуміло, що бергсонівське «durée» означає не просто «тривалість» як універсальну характеристику категорії часу, а сама по собі «тривалість-durée» і є часом. «Тривалість-durée» є часовим потоком, який відбувається всередині людської свідомості, це часовий досвід, що постійно суб'єктивно переживається та накопичується у свідомості. Іншими словами, «durée» – це суб'єктивний досвід часу, або часовий потік, який усвідомлюється конкретною людиною. Якщо в об'єктивному годинниковому часі мить плине за миттю, то всередині суб'єктивного досвіду часу можливі переходи завдяки пам'яті – ще однієї важливої складової бергсонівської концепції. Замість незворотного потоку лінійного об'єктивного часу, можливі обертання назад, багаторазові згадки і чуттєві переживання часу у свідомості конкретної людини, що є унікальним, особливим (Бергсон, 2013а, 2013в).

Тому образне порівняння з кінематографічною плівкою (Онисьченко, 2020) можливе, якщо цю плівку людина може ставити на паузу, прокручувати декілька разів або прискорювати те, що суб'єктивно вважається людиною неважливим. Подібні суб'єктивні маніпуляції з власною пам'яттю, спогадами означають творчий підхід з часовим потоком: «У процесі творчості ми наділяємо предмети значенням, влітаючи у їхнє буття частку

власної свідомості та переплітаючи їх з плином часу. Як зазначив А. Бергсон, час невіддільний від тривалості, а тривалість безпосередньо пов'язана зі свідомістю» (Кулик, 2024, с. 11). Крім того, цілісність «durée» роблять можливим взаємопроникнення різних часових форм (наприклад, минуле, майбутнє, теперішнє), хоча для об'єктивного часу це виглядає як хаос. Отже, у бергсонівській концепції часу-«durée», або часового потоку, людина має свободу волі та дійсно виступає детермінуючим суб'єктом, який може вільно керувати власним внутрішнім усвідомленням часового потоку та робити його релятивним відносно самого себе. Також наявність внутрішнього часового досвіду у обох філософів вказує, що час для людини є апостеріорним на відміну від кантівської концепції «апріорного часу» (Кант, 2000).

Е. Гуссерль не розробляє жорстку часову класифікацію зовнішнього, тобто просторово-часового, та внутрішнього, суб'єктивного, часових потоків. Але його часова концепція ґрунтується на тому, що час усвідомлюється людиною, що часовий потік поєднується з потоком свідомості та є внутрішнім, тобто феномени часу переживаються всередині як потік свідомості. Концепції Е. Гуссерля також притаманне поняття досвіду у аспекті часу, коли феномени часу сприймаються людиною інтенціонально, переживаються та «утримуються» (Гуссерль, 2020). «Пам'ять» концепції А. Бергсона майже аналогічна «утриманню» часового досвіду гуссерлівської феноменології. Отже, наявний деякий збіг у аспекті внутрішнього переживання часового потоку як потоку свідомості та у аспекті зберігання часового досвіду завдяки «пам'яті» та «утриманню». Відмінність у тому, що гуссерлівська феноменологія не має жорсткого суб'єктивного детермінізму у керуванні часовими потоками. Відмінність також полягає у тому, що Е. Гуссерль застосовує трансцендентальну редукцію усвідомлення досвіду часового потоку від психологічних казок, від оманливого психологізму, що спотворює істинні переживання, тобто відбувається процедура очищення часу від психологізму та суб'єктивних і буттєвих припущень, «думок смертних» (Гомер, 2023).

У нашому дослідженні часових потоків, що усвідомлюються, ми виходили з певної доби, у яку працювало декілька представників з подібними концепціями, тобто ми встановили хронологічну рамку модерну. Тому ми встановлюємо наступність ідей І. Канта у концепції А. Бергсона. Насправді, у декількох головних ідеях можна було би порівняти концепти І. Канта (2000) з бергсонівськими ідеями. Наприклад, «апріорний час» І. Канта подібний до «абсолютного часу» А. Бергсона, концепт «річ-у-собі» А. Бергсон буквально бере з філософії І. Канта і використовує у власній часовій системі. «Річ-у-собі», який оперує поняттям «абсолютного часу» А. Бергсона дещо корелює з концептом «трансцендентального

суб'єкта» Е. Гуссерля. А. Бергсон вважає, що часовий потік рухається у напрямку «речі-у-собі», де відбувається вихід у прошарок «абсолютного часу» та «абсолютного пізнання» (згадаємо аналогічні ідеї Р. Декарта (2023), де найвищий ступінь «достовірного пізнання» можливий через «інтелектуальну інтуїцію») завдяки суб'єктивному зануренню у себе самого (або у сторонній предмет, що пізнається) завдяки методу «інтелектуальної симпатії», або інтелектуальної інтуїції (знову згадаємо Р. Декарта з його найвищим ступенем пізнання як «інтелектуальної інтуїції»).

Висновки.

«Потік свідомості» у Е. Гуссерля та А. Бергсона є водночас частково часовим потоком, хоча повністю не редукований лише до часу. Усвідомлений часовий потік Е. Гуссерля – це музична мелодія, яка мить за миттю та тон за тоном лінійно рухається. У протилежному випадку відбулась би какофонія. Часовий потік свідомості А. Бергсона – це сінематографічна плівка, що керується внутрішньою суб'єктивною вільною творчістю людини. Ззовні це нагадує хаос, але зсередини це є внутрішнім часом людини, де її пам'ять, свобода, творчий порив завдають власний рух для внутрішніх переживань.

Відмінність полягає у тому, що гуссерлівська феноменологія формує часовий потік у свідомості мить за миттю, тобто є послідовність часового потоку, що наштовхує нас на концептуальні метафори у їх визначенні. Бергсонівська концепція має суб'єктивний детермінізм як вільне, творче керування часовими потоками всередині людської свідомості. Тому бергсонівську концепцію суб'єктивного часу у потоку

свідомості можемо порівняти з сінематографічною плівкою, яку людина рухає як завгодно. Е. Гуссерль сам, слідом за своїм вчителем Ф. Brentano, порівнює часовий потік з музичною мелодією, де тон йде за тоном так само, як мить йде за миттю, що означає лінійну векторну спрямованість часового потоку.

Концепція А. Бергсона так само, як концепція Е. Гуссерля, має апостеріорний час як суб'єктивний набутий часовий досвід всередині свідомості. Водночас у А. Бергсона є «абсолютний час», який аналогічний до «апріорного часу» І. Канта, причому обидва відбуваються у концепті «річ-у-собі». Іншої метафізики А. Бергсон не зміг запропонувати і просто запозичив метафізичні ідеї у німецького класика. Методом «інтелектуальної симпатії» або картезіанської «інтелектуальної інтуїції» можна дістатися омріяного «абсолютного часу» всередині «річч-у-собі», за А. Бергсоном. Феноменологія Е. Гуссерля має свою метафізику, яка спрямована на позбавлення від зайвого психологізму: усвідомлений часовий потік свідомості може проходити процедуру трансцендентальної редукції з метою очиститись від випадкових соціальних габітусів, від психологічних оманливих казок про психіку людини, і нарешті дістатися прошарку чистої свідомості, тобто «трансцендентального суб'єкта».

Концепти «потіку свідомості», усвідомлення «часового потоку» у аспекті процесу, тривалості мають вплив та перспективу вже у якості «довгого тривання» або «історичного часу», тому що організують навколо себе соціально-культурний простір цілої доби.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бродель Ф. (2017). *Ідентичність Франції. Книга 3. Люди і речі*. (Переклад з франц. Світлана Глухова). Київ: Видавництво Жупанського.
- Бродель Ф. (1997). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.* (Перекл. з франц. Григорій Філіпчук). Київ: Основи.
- Вебер М. (1994). *Протестантська етика і дух капіталізму*. (Перекл. з німецьк. О. Погорілий). Київ: Основи.
- Гегель Г. (2025). *Феноменологія духу*. (Перекл. з німецьк. Петро Тарашук). Харків: Фоліо.
- Гомер. (2023). *Одіссея*. (Перекл. з грецьк. Борис Тен). Харків: Фоліо.
- Гуссерль, Е. (2020). *Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії: Книга перша. Загальний вступ до чистої феноменології*. (Перекл. з німецьк. Вахтанг Кебуладзе). Харків: Фоліо.
- Гуссерль, Е. (2021). *Картезіанські медитації*. (Перекл. з німецьк. Андрій Вахтель). Київ: Темпора.
- Декарт, Р. (2023). *Метафізичні твори*. (Перекл. з франц. Віктор Андрушко, Андрій Баумейстер, Стелла Гатальська, Олег Хома). Харків: Фоліо.
- Кант І. (2000). *Критика чистого розуму*. (Перекл. з німецьк. І. Бурковський). Київ: Юніверс.
- Кулик, А. (2024). Метафізика свободи і творчості у філософії Анрі Бергсона. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія», серія «Філософія»*, 27, 10-15.
- Ніцше Ф. (2022). *Народження трагедії з духу музики*. (Перекл. з німецьк. Олег Фешовець, Катерина Котюк). Львів: Астролія.
- Джеймс В. (2000). *Прагматизм*. (Перекл. з англійськ. Павло Насада). Київ: Альтернативи.
- Онисьченко, О. (2020). Інтуїтивізм Анрі Бергсона як каталізатор інтерпретаційних процесів. *Українські культурологічні студії*, 1 (6), 32-36.
- Пруст, М. (2024). *У пошуках втраченого часу. Про Германтів здалеку і зблизка*. (Перекл. з франц. Євген Марічев). Харків: Фоліо.
- Чуйкова, О. (2024) Діахронія ретенційної свідомості та наратив «тексту про минуле» П. Рікера та М. Пруста «У пошуках втраченого часу». *Modern science: prospects, innovations and technologies: Scientific monograph. Part 2*, 444, 105-143. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-473-3-21>
- Bergson H. (2013a). *Essais sur les donnees immediate de la conscience*. Paris: PUFa.

Bergson H. (2013b). *L'evolution creatrice*. Paris: PUFb.
Brentano, F. (1973). *The Foundation and Construction of Ethics*. New-York: Humanities Press.

REFERENCES

- Bergson, H. (2013a). *Essais sur les donnees immediate de la conscience*. Paris: PUFa.
Bergson, H. (2013b). *L'evolution creatrice*. Paris: PUFb.
Brentano, F. (1973). *The Foundation and Construction of Ethics*. New-York: Humanities Press.
Braudel F. (2017). *The Identity of France. Book 3*. (Translated from French by Svitlana Gluhova). Kijiv: Zhupansky Publishing House.
Braudel F. (1997). *Material Civilization, Economy and Capitalism, XV-XVIIIth Century*. (Translated from French by Grigory Phylpchuk). Kijiv: Osnovi.
Dekart, R. (2023). *Metaphysical works*. (Translated from French by Victor Andrushko, Andrew Baumeister, Stella Gatalaska, Oleg Khoma). Kharkiv: Folio.
Gusserl, E. (2020). *Ideas of pure phenomenology and phenomenological philosophy. Book one. General introduction to pure phenomenology*. (Translated from German by Vahtang Kebuladze). Kharkiv: Folio.
Gusserl, E. (2021). *Cartesian reflections*. (Translated from German by Andrew Vakhtel). Kijiv: Tempora.
Hegel G. (2025). *The Phenomenology of Mind*. (Translated from German by Petro Tarashuk). Kharkiv: Folio.
Homer. (2023). *Odissey*. (Translated from Greek by Boris Ten). Kharkiv: Folio.
Kant, I. (2000). *Criticism of pure reason*. (Translated from German by I. Burkovs'kiy). Kijiv: Univers.
Kulyk, A. (2024). Metaphysics of Freedom and Creativity in the Philosophy of Henri Bergson. *Scientific Notes of Ostroh Academy National University, Philosophy Series*, 27, 10-15.
Nietzsche, F. (2022). *The Birth of Tragedy from the Spirit of Music*. (Translated from German by Oleg Feshovetz'). L'viv: Astrolabiya.
James, W. (2000). *Pragmatizm*. (Translated from German by Pavlo Nasada). Kijiv: Alternatiiv.
Onyshenko, O. (2020). Henri Bergson's Intuitionism as a Catalyst of Interpreting Processes. *Ukrainian Cultural Studies*, 1 (6), 32-36.
Prust, M. (2024). *In search of lost time. About Guermant from far and near*. (Translated from French by Yevhen Marychev). Kharkiv: Folio.
Chuikova, O. (2024). Diachrony of retentive consciousness and the narrative of the «text about the past» by P. Ricker and M. Proust's «In search of lost time». *Modern science: prospects, innovations and technologies: Scientific monograph. Part 2*, 444, 105-143. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-473-3-21>
Weber, M. (1994). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. (Translated from German by O. Pogoriliy). Kijiv: Osnovi.

Interpretation and Smart Contracts: Practical Aspects of Philosophy and Legal Hermeneutics

UDC: 17:340.1:004

DOI: <https://doi.org/10.15421/172582>**Pavlova Tetiana**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7178-3573>, pavlova_tatyana@ukr.net**Pavlov Roman**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-7629-2730>, r.pavlov.dnu@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The article examines the transformation of the essence of legal autonomy in the context of integrating smart contracts into legal practice. This issue gains particular significance in the era of legal digitalization, where the automation of legal processes poses new challenges to traditional approaches to regulation and the application of norms.

The purpose of the article is to provide a philosophical-legal analysis of the transformation of the nature of legal autonomy under the conditions of smart contracts, through the transition from interpretative autonomy to design autonomy, aimed at understanding the hermeneutic foundations of law in the digital age. The study employs an interdisciplinary approach, integrating philosophical hermeneutics with analytical philosophy of law and critical technology studies. The methodological framework comprises concepts of legal interpretation, the theory of practical reason, and approaches from the hermeneutic tradition to the analysis of legal understanding.

Results. Findings reveal a fundamental transformation in the nature of legal autonomy: a shift from the freedom to interpret norms to the freedom to design legal systems. It has been determined that smart contracts narrow the hermeneutic space of law, forming a regime of "non-interpretative law." The emergence of qualitatively new requirements for legal subjectivity has been substantiated, encompassing technical competence, systemic thinking, and interdisciplinary expertise. Furthermore, it has been demonstrated that design autonomy generates new forms of legal inequality between "architects" and "users" of legal systems.

Conclusions. The article proposes a vision of the transformation of legal autonomy from an interpretative to a design paradigm as a qualitatively new phenomenon of the digital age. The hermeneutic nature of the crisis in contemporary law amid the algorithmization of legal processes is substantiated. The research advances hermeneutic legal theory by conceptualizing the transformation of legal subjectivity in the digital era, thereby enriching the understanding of the interplay between interpretation and automation in the legal sphere. The necessity of rethinking legal subjectivity and adapting legal practice to technological changes is underscored, with due consideration of the philosophical foundations of law that link norms to human understanding.

Keywords: blockchain, design autonomy, legal subjectivity, algorithmic law, digital legal culture, inclusive design, risk management, decentralized governance, management culture

Інтерпретація та смарт-контракти: практичні аспекти філософії та герменевтики права

Павлова Тетяна, Павлов Роман*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність. У статті досліджується трансформація сутності правової автономії в умовах інтеграції смарт-контрактів у юридичну практику. Дана проблематика набуває особливого значення в епоху цифровізації права, коли автоматизація правових процесів ставить нові виклики перед традиційними підходами до регулювання та застосування норм.

Метою дослідження є філософсько-правовий аналіз трансформації природи правової автономії в умовах смарт-контрактів через перехід від автономії інтерпретації до автономії проєктування, спрямований на осмислення герменевтичних основ права в цифрову епоху. У роботі використано міждисциплінарний підхід, що інтегрує філософську герменевтику з аналітичною філософією права та критичними дослідженнями технологій. Методологічну основу складають концепції правової інтерпретації, теорія практичного розуму та підходи герменевтичної традиції до аналізу праворозуміння.

Результати. Виявлено фундаментальну трансформацію природи правової автономії: зміщення від свободи інтерпретації норм до свободи проєктування правових систем. Визначено, що смарт-контракти звужують герменевтичний простір права, формуючи режим «безінтерпретативного права». Обґрунтовано виникнення якісно нових вимог до правової суб'єктності, що включають технічну компетентність, системне мислення та міждисциплінарну експертизу. Показано, що автономія проєктування породжує нові форми правової нерівності між «архітекторами» та «користувачами» правових систем.

Висновки. Запропоновано бачення трансформації правової автономії від інтерпретативної до проєктної парадигми як якісно нового феномену цифрової епохи. Обґрунтовано герменевтичну природу кризи сучасного права в умовах алгоритмізації правових процесів. Дослідження розвиває герменевтичну теорію права, концептуалізуючи трансформацію правової суб'єктності в цифрову епоху, що збагачує розуміння співвідношення інтерпретації та автоматизації в правовій сфері. Підкреслюється необхідність переосмислення правової суб'єктності та адаптації юридичної практики до технологічних змін, враховуючи філософські основи права, що пов'язують норми з людським розумінням.

Ключові слова: блокчейн, автономія проєктування, правова суб'єктність, алгоритмічне право, цифрова правова культура, інклюзивне проєктування, управління ризиками, децентралізоване управління, культура управління

Стаття надійшла / Article arrived: 21.07.25

Схвалено до друку / Accepted: 22.08.25

Вступ.

Герменевтичний поворот у філософії права ХХ століття закріпив розуміння права як інтерпретативної практики. Смарт-контракти радикально заперечують цю парадигму, представляючи собою не просто технологічну інновацію в правовій сфері, а фундаментальний виклик герменевтичним основам права. Якщо традиційне право функціонує через процеси інтерпретації, де абстрактні норми набувають конкретного змісту в діалозі з життєвими ситуаціями, то смарт-контракти втілюють ідеал «безінтерпретативного права» – системи, де правила виконуються автоматично без герменевтичного опосередкування.

Центральна проблема полягає в якійсь трансформації природи правової автономії. Традиційна правова автономія реалізовувалася в просторі інтерпретації – здатності суб'єктів розуміти правові норми стосовно своєї унікальної ситуації та діяти в рамках множинних можливих тлумачень (Betti, 2021). Смарт-контракти звужують цей простір, замінюючи його новою формою автономії – свободою проектування самих правових систем на стадії їх створення. Така трансформація породжує глибоку герменевтичну кризу в праві.

Філософсько-правове значення проблеми визначається тим, що інтерпретація становить не просто один з аспектів правової діяльності, а спосіб існування права як живої системи. Як показує феноменологічна традиція (Heidegger, 2010), право існує не в текстах законів, а в актах їх розуміння і застосування. Усунення інтерпретативного виміру означає онтологічну трансформацію права з простору людських смислів в механізм автоматичного регулювання.

Практична значимість пов'язана з необхідністю переосмислення правової освіти та правової культури. Якщо реалізація правової автономії вимагає тепер не здатності до інтерпретації, а компетенцій проектування, то це тягне за собою радикальну трансформацію вимог до правової суб'єктності. Виникає ризик формування нового типу правової нерівності між тими, хто здатний проектувати правові системи, і тими, хто може лише функціонувати всередині створених іншими алгоритмічних рамок (Lessig, 2006; Yeung, 2019).

Таким чином, дослідження трансформації від автономії інтерпретації до автономії проектування є спробою осмислити один з найглибших викликів, які цифрові технології кидають правовій традиції, і намітити шляхи збереження гуманістичних цінностей права в умовах його неминучої технологічної трансформації.

Аналіз попередніх публікацій. Проблематика інтерпретації в контексті алгоритмічного права розробляється на перетині герменевтичної традиції, аналітичної філософії права та критичних досліджень

технологій, формуючи новий напрямок цифрових правових досліджень.

Герменевтичні основи правової інтерпретації вперше були системно викладені Гансом-Георгом Гадамером (Gadamer, 2013), який підкреслював творчий характер розуміння правових норм. Його ідеї стали відправною точкою для розвитку герменевтичного підходу в правовій теорії, що знайшло відображення в працях Йозефа Ессера (Esser, 1972) та Артура Кауфмана (Kaufmann, 1997). Ці автори акцентували увагу на немеханічному характері судових рішень, де правозастосування вимагає активного осмислення.

Рональд Дворкін (Dworkin, 2001) у своїй інтерпретативній теорії права показав, що правові практики є за своєю природою інтерпретативними, оскільки вони набувають сенсу тільки через процеси розуміння і переосмислення, а його розуміння права прямо суперечить ідеалу безінтерпретативного алгоритмічного права.

Джеймс Гріммельманн (Grimmelmann, 2021) пропонує критичний аналіз тези про повну визначеність смарт-контрактів, показуючи множинні рівні невизначеності в їх функціонуванні. Однак його аналіз зосереджений переважно на технічних аспектах, не зачіпаючи герменевтичні основи проблеми. Лоуренс Дайвер (Diver, 2021) заповнює цю прогалину, пропонуючи філософський аналіз «обчислювальної легальності» та її суперечностей із традиційною правовою герменевтикою.

Мірей Гільдебрандт (Hildebrandt, 2015) досліджує трансформацію правової нормативності в умовах алгоритмічного регулювання, вводячи розрізнення між правом і «технологічною нормативністю». Її робота особливо важлива для розуміння того, як зникнення інтерпретативного простору трансформує саму природу правової регуляції.

Карен Леві (Levy, 2017) аналізує соціальні функції традиційних договорів, які не можуть бути алгоритмізовані, включаючи «творчу неоднозначність» і гнучкість інтерпретації. Її робота показує, що усунення інтерпретативної свободи позбавляє договори важливих соціальних функцій.

Незважаючи на багатство існуючих досліджень, залишається недостатньо опрацьованою проблема якісної трансформації правової автономії в умовах звуження інтерпретативного простору. Відсутній систематичний аналіз того, як перехід від автономії інтерпретації до автономії проектування трансформує вимоги до правової суб'єктності та створює нові форми правової нерівності. Саме цю прогалину покликано заповнити дане дослідження.

Метою дослідження є філософсько-правовий аналіз трансформації природи правової автономії в умовах смарт-контрактів через перехід від автономії інтерпретації до автономії проектування,

спрямований на осмислення герменевтичних основ права в цифрову епоху.

Дане дослідження прагне виявити фундаментальні зміни в природі правової суб'єктності, що виникають при звуженні інтерпретативного простору права, та їх наслідки для правової культури і демократичних процесів. В рамках цієї загальної мети дослідження вирішує кілька взаємопов'язаних завдань. Перш за все, аналізується природа традиційної автономії інтерпретації в праві, виявляючи її герменевтичні основи та роль у забезпеченні зв'язку між абстрактними нормами та конкретними життєвими ситуаціями. Досліджується, як процеси правового розуміння забезпечують динамічну рівновагу між стабільністю правопорядку та його здатністю до еволюції. Далі аналізується механізм скорочення інтерпретативного простору в смарт-контрактах, показуючи якісні відмінності між функціонуванням природної мови права і формальних мов програмування. Досліджується феномен «безінтерпретативного права» і його філософсько-правові імплікації. Центральне завдання полягає в концептуалізації автономії проєктування як якісно нової форми правової свободи, аналізі її структури, можливостей та обмежень. Досліджується, як творча свобода створення правових систем співвідноситься з традиційними формами правової автономії та які нові можливості вона відкриває. Особлива увага приділяється аналізу трансформації вимог до правової суб'єктності в умовах домінування автономії проєктування. Досліджуються нові компетенції, необхідні для реалізації такої форми автономії, та ризики виникнення нових форм правової нерівності між «архітекторами» і «користувачами» правових систем. Нарешті, робота спрямована на формулювання теоретичних засад для розуміння інституційних інновацій, необхідних для демократизації процесів проєктування правових технологій та забезпечення інклюзивної участі у створенні алгоритмічних правових систем.

Результати дослідження.

Смарт-контракти породжують фундаментальну трансформацію в природі правової автономії, яку можна концептуалізувати як перехід від герменевтичної до проєктної парадигми права. Якщо традиційне право існує через процеси інтерпретації, де зміст норм розкривається в діалозі з конкретними ситуаціями, то алгоритмічне право функціонує через попереднє проєктування всіх можливих правових станів. Даний зсув є не просто технологічною інновацією, а онтологічною трансформацією способу існування права в людському світі.

Автономія інтерпретації в традиційному праві. Традиційне розуміння правової автономії нерозривно пов'язане з концепцією інтерпретації. У класичній правовій теорії право надає загальні рамки, всередині яких суб'єкти мають свободу діяти

відповідно до власного розуміння своїх інтересів, цінностей і обставин. Ця свобода реалізується через багаторівневий процес інтерпретації, що охоплює як розуміння правових норм, так і тлумачення договірних умов.

Герменевтична традиція в праві, що сходиться до праць Гадамера (Gadamer, 2013) і розвинена в правовому контексті такими теоретиками, як Ессер (Esser, 1972) і Кауфман (Kaufmann, 1997), розглядає правозастосування як творчий діалог між абстрактним правилом і конкретною життєвою ситуацією. Гадамер описує цей процес через концепцію «злиття горизонтів» – горизонту тексту і горизонту інтерпретатора, що створює нове розуміння. Однак в умовах алгоритмічного права такий діалог опиняється під загрозою, оскільки автоматизація прагне усунути інтерпретативний вимір, замінюючи його формалізованими рішеннями.

Автономія інтерпретації реалізується в декількох взаємопов'язаних вимірах. На індивідуальному рівні вона проявляється в здатності суб'єктів права осмислювати правові норми стосовно своєї унікальної ситуації. Громадянин, який вивчає правові вимоги, не просто механічно засвоює їх зміст, а активно конструює розуміння того, як ці вимоги співвідносяться з його життєвим світом, цінностями і планами. Така інтерпретативна робота є суттєвим елементом правової суб'єктності – здатності бути активним учасником правових відносин, а не простим об'єктом регулювання.

У міжособистісному вимірі автономія інтерпретації проявляється в договірних відносинах, де сторони мають певну свободу в розумінні та застосуванні умов угоди. Стюарт Маколей (Macaulay, 1963) показав, що успішні ділові відносини часто ґрунтуються саме на гнучкій інтерпретації договірних зобов'язань, що дозволяє адаптувати формальні рамки до динаміки реальних взаємодій. Така інтерпретативна гнучкість забезпечує баланс між правовою визначеністю та практичною доцільністю.

Інституційний вимір автономії інтерпретації втілюється в дискреційних повноваженнях судів та інших правозастосовних органів. Судове рішення є парадигматичним прикладом творчої інтерпретації, де загальні норми застосовуються до унікальних обставин через призму принципів справедливості, пропорційності та суспільного блага. Суддя не функціонує як автомат, що механічно застосовує заздалегідь задані алгоритми, а здійснює акт практичної мудрості (phronesis [Aristotle, 2019]), що поєднує універсальне знання з ситуативним розумінням.

Автономія інтерпретації забезпечує динамічну рівновагу між стабільністю правового порядку і його здатністю до еволюції. Через процеси переосмислення і переінтерпретації право адаптується до мінливих соціальних умов, не втрачаючи своєї нормативної

сили. Інтерпретація служить механізмом, що дозволяє абстрактним нормам залишатися релевантними в нескінченно різноманітних і мінливих життєвих контекстах

Таким чином, автономія інтерпретації є не просто технічною можливістю різного розуміння правових норм, а фундаментальним способом існування права як живої системи, що забезпечує координацію людської поведінки через сенс, а не через примус.

Відсутність інтерпретації в смарт-контрактах. Смарт-контракти здійснюють радикальну трансформацію традиційної правової парадигми, яку можна охарактеризувати як звуження герменевтичного простору. Якщо традиційне право функціонує через інтерпретацію, то смарт-контракти спираються на принцип автоматичного виконання. Код не допускає тлумачення – він виконується. Між правилом і його застосуванням відсутній той необхідний проміжок, в якому реалізуються людське судження, контекстуальна чутливість і моральна оцінка.

Дана трансформація має глибокі онтологічні корені в якісній відмінності між природною і формальною мовами. Природна мова, якою формулюються традиційні правові норми, за своєю природою має «продуктивну невизначеність» (Hart, 2012) – здатність породжувати множинні смисли залежно від контексту вживання. Людвіг Вітгенштейн (Wittgenstein, 2009) показав, що значення мовних виразів визначається їх вживанням у конкретних «мовних іграх», і спроби створити абсолютно визначену мову суперечать самій природі людської комунікації.

Формальні мови програмування, навпаки, конструюються з метою мінімізації невизначеності. Кожна інструкція повинна мати чітко визначений ефект, що не залежить від контексту виконання. Така визначеність досягається ціною радикального обмеження виразних можливостей, оскільки код може виразити тільки те, що піддається суворій алгоритмізації. Відсутність інтерпретації в смарт-контрактах проявляється в декількох критичних аспектах. По-перше, відбувається втрата того, що Хільдебрандт (Hildebrandt, 2015) називає «правовим часом» – темпорального простору між виникненням правової ситуації та її вирішенням.

По-друге, втрачається можливість врахування обставин, що змінилися, та еволюції намірів сторін. Традиційне договірне право передбачає, що сторони можуть переосмислити свої зобов'язання у світлі нових обставин, знайти взаємоприйнятні інтерпретації спірних положень, проявити взаємну гнучкість у виконанні формальних вимог (Hart, 2012). Незмінність смарт-контрактів виключає таку адаптивність, фіксуючи правові відносини в тому вигляді, в якому вони були запрограмовані спочатку.

Втім, смарт-контракти можуть бути

запрограмовані на врахування заздалегідь передбачених змін обставин, хоча це вимагає від розробників повного передбачення всіх можливих ситуацій, що в складних випадках практично недосяжно.

По-третє, втрачається можливість застосування загальних правових принципів (добросовісності, розумності, справедливості) для коригування формальних правил у виняткових ситуаціях (Fuller, 1969). Дані принципи функціонують саме через інтерпретацію, вимагаючи людського судження про те, що означає «розумність» або «справедливість» в конкретному контексті. Алгоритмічна логіка не здатна до такого ситуативного застосування відкритих нормативних концептів (Hart, 2012). Хоча смарт-контракти можуть включати алгоритми, що імітують деякі правові принципи, вони не здатні замінити людське судження, необхідне для інтерпретації відкритих концептів у складних або непередбачених обставинах.

Гріммельманн (Grimmelmann, 2021) справедливо вказує на множинні рівні невизначеності в смарт-контрактах – невизначеність специфікацій, очікувань, наслідків. Однак така невизначеність існує поза самим моментом виконання, в якому код функціонує детерміновано. Проблема полягає не в тому, що смарт-контракти повністю визначені, а в тому, що вони виключають інтерпретацію як спосіб роботи з невизначеністю.

Таким чином, відсутність інтерпретації в смарт-контрактах є не просто технічною особливістю, а фундаментальною онтологічною трансформацією права. Право без інтерпретації перестає бути простором людських смислів і перетворюється на автоматичний механізм розподілу благ і обтяжень, що функціонує за логікою машини, а не за логікою людського розуміння.

Автономія проєктування як нова форма свободи. Звуження інтерпретативного простору в смарт-контрактах не означає повного зникнення правової автономії, а знаменує її якісну трансформацію. Автономія зміщується з рівня застосування права на рівень його створення, породжуючи нову форму правової свободи – автономію проєктування. Якщо традиційна автономія реалізовувалася в просторі між нормою та її застосуванням, то нова автономія концентрується в процесі створення самих правових систем.

Автономія проєктування являє собою свободу створювати правила взаємодії, обмежену лише технологічними можливостями, креативністю проєктувальників та правовими рамками, в яких функціонують смарт-контракти. У певному сенсі ця свобода є більш радикальною, ніж традиційна договірна автономія. Остання завжди обмежена імперативними нормами національного права, вимогами публічного порядку та принципами добрих

звичаїв. Смарт-контракти, що функціонують у транснаціональному просторі блокчейну, потенційно звільнені від багатьох із цих обмежень (De Filippi, Reijers & Mannan, 2024), дозволяючи створювати правові порядки, які не існували в традиційній юриспруденції. Технологічні зміни, такі як смарт-контракти, викликають розрив у традиційних правових концепціях, що перегукується з ідеєю «трьох хвиль технологічного розриву» в праві, описаною Роджером Браунсвордом (Brownsword, 2020, 2022).

Автономія проектування розгортається в декількох взаємопов'язаних вимірах:

1. Архітектурна автономія проявляється у свободі вибору базових принципів організації системи. Розробники можуть створювати повністю децентралізовані системи, де ніхто не має привілейованого становища, або системи з різними рівнями централізації. Вони можуть проектувати відкриті протоколи, доступні для всіх, або закриті системи з контрольованим доступом. Вибір між змінюваністю і незмінністю коду також є проявом архітектурної автономії (Lessig, 2006). Однак такий вибір також залежить від технічних можливостей і обмежень блокчейн-платформи.

2. Процедурна автономія виражається в можливості визначати різні механізми прийняття рішень і вирішення конфліктів. Традиційне право пропонує обмежений набір процедурних форм – судовий розгляд, арбітраж, медіація. Смарт-контракти дозволяють створювати інноваційні процедури, наприклад, децентралізовані механізми голосування, системи колективного передбачення для вирішення спорів, автоматичні механізми компенсації (De Filippi & Wright, 2018). Єдиним обмеженням є здатність виразити ці процедури в коді, але вони повинні бути сумісні з технічними можливостями блокчейн-платформи.

3. Економічна автономія в смарт-контрактах досягає безпрецедентного рівня. Розробники можуть створювати складні системи економічних стимулів, що автоматично регулюють поведінку учасників (Myerson, 1991). Економіка цифрових активів дозволяє проектувати цілі мікроекономіки з власними валютами, механізмами розподілу цінності, системами заохочень і покарань (Voshmgir, 2020; Pavlov et al., 2024). Ця свобода економічного дизайну виходить далеко за межі того, що можливо в рамках традиційного договірної права.

4. Нормативна автономія дозволяє створювати альтернативні правові порядки, засновані на принципах, відмінних від домінуючих у національних правових системах. Через смарт-контракти можуть втілюватися утопічні бачення справедливого суспільства, експериментальні моделі соціальної організації, альтернативні концепції власності та розподілу. Технологія надає інструментарій для

практичного тестування теоретичних моделей соціального устрою, однак такі порядки повинні бути сумісні з існуючими правовими системами.

Однак автономія проектування несе в собі і фундаментальні обмеження, оскільки вимагає здатності передбачати і програмувати відповіді на всі можливі майбутні сценарії, що суперечить принциповій відкритості майбутнього і обмеженій раціональності людини. Незмінність багатьох смарт-контрактів означає, що помилки проектування можуть мати незворотні наслідки, створюючи «автономію високих ставок», де творча свобода пов'язана з колосальною відповідальністю. Таким чином, автономія проектування є якісно новою формою правової свободи, що відкриває безпрецедентні можливості для творчого створення правових порядків, але вимагає принципово іншого набору компетенцій і несе в собі нові форми ризику та відповідальності.

Компетенції та умови реалізації нової автономії. Перехід від автономії інтерпретації до автономії проектування тягне за собою радикальну трансформацію вимог до правової суб'єктності. Якщо традиційна правова автономія передбачала базову правову грамотність і здатність до практичного судження як достатні умови для осмисленої участі в правовому житті, то автономія проектування вимагає якісно іншого набору компетенцій, створюючи нові форми правової нерівності та виклики для демократичної участі.

Технічна компетентність стає фундаментальною умовою реалізації нової форми автономії. Це не означає, що кожен учасник правових відносин повинен бути професійним програмістом, але розуміння базових принципів функціонування блокчейну, криптографічних механізмів і алгоритмічної логіки необхідне для усвідомленої участі в проектуванні правових систем. Для більшості учасників достатньо базового розуміння, щоб приймати обґрунтовані рішення, тоді як глибокі знання потрібні проектувальникам. Без такого розуміння індивід опиняється в положенні об'єкта правового регулювання, позбавленого можливості впливати на архітектуру системи, в якій він функціонує.

Системне мислення набуває критичного значення у світі, де прості локальні взаємодії можуть породжувати складні емерджентні ефекти. Проектувальник смарт-контракту повинен мислити не в термінах лінійних причинно-наслідкових зв'язків, а в термінах зворотних зв'язків, мережових ефектів, непередбачених наслідків. Крім того, аналіз онтології цифрових об'єктів (Pavlova & Pavlov, 2024b) дозволяє глибше зрозуміти нормативну силу технологій, таких як смарт-контракти, і їх вплив на правову суб'єктність.

Міждисциплінарна експертиза стає необхідною через гібридну природу смарт-контрактів, що існують на перетині права, технологій, економіки та

соціальних наук. Ефективне проектування вимагає інтеграції правових знань (розуміння регулятивних вимог і правових принципів), економічної теорії (дизайн стимулів і механізмів координації), комп'ютерних наук (технічна реалізація), психології та поведінкової економіки (прогнозування людської поведінки в різних інституційних контекстах).

Здатність до довгострокового стратегічного планування стає критично важливою в умовах незмінності багатьох смарт-контрактів. У традиційному праві помилки проектування можуть бути скориговані через наступні угоди, судові рішення або законодавчі зміни (Hart & Moore, 1999). Незмінність смарт-контрактів вимагає здатності передбачати і програмувати відповіді на широкий спектр можливих майбутніх сценаріїв, що створює фундаментальну суперечність між вимогою повноти специфікації і принциповою невизначеністю майбутнього. Деякі системи дозволяють оновлювати смарт-контракти, але це ускладнює архітектуру і може знизити їх надійність.

Етична рефлексивність набуває особливого значення в контексті автономії проектування, оскільки архітектурні рішення втілюють певні цінності і впливають на можливості та обмеження всіх учасників системи. Як показують дослідження в області *ethics by design* (Pavlova & Pavlov, 2024a), проектувальники несуть відповідальність за етичні наслідки своїх рішень, вбудованих в технологічну архітектуру. Здатність до моральної уяви і передбачення етичних імплікацій стає невід'ємною частиною компетенцій проектувальника.

Очевидно, що такий набір компетенцій недоступний для переважної більшості людей, що створює ризик виникнення нової форми соціальної нерівності між «архітекторами» нової правової реальності та тими, хто змушений жити за правилами, створеними іншими. Якщо традиційна правова нерівність пом'якшувалася можливістю інтерпретації та адаптації правил, то алгоритмічна нерівність є більш жорсткою і важкодоланою. Подібно до того, як комікси використовуються для популяризації наукових знань (Hudoshnyk & Krupskiy, 2023), аналогічні підходи можуть бути застосовані для роз'яснення принципів функціонування смарт-контрактів широкій аудиторії, що є критично важливим для забезпечення справжньої поінформованої згоди.

Реалізація автономії проектування вимагає не тільки індивідуальних компетенцій, але й відповідної інституційної інфраструктури. Освітні інститути повинні розвивати програми, що інтегрують технічні та гуманітарні знання. Необхідні доступні інструменти проектування, що дозволяють створювати смарт-контракти без глибоких технічних знань. Професійні стандарти та найкращі практики повинні направляти проектувальників у створенні безпечних і справедливих систем. Нарешті,

необхідні механізми колективного проектування, що дозволяють спільнотам брати участь у створенні правил, яких вони будуть дотримуватися.

Перехід від автономії інтерпретації до автономії проектування знаменує фундаментальний зсув у природі правової суб'єктності. Якщо традиційний правовий суб'єкт визначався здатністю розуміти і дотримуватися норм, то новий суб'єкт визначається здатністю створювати норми. Це вимагає не просто нових навичок, а нової правової культури, де креативність і відповідальність, технічна компетентність і етична рефлексія утворюють нерозривну єдність. Створення умов для такої трансформації є одним із ключових завдань правової політики XXI століття.

Висновки.

Проведене дослідження виявило фундаментальну трансформацію природи правової автономії в умовах смарт-контрактів, яка проявляється в якісному зсуві від герменевтичної до проектної парадигми права. Центральний висновок полягає в тому, що смарт-контракти не просто автоматизують традиційні правові процеси, а породжують новий тип правової реальності, заснований на звуженні інтерпретативного простору і концентрації правової свободи в моменті проектування системи.

Аналіз традиційної автономії інтерпретації показав, що вона являє собою не просто технічну можливість різного розуміння правових норм, а фундаментальний спосіб існування права як живої системи. Герменевтичний простір між абстрактною нормою і конкретною ситуацією забезпечує зв'язок права з людськими смислами, дозволяє адаптувати правові рамки до мінливих обставин і втілює принципи справедливості через ситуативне судження.

Дослідження механізму звуження інтерпретації в смарт-контрактах виявило якісні відмінності між природною мовою права, що володіє продуктивною невизначеністю, і формальними мовами програмування, що прагнуть до однозначності. Втрата «правового часу» і неможливість врахування обставин, що змінилися, трансформують право з простору людського розуміння в механізм автоматичного регулювання.

Концептуалізація автономії проектування як якісно нової форми правової свободи показала, що вона відкриває безпрецедентні можливості для творчого створення правових порядків, але вимагає принципово іншого набору компетенцій. Архітектурна, процедурна, економічна та нормативна автономія дозволяють втілювати альтернативні бачення справедливого суспільства, але пов'язані з колосальною відповідальністю за незворотні наслідки проектних рішень.

Критично важливою є виявлена трансформація вимог до правової суб'єктності. Технічна компетентність, системне мислення, міждисциплінарна експертиза, здатність

до довгострокового планування та етична рефлексивність стають необхідними умовами для осмисленої участі в проєктуванні правових систем, що створює ризик формування нового типу правової нерівності між «архітекторами» та «користувачами» цифрових правових систем.

Майбутнє правових систем має ґрунтуватися на

пошуку продуктивного синтезу між ефективністю автоматизації та гуманістичними цінностями права. Це вимагає не відмови від технологічних можливостей, а їх осмисленого вбудовування в ширшу екосистему правових інститутів, що зберігають простір для людського судження, етичної рефлексії у формуванні правової реальності.

REFERENCES

- Aristotle. *Nicomachean Ethics*. (2019). (T. Irwin, Trans.; Third edition). Indianapolis: Hackett Publishing.
- Betti, E. (2021). *Hermeneutics as a General Methodology of the Sciences of the Spirit*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003157236>
- Brownsword, R. (2020). *Law 3.0: Rules, Regulation, and Technology*. Oxon: Taylor & Francis Group.
- Brownsword, R. (2022). Law, Authority, and Respect: Three Waves of Technological Disruption. *Law, Innovation and Technology*, 14(1), 5-40. <https://doi.org/10.1080/17579961.2022.2047517>
- De Filippi, P., & Wright, A. (2018). *Blockchain and the Law: The Rule of Code*. Cambridge: Harvard University Press.
- De Filippi, P., Reijers, W., & Mannan, M. (2024). *Blockchain Governance*. Cambridge: The MIT Press.
- Diver, L. (2022). Interpreting the Rule(s) of Code: Performance, Performativity, and Production. *MIT Computational Law Report*. Retrieved from <https://law.mit.edu/pub/interpretingtherulesofcode/release/4>
- Dworkin, R. (2001). *Law's Empire* (12th printing). Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Esser, J. (1972). *Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung: Rationalitätsgrundlagen richterlicher Entscheidungspraxis*. Frankfurt am Main: Athenäum Verlag.
- Fuller, L. L. (1969). *The Morality of Law*. New Haven: Yale University Press.
- Gadamer, H.-G. (2013). *Truth and Method*. London: Bloomsbury Academic.
- Grimmelmann, J. (2021). All Smart Contracts are Ambiguous. *Journal of Law & Innovation*, 2(1), 1-22.
- Hart, H. L. A. (2012). *The Concept of Law* (Third edition). Oxford: Oxford University Press.
- Hart, O., & Moore, J. (1999). Foundations of Incomplete Contracts. *The Review of Economic Studies*, 66(1), 115-138. <https://doi.org/10.1111/1467-937X.00080>
- Heidegger, M. (2010). *Being and Time* (J. Stambaugh, Trans.; D. J. Schmidt, Rev.). Albany: State University of New York Press.
- Hildebrandt, M. (2015). *Smart Technologies and the End(s) of Law*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Hudoshnyk, O. V., & Krupskiy, O. P. (2023). Media Possibilities of Comics: Modern Tools for the Formation and Presentation of Organizational Culture. *European Journal of Management Issues*, 31(1), 40-49. <https://doi.org/10.15421/192304>
- Kaufmann, A. (1997). *Rechtsphilosophie*. Munich: Beck.
- Lessig, L. (2006). *Code: Version 2.0*. New York: Basic Books.
- Levy, K. E. C. (2017). Book-Smart, Not Street-Smart: Blockchain-Based Smart Contracts and The Social Workings of Law. *Engaging Science, Technology, and Society*, 3, 1-15. <https://doi.org/10.17351/ests2017.107>
- Macaulay, S. (1963). Non-Contractual Relations in Business: A Preliminary Study. *American Sociological Review*, 28(1), 55-67. <https://doi.org/10.2307/2090458>
- Myerson, R. B. (1991). *Game Theory: Analysis of Conflict*. Cambridge: Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvjsf522>
- Pavlov, R., Zarutskaya, O., Pavlova, T., Grynko, T., Levkovich, O., & Hordieieva-Herasymova, L. (2024). Blockchain as a Management Technology: Institutionalization of Crypto-Assets and Transformation of Entrepreneurial Models Using the Example of Ethereum. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 6(59), 151-166. <https://doi.org/10.55643/fcaptop.6.59.2024.4529>
- Pavlova, T., & Pavlov, R. (2024a). Ethics by Design and Reconsideration of the Subject-Object in the Digital Era. *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 7(2), 88-99. <https://doi.org/10.15421/342447>
- Pavlova, T., & Pavlov, R. (2024b). Ontology of Digital Objects and Technological Normativity: New Perspectives for Digital Ethics. *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences*, 7(1), 86-96. <https://doi.org/10.15421/342419>
- Voshmgir, S. (2020). *Token Economy: How the Web3 Reinvents the Internet* (2nd ed.). Berlin: BlockchainHub.
- Wittgenstein, L. (2009). *Philosophical Investigations* (4th ed., P. M. S. Hacker & J. Schulte, Trans.). Oxford: Wiley-Blackwell.
- Yeung, K. (2019). Regulation by Blockchain: the Emerging Battle for Supremacy between the Code of Law and Code as Law. *The Modern Law Review*, 82(2), 207-239. <https://doi.org/10.1111/1468-2230.12399>

The Impact of Historical Myths on the Development of Ukrainian Identity

UDC: 1:008(477):316.722

DOI: <https://doi.org/10.15421/172583>**Dyjak Vadym**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0003-1477-5803>, vadimd09@gmail.com**Boreichuk Denis**Ph.D., <https://orcid.org/0000-0001-9238-7684>, boreichuck228@gmail.com*National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi (Khmelnytskyi, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. In the context of the Russian-Ukrainian war, the issue of cultural self-identification among Ukrainians has gained particular urgency. It is during critical historical moments that national communities intensify their appeal to collective memory and mythological structures. National myths, as symbolic condensations of historical experience, play a fundamental role in shaping patriotism, preserving identity, and resisting aggressive external narratives. The Ukrainian cultural space, especially during the period of military resistance, demonstrates both a renewed engagement with traditional mythologies and a critical revision of earlier myths, as well as the emergence of new narratives (such as "The Ghost of Kyiv", "Patron the Dog", "The Granny with a Jar", and others) that serve the function of moral mobilization.

Purpose. The aim of the article is to analyze the key myths underlying Ukrainian self-identification and to explore how these narratives contribute to the formation of national identity, patriotism, and cultural cohesion.

Results. The article demonstrates that the positive collective identity of Ukrainians is based on two archetypal foundations: the image of the Cossack (as a symbol of courage, freedom, and martial honor) and the image of the Mother (as an embodiment of cordocentrism, care, and moral righteousness). Both archetypes have deep roots in Ukrainian historical, folkloric, and religious traditions, and they acquire new symbolic forms in the contemporary cultural space shaped by the Russian-Ukrainian war. Positive mythology functions as a tool of resistance, affirming truth, dignity, and spiritual autonomy.

Conclusions. The creation of positive myths in wartime is a natural form of national self-organization. In the Ukrainian case, this myth-making is closely tied to deeply rooted archetypes – Cossack heroism and the maternal ethic of the heart. These two foundations define the moral axis of Ukrainian identity. Further research may focus on interpreting these archetypes in contemporary art, media, educational practices, and everyday national narratives.

Keywords: Ukrainian identity, myth, archetype, Cossack, cordocentrism

Вплив історичних міфів на становлення української ідентичності

Дияк Вадим, Бореичук Денис*Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (Хмельницький, Україна)*

Анотація.

Актуальність. У контексті російсько-української війни проблема культурної самоідентифікації українців набула особливої гостроти. Саме в переломні моменти історії національні спільноти активізують звернення до колективної пам'яті та міфологічних структур. Національні міфи як символічні конденсації історичного досвіду відіграють фундаментальну роль у формуванні патріотизму, збереженні ідентичності та протистоянні агресивному зовнішньому наративу. Український культурний простір, зокрема в період воєнного спротиву, демонструє як звернення до традиційної міфології й ревізію міфів попередніх епох, так і появу новітніх міфів («Привид Києва», «Пес Патрон», «Баба з банкою» та ін.), які виконують функцію моральної мобілізації. Мета – дослідження ключових міфів, що складають підвалини української самоідентифікації, а також проаналізувати, як ці наративи сприяють формуванню національної ідентичності, патріотизму та культурної згуртованості.

Результати. У статті показано, що позитивна українська колективна ідентичність ґрунтується на двох архетипових опорах: образі козака (як уособлення мужності, волі, військової доблесті) та образі Матері (як втілення кордоцентризму, турботи, моральної правоти). Обидва архетипи мають глибокі корені в українській традиції – історичній, фольклорній, релігійній – і набувають нових форм у сучасному культурному просторі часів російсько-української війни. Позитивна міфологія виступає як засіб спротиву, утвердження правди, гідності й духовної автономії.

Висновки. Створення позитивних міфів у часи війни є природною формою самоорганізації нації. У випадку України ця міфотворчість тісно пов'язана з глибоко укоріненими архетипами – козацьким героїзмом та материнською етикою серця. Обидві основи визначають моральну вертикаль української ідентичності. Подальші дослідження можуть зосередитися на інтерпретації цих архетипів у сучасному мистецтві, медіа, освітніх практиках і повсякденному національному наративі.

Ключові слова: українська ідентичність, міф, архетип, козак, кордоцентризм

Стаття надійшла / Article arrived: 23.07.25

Схвалено до друку / Accepted: 25.08.25

Вступ.

Поняття ідентичності реалізується як на психофізіологічному рівні – від свідомості особистості, що усвідомлює себе фізичною частинкою національної спільноти й до одягу чи національної кухні, так і на рівнях релігійно-світоглядної та політично-правової аксіології. Такий «я-образ» не є чимось даним від природи, він формується в процесі соціалізації індивіда.

В історії політичної культури світу існують дві протилежні тенденції: доцентрова – прагнення до створення тотально уніфікованої наднаціональної світової спільноти з єдиним політичним центром, єдиною культурою тощо, та відцентрова – прагнення регіонів зберегти власну специфіку й ідентичність та існувати окремо. Від епохи Стародавнього світу й до Ренесансу включно домінувала перша тенденція; однак у добу Нового часу, приблизно з XVII ст., на тлі великих географічних відкриттів, відбувається процес поступової руйнації доцентрових тенденцій в геополітичній сфері, зникнення наднаціональних імперій та формування на базі імперських провінцій незалежних національних спільнот, які починають усвідомлювати свою національну ідентичність не як «провінційність» чи «другорядність», а як цінність, за яку варто боротися. Вплині цього процесу змінюються не лише географічно-політичні мапи, а й сам зміст таких понять, як державність, імперія, національна ідентичність тощо. Цей процес не відбувається одномоментно, нерідко буває драматичним, супроводжується озброєними конфліктами. У наш час, коли Україна обстоює власне право на існування як держава, право на національну ідентичність та культурну пам'ять, питання мови, типу державності, патріотизму, історико-національного міфу тощо, які в сумі своїй складають культурну самоідентифікацію народу, набувають особливої актуальності. В Україні діє закон «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», який визначає напрями утвердження цієї ідентичності й гарантує участь українських громадян та закордонного українства, так само, як і громадських інститутів, у її реалізації (Верховна Рада України, 2023); утім, Закон забезпечує правові засади, але не розглядає такий елемент ідентичності, наприклад, як національні міфи.

При розгляді аналізованої проблеми необхідно брати до уваги й поняття політичної нації, що надзвичайно важливо для усвідомлення характеру сучасного суспільства, яке в епоху небувалого зростання різноманітних комунікацій і найрізноманітнішого міксування постає перед новими викликами проблем ідентифікації та самоідентифікації. «Nation-state або держава-нація – це складний і багатоаспектний як в історичному, так і в інституційному вимірах феномен. Говорячи про будівництво держави-нації в Україні, зазначимо

таке: по-перше, ми перебуваємо лише на початковій стадії побудови нашої "державної реальності". У хронологічному розрізі ми лише приступили до шліфування політичної системи, вибору оптимального з погляду ефективності державного управління дизайну політичного режиму, механізмів електорального конструювання представницьких органів влади» (Козловець & Ковтун, 2010, с. 303).

Метою статті є дослідження ключових міфів, що складають підвалини української самоідентифікації. При цьому міф як такий не можна ототожнювати з простим фантазуванням чи навіть з облудою, як це було звично донедавна. Етимологічно це поняття пов'язане з давньогрецьким словом *μῦθος*, яке означало «оповідь», «сказання»; це продукт не логічного, а образно-поетичного мислення, яке дозволяє укрупнювати й узагальнювати певні надзвичайно складні й до кінця не зрозумілі людські явища екзистенційно значущого, космологічного або історичного масштабу, які не можуть бути лапідарно окреслені в науково-позитивній парадигмі. Будучи сумішшю реальних фактів та вигадки, міф у символічній формі інтерпретує ті ірраціональні глибини буття, які не піддаються позитивістському опису. Історична пам'ять та національна самоідентифікація будь-якого народу базуються переважно на національному міфологічному матеріалі (вигодовані вовчицею Ромул і Рем і т. п.). В незалежній Україні вивчення цієї проблеми, по суті, тільки розпочинається, що супроводжується активною руйнацією штучно створених радянською пропагандою міфів (про «братські народи» тощо).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Фундаментальну роль в осмисленні сутності й ролі націоналізму відіграли праці Е. Гелнера «Нації та націоналізм» та «Націоналізм», в яких глибоко й розгорнуто проаналізовано виникнення національної ідеї в глибинах історії, в період переходу людства від аграрної стадії цивілізації до епохи індустріалізації (Гелнер, 2002). Проблема української національної ідентичності відносно недавно потрапила у фокус уваги дослідників, хоча на сьогодні тут вже зроблено чимало, про що свідчить навіть побіжний перелік імен науковців, які займалися цією проблематикою: «проблема національної ідентичності лише недавно почала обговорюватися на концептуальному рівні у працях В. Андрущенка, Л. Губерського, В. Воронкової, Т. Воропай, П. Гнатенка, О. Зернецької, В. Кременя, І. Кресіна, В. Крисаченка, С. Куцепал, В. Лизанчука, В. Ляха, М. Михальченка, Л. Нагорної, А. Неприцького, В. Павленка, Н. Рогозіна, М. Степика, Ю. Шинкаренка, Н. Черниш, Г. Яворської та ін., з яких особливо слід відзначити дисертаційні дослідження С. Веселовського, І. Вільчинської, Б. Глотова, Г. Лозко, М. Обушного, В. Піскун з проблем етнічної та національної ідентичності в сучасному українському суспільстві, культурно-цивілізаційної ідентифікації

українського народу (Козловець & Ковтун, 2010, с. 10-11).

Показове й проведення в 2018 році в Кам'янці-Подільському національному університеті Всеукраїнського круглого столу «Формування національно-культурної ідентичності особистості у викликах часу». Серед проблем, що досліджувалися, – поняття ідентичності в інформаційному суспільстві; освіта, зокрема екологічна, як інструмент формування загальноєвропейської ідентичності; формування національно-культурної ідентичності в умовах пограниччя; проблеми відповідного виховання молоді; мова як чинник ідентифікації тощо. Однією з наскрізних тем тут є проблема виховання, адже: «Нездатність юних досягти особистої ідентичності призводить до так званої кризи ідентичності <...> Вони відчують свою непристосованість, деперсоналізацію, відчуженість й інколи спрямовуються у бік “негативної” ідентичності – протилежній тій, що настійливо пропонують їм батьки і ровесники» (Формування національно-культурної ідентичності, 2018, с. 6). Також 24–25 вересня 2020 р. у Полтаві відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності» (Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності, 2020), в ході якої висвітлено проблемні моменти формування та укріплення форм української ідентичності, роль релігії та церкви у збереженні і розвитку культурної спадщини, драматичні долі етнокультурних процесів та рухів, проблеми збереження вітчизняної спадщини у регіональному вимірі тощо. Зокрема у статті В. Капелюшного «Етнічність, ідентичність і культура як ключові поняття етнології та етнокультурології: аналітичний огляд новітніх досліджень» подано історіографічний опис сучасних зарубіжних та вітчизняних розвідок, присвячених функціонуванню та оновленню термінів культура, етнічність, культурна ідентичність у сферах етнології, культурної антропології та етнокультурології, причому в центрі уваги – український матеріал (Капелюшний, 2020).

Варто виокремити кілька репрезентативних розвідок, які мають важливу методологічну роль для нашої проблематики. Зокрема у монографії В. Куєвди проаналізовано психологічну основу міфологічних джерел української етнокультурності, переконливо доведено кореляції між архаїчною міфологією та сучасними науковими світоглядними концепціями, що визначає характер традиційних аксіологічних основ української картини світу (Куєвда, 2007). У монографії М. Козловця (Козловець, 2009) ґрунтовно розглянуто сучасні теоретико-методологічні підходи до поняття ідентичності та алгоритми формування ідентичності в умовах невірноваженості глобального і національного, особливо ж з погляду перспектив національного духовного досвіду та ролі в цих процесах соціокультурних факторів та української

державності. У статті Ю. Руденка здійснено спробу типологізації та ієрархізації явища національної ідентифікації, зокрема аналізується співвідношення національної та етнічної ідентичності, статус національної ідентичності серед інших типів соціокультурних ідентичностей. (Руденко, 2020). Зазвичай міф розглядається у його глобальній проекції, але він здатний звужувати свою оптику до регіонального масштабу, про що свідчить стаття С. Ростецької, присвячена проблемним аспектам регіональної міфології (Ростецька, 2019). У ґрунтовній статті О. Шапаренка показано фундаментальну роль територіально-економічних, політико-юридичних та етнічно-культурних чинників національної ідентичності, проаналізовано функцію особистості в процесі руху суспільства в напрямку складання цілісної національно-громадсько-політичної спільноти (Шапаренко, 2015). У статті Ю. Мателешка розглянуто роль політичного фактора у формуванні релігійної самоідентифікації українців; показано, що в цьому аспекті Україна – реально розколота країна; зокрема акцентовано, що польський політичний вплив сприяв формуванню української нації в форматі греко-католицької ідентичності, а російський призвів до «малоросійства» (Мателешко, 2004). У статті М. Мілової та О. Димової розглянуто культурно-національний ракурс нинішнього українського суспільства, яке переживає активний вплив загальноєвропейських політичних процесів; тут переконливо показано, що українська громадськість активно ідентифікує національність, спираючись на традиційні цінності й акцентуючи увагу на соціальній відповідальності індивіда (Мілова & Димова, 2023).

При цьому часом виникає й простір для доволі специфічних умовиводів. Так, про гостроту, з якою українське суспільство переживає проблему власної самоідентифікації, свідчить книга Д. Ковальова та П. Ковальова «Повстання ідентичності», в якій потрактовано – з позицій граничного націоналізму – боротьбу прихильників європейської ідентичності з ісламською навалюю та московською агресією, та водночас висувається й завдання боротьби і з західним мультикультуралізмом; стиль авторів ціхує публіцистична гострота й емоційна тенденційність, аж до використання поетичних інкрустацій (Ковальов Д. & Ковальов П., 2016).

Отож, феномен національної ідентичності (й української зокрема) є багатоаспектним і непростим для аналізу. До того ж, як зазначав Дж. А. Армстронг, «суспільно-науковий наголос на міфах і символах передбачає нові способи розгляду відомих даних, а не відкриття нових доказів. Ані старі теми, ані навіть старі концептуальні прийоми не можна використовувати, особливо тому, що феноменологічні аспекти міфо-символічного підходу включають складні проблеми, які можна вирішити лише шляхом тривалого застосування інструментів соціології

знання. Тим часом, якщо відкинути старі концепції – як іноді буває під час надмірного захоплення новими теоріями – буде втрачено більше, ніж можна сподіватися отримати» (Armstrong, 1992, p. 137).

Водночас до ситуації долучається й сучасна міфологія, яка «актуалізує та оновлює старі асоціації та ціннісні установки минулого», вона «сакралізує (створює ірраціональні зв'язки з потойбічним), синергізує (згуртовує націю) та ритуалізує (залучає до різних форм громадської активності) сьогодення» (Карапуз, 2019, с. 246). Ситуація ускладнюється традиційною неоднозначністю уживаної термінології – наприклад, нерозрізненням понять “нація” і “народ”: «Нечіткість у застосуванні етнічної термінології увійшла у звичку. Не випадково фахові енциклопедії подеколи наводять поруч кілька різних статей на теми націоналізму чи національної ідеї, посиляючись при цьому на термінологічну невизначеність понять “нація” і “народ” в основних європейських мовах. Але не варто забувати, що у більшості країн Європи та в США період формування націй співпадає з періодом становлення національних держав, і збіг цих двох понять сприймається як норма. Зовсім в іншому руслі розвивався такий процес в Україні. Тут формування нації відбувалося в умовах багатовікової бездержавності, ускладненої розчленованістю території» (Нагорна 2002, с. 14-15).

Такий складник, як міф, нечасто був центром уваги науковців при аналізі української ідентичності. Так, стаття Д. Судина поєднує теоретичний аспект з гостроактуальною проблемою залучення категорії міфу до аналізу сучасного суспільства, найперше ж українського; тут подано аналіз трьох найбільш поширених в сьогодиншній Україні міфів про золотий вік, викупне страдництво та боротьбу героя з темними силами (Судин, 2019).

Не заперечуючи змістовності цієї моделі, зауважимо, що тут йдеться все ж таки про вторинні явища. Для належного усвідомлення глибин національної ментальності нам варто зосередитися на деяких основоположних архетипах колективного несвідомого, серед яких, за К. Г. Юнгом, виділяються архетипи Анімуса (чоловічий первінь буття) й Аніми (первінь жіночий), які існують в підсвідомості всякої людини, хоча їхнє переживання й трактування в різних національних спільнотах буває дуже різноманітним.

Результати дослідження.

У нашому казусі варто зосередитися на таких характерних українських модифікаціях цих архетипів, як козацький міф і міф Матері (кордоцентризм), які сумарно значною мірою утворюють константні параметри національного образу світу, що в сучасному світі набуває особливої вагомості.

Недаремно минуле ХХ сторіччя іменують «віком націоналізму». Як пише Е. Сміт, «Націоналізм, можливо, створює в сучасному світі

найпереконливіший міф про ідентичність, і той міф постає в різних подобах. Міфи про національну ідентичність здебільшого пов'язані з територією або з предками (або з тим і з тим) як основою політичної спільноти, і ця різноманітність становить важливе, проте часто нехтуване джерело нестабільності та конфліктів у багатьох районах світу. Адже не випадково, що чимало найзапекліших і найтриваліших «міжнаціональних» конфліктів породжено конкурентними вимогами і концепціями національної ідентичності. Без розуміння цих ідей та вимог ми ніколи не зможемо ослабити, вже не кажучи про те, щоб розв'язати, деякі з тих конфліктів, і створити справді міжнаціональну спільноту» (Сміт, 1994, с. 1). До того ж плеємні та релігійні конфлікти, історичні дебати та територіальні претензії завжди починалися після усунення колоніальних адміністрацій, про що йдеться в розвідці С. Плохія (Plokhyy, 1994), і саме у подібних ситуаціях розпочинається ревізія попередньої міфології й зазвичай – формування нової (або повернення до традиційної), що в умовах нашої нинішньої війни з росією набуває гострої актуальності.

Одним з наріжних каменів національної самоідентифікації постає саме національний міф. Це добре показано в кандидатській дисертації В. Артюха «Природа національного міфу: історико-філософський контекст», де національний міф проаналізовано в історико-філософському вимірі, з урахуванням полісемантизму цього поняття та у контексті розмаїття його історико-філософських інтерпретацій. Нація розглядається і як форма буття етносу в Новий час, а з антропологічного боку – і як форма природної колективної ідентифікації, і як вся безпосередня, дорефлексивна повнота переживання індивідом його національної ідентичності (Артюх, 2001). Саме міф стає важливим підґрунтям в кризові моменти існування етносу, як слушно зауважує І. Зварич, хоча український автор чомусь знайшов за потрібне спиратися методологічно на О. Дугіна та С. Кара-Мурзу (Зварич, 2019). Справді міфотворення є цементуючим фактором для формування національної ідентичності, оскільки в процесі її конструювання звертаються до історичних подій, міфів, видатних особистостей як до позитивного ферменту (пригадаємо події Майдану та російсько-української війни, які створили власну міфологію – Небесна сотня, кіборги Донецького аеропорту тощо).

У нинішніх умовах розв'язаного росією проти України геноциду проблема збереження національної ідентичності набуває особливо гостроти, що особливо унаочнюється при порівнянні нашої батьківщини з Білоруссю, яка, підкорившись іноземній тиранії, вже позбулася й рідної мови, й – багато в чому – національної ідентичності взагалі. Так, А. Вільсон порівнює розвиток національної ідентичності в Україні й Білорусі після розпаду СРСР (Wilson,

1998, р. 23-47). Автор прагне дослідити українські та білоруські міфічні структури як ключ до формування національних ідентичностей, а також врахувати тиск конкуруючого «русофільського» наративу минулого, який виявився потужним та стійким, особливо в Білорусі, а також серед етнічних росіян та російськомовних України. Він робить висновок, що історична складова національних ідентичностей у регіоні перебуває в перехідному стані, хоча в Україні, на відміну від Білорусі, будується потенційно сильна, хоча й дещо суперечлива історіографічна міфологія.

Безумовно, національне розуміння маскуліності з винятковою повнотою репрезентує «козацький міф». Вже згаданий вище гарвардський історик С. Плохій згадує мотив українського козацького міфу, відзначаючи його складні взаємини з реальною історією та проблемою націєтворення (Плохій, 2013). Козак – справді постать контроверсійна, хоча він є одним з найбільш впізнаваних образів української культури й основою національної міфології. Козак в українському фольклорі й літературі – це бездоганний лицар, справедливий, шляхетний, хоробрий переможець у битві, характерник, який при нагоді диктує нечистій силі. Він аскетичний, мов святенник («Хліб, сіль та вода – козацька їда»). Навіть бойова перемога ворога над ним обертається моральною поразкою, як у відомій думі про козака Байду, підвішеного за ребро на гаку турецьким султаном, що вимагав від героя перейти в турецьку віру, але та пропозиція страдником гордовито відхиляється. Цю колізію глибоко відчував онук останнього писаря Запорізької Сечі Микола Гоголь, котрий, що б там не казали, був російським письменником лише номінально, зберігаючи українську ментальність в потрактування основних екзистенціальних проблем. В повісті Гоголя «Тарас Бульба» (особливо ж у першій, ще не спотвореній пристосуванням автора до імперського наративу, версії), козацтво постає ідеалізованим фризом героїв в дусі антикізованої естетики, лицарями в повному розумінні цього слова. На жаль, реальні козаки, як і прототипи героїв Гомера, зовсім не були ідеальними лицарями – достатньо пригадати описи нечуваних звірств, що чинилися ними щодо єврейського населення краю в хроніці рабина Натана Ганновера. Проте, як і герої Гомера, у віках українські козаки залишаються еталоном «справжнього чоловіка». Тут міфологізація виконує роль Судді Історії.

Термін же «український кордоцентризм», який набув останніми роками значного поширення, ввів, за його власним твердженням, Я. Гнатюк: «Концепт «серце» у філософії серця українських мислителів, як правило, тлумачився у вузькому та широкому значеннях. У вузькому – як субстрат почуттів, здатність до емоцій, емоційно-вольовий початок, ірраціонально-індивідуальний принцип. У широкому – як нематеріальний, неречовий початок, духовний

або ідеальний принцип. Однак у філософській україністиці при психологічній інтерпретації філософії українського кордоцентризму було враховано більшою мірою вузьке, ніж широке значення поняття «серце». Звідси – однозначне розуміння поняття «кордоцентризм», його психологічний зміст». Водночас «слід все ж таки зазначити, що оскільки український кордоцентризм як національна філософія являє собою незавершений метафілософський проект, іншими словами, українська філософська семантика у вигляді семантики символів української філософії доби бароко та романтизму є недобудованою й кожен дослідник змушений завершувати цей метафілософський проект сам, то обґрунтована історико-філософська реконструкція та інтерпретація тексту філософії українського кордоцентризму має право на існування» (Гнатюк, 2010, с. 5, 8, 21). Та варто зазначити, що серце як центр моральної свідомості увійшло в нашу культуру завдяки Біблії (поняття Ієв; Старий Заповіт), про що згадується в статті «Кордоцентризм» в Енциклопедії сучасної України. Згадаймо і те, що кордоцентризм здавна був концептом української філософії, де поняття «серце» відіграло ключову роль (пригадаймо хоча б Г. Сковороду та П. Юркевича).

З іншого боку, поняття кордоцентризму органічно контамінується з глибинним народним уявленням про материнство, що, своєю чергою, пов'язане з язичницьким «міфом Геї», Землі-Праматері: «Архетип Матері виявляється в образах, які пов'язані ідеєю родючості і втілюються в макрообразах матері-землі, матінки природи та врешті самої жінки-матері. Земля вважається матір'ю всього суцього й зображується через образ великої та малої батьківщини, що й репрезентуються мікрообрами, які утворюють своєрідний мікросвіт поета – рідне село чи місто, батьківська хата, ліс, степ, гори, позначені виразною етногенетичною забарвленістю» (Урись, 2016, с. 99).

В українському фольклорі можна знайти виразний відгомін язичницького культу матері як хранительки сімейного вогнища; широко звучить цей мотив і в українському літературному слові. Звернемося до інтерпретації архетипу Матері в тому самому творі «Тарас Бульба». Мати, в якій силоміць забирають синів, щоби вони зініціювалися в суворий і небезпечний світ Батька, начебто оплакує їхню неминучу загибель в горнилі війни, й це – центр сюжету, альтернативний тій героїці, яку письменник в кінцевому рахунку штучно педалює в дусі імперської ідеології, роблячи українське козацтво палким прихильником російського царату. Зауважимо, що політики нерідко інтуїтивно чи цілком прагматично) відчувають цей міфологічний струмінь й його вплив на підсвідомість. Так, Ю. Тимошенко свого часу виразно експлуатувала імідж Матері-Берегині (наприклад, її образ з простягнутими до глядачамі руками, в яких – грудка землі та паросток).

Нинішні часи переосмислюють архетипи у новому ключі, творять власну міфологію – причому як позитивну, так і негативну. З одного боку, маємо героїчні постаті (кіборги, Привид Києва тощо), з іншого боку – антагоністів («ухилянти», «нафронтники» тощо). Утім, нинішня позитивна міфологія виразно базується на традиційних народних засадах. Так, привид Києва являє собою модифікований образ козака-характерника, що боронить небо, залишаючись ніби невидимим для ворога й непереможним. Баба з насінням чи баба з банкою стали символом перемоги добра над злом, віри в те, що моральна чистота здатна перемогти неправду. Чорнобайка почала символізувати козацький сміх над дурним ворогом, де він раз за разом отримує поразку. Причому зауважимо, що негативна міфологія зазвичай впроваджує (пост)імперські наративи. Міф про «ухилянтів» орієнтований на фаталізм й постколоніальний міф меншовартості – «все одно програємо, бо ніхто не хоче воювати». Міф про «непереможну росію» вкорінений в імперському страху тощо.

Висновки.

Міфологія здавна була одним з потужних засобів культурного ствердження, важливим аспектом формування колективного досвіду й ідентифікації. Проведене нами дослідження дозволяє стверджувати, що двома базовими міфологічними складниками української ідентичності є козацький міф, який репрезентує національне розуміння маскулінності, й міф Матері (кордоцентризм), що являє собою відгомін язичницького культу хранительки сімейного вогнища, модифікований в дусі християнського марійного культу.

При цьому історична і міфологічна постать козака виразно різняться, оскільки у національній міфології козак постає ідеалізованим лицарем, справедливим, шляхетним і бездоганним (на відміну від його історичного прототипу). Жіноча іпостась національної міфології може бути окреслена словом «кордоцентризм», і вона угрунтована в архетипі Матері (хранительки сімейного вогнища, Матері-землі).

Травматичний досвід війни активізував міфологічне мислення українського народу, створюючи засади колективної ідентичності на основі переосмислених архетипів. Останні роки виразно демонструють модифікації двох згаданих складових вітчизняної міфології й їх важливість у формуванні спільної культурної пам'яті (Привид Києва, Баба з банкою тощо). Репрезентативним є поєднання традиційних мотивів з сучасними символами.

Російсько-українська війна стала каталізатором як позитивної, так і негативної міфології. При цьому перша є проявом чіткої української національної ідентичності й, будучи символічними наративами з архетипними образами, сприяє моральній мобілізації та єдності, у той час як друга – формує колективне почуття страху та безпорадності, наслідуючи постколоніальний міф меншовартості й неможливості спротиву імперії.

Подальші перспективи наукових досліджень можуть бути плідно розвинені у напрямку більш глибокого аналізу української міфології часів російсько-української війни. Окремим цікавим напрямком могло би стати міждисциплінарне дослідження щодо проявів сучасної воєнної міфології у вітчизняному мистецтві останніх років.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Артюх, В. О. (2001). *Природа національного міфу: історико-філософський контекст: Автореферат дис... канд. філософ. наук*. КНУ імені Т. Шевченка.
- Гелнер, Е. (2002). *Нації та націоналізм / Національна ідентичність: Хрестоматія* (Т. Воропай, упоряд.). Харків: Крок.
- Гнатюк, Я. С. (2010). *Український кордоцентризм у конфлікті міфологій та інтерпретації: Монографія*. Івано-Франківськ: Симфонія форте.
- Верховна Рада України. (2023). Закон «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». *Відомості Верховної Ради України*, (46), ст. 116.
- Зварич, І. (2019). Роль міфу в кризові періоди історії етносу. *Проблеми сучасної психології*, (16). <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2012-16.%p>
- Капелюшний, В. П. (2020). Етнічність, ідентичність і культура як ключові поняття етнології та етнокультурології: аналітичний огляд новітніх досліджень. У *Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір* (с. 3–8). Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка.
- Карапуз, О. (2019). Міфологізація історії як інструмент формування національної ідентичності. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, (22), 246–248.
- Ковальов, Д., & Ковальов, П. (2016). *Повстання ідентичності*. Дніпро: ВКК Баланс-Клуб.
- Козловець, М. А., & Ковтун, Н. М. (2010). *Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації: Монографія*. Київ: ПАРАПАН.
- Козловець, М. А. (2009). *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
- Куєвда, В. Т. (2007). *Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект*. Донецьк: Український культурологічний центр.
- Мателешко, Ю. (2004). Національна та конфесійна ідентичність українців в роки незалежності (1991–2004 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, (10), 103–124.

- Мілова, М. І., & Димова, О. В. (2023). Етичні засади української самоідентифікації у дискурсі постмодерну. *Політикус*, (5), 110-114.
- Нагорна, Л. П. (2002). *Національна ідентичність в Україні*. Київ: ІПіЕНД.
- Плохій, С. (2013). *Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій* (М. Климчук, пер.). Київ: Laurus.
- Ростецька, С. І. (2019). Регіональний міф як засіб формування регіональної ідентичності. *Регіональні студії*, (17), 46–50.
- Руденко, Ю. (2020). Національна ідентичність: захист від деструктивних інформаційних впливів у контексті розбудови громадянського суспільства в Україні. У *Збірник наукових праць ЛОГОС*. Київ: Національна академія СБУ, 111-116.
- Сміт, Е. (1994). *Національна ідентичність* (П. Тарашук, пер.). Київ: Основи.
- Судин, Д. (2019). Національні міфи в сучасній Україні. *Україна Модерна*. <https://uamoderna.com/md/sudyn-national-myths/>
- Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір. (2020). *Збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції* (24–25 вересня 2020 року). Полтава: ПНПУ ім. В. Г. Короленка.
- Урись, Т. (2016). Архетип як естетична домінанта художнього вираження модусу національної ідентичності в сучасній українській поезії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*, 1(35), 96-100.
- Формування національно-культурної ідентичності особистості у викликах часу. (2018). *Збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу (до 100-річчя К-ПНУ імені Івана Огієнка)*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. Івана Огієнка.
- Шапаренко, О. В. (2015). Національна ідентичність як чинник формування громадянського суспільства в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство*, (20), 92-99.
- Armstrong, J. A. (1992). Myth and history in the evolution of Ukrainian consciousness. In P. J. Potichnyj, M. Raeff, J. Pelenski, & G. N. Zekulin (Eds.), *Ukraine and Russia in their historical encounter* (pp. 125-140). Edmonton.
- Plokhly, S. M. (1994). Historical debates and territorial claims: Cossack mythology in the Russian-Ukrainian border dispute. In *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* (Vol. 1, pp. 147-170). London.
- Wilson, A. (1998). National history and identity in Ukraine and Belarus. In G. Smith, V. Law, A. Wilson, A. Bohr, & E. Allworth (Eds.), *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities* (pp. 23–47). Cambridge: Cambridge University Press.

REFERENCES

- Armstrong, J. A. (1992). Myth and history in the evolution of Ukrainian consciousness. In P. J. Potichnyj, M. Raeff, J. Pelenski, & G. N. Zekulin (Eds.), *Ukraine and Russia in their historical encounter* (pp. 125-140). Edmonton.
- Artiukh, V. O. (2001). *The nature of the national myth: Historical and philosophical context* (PhD thesis abstract). Taras Shevchenko National University of Kyiv.
- Formation of national and cultural identity of the individual in the challenges of the time* (2018). Proceedings of the All-Ukrainian Round Table (100th anniversary of the Kamianets-Podilskyi National University). Kamianets-Podilskyi: K-PNU.
- Gellner, E. (2002). *Nations and nationalism / National identity: Reader* (T. Voropai, Ed.). Kharkiv: Krok.
- Hnatiuk, Ya. S. (2010). *Ukrainian cordocentrism in the conflict of mythologies and interpretations: Monograph*. Ivano-Frankivsk: Symphony Forte.
- Kapeliushnyi, V. P. (2020). Ethnicity, identity, and culture as key concepts in ethnology and ethnoculturology: Analytical review. In *Modern problems of national and cultural identity: Regional dimension* (pp. 3–8). Poltava: V. G. Korolenko National Pedagogical University.
- Karapuz, O. (2019). Mythologization of history as a tool for shaping national identity. *Bulletin of Lviv University. Series: Philosophical and Political Studies*, (22), 246–248.
- Kovaliov, D., & Kovaliov, P. (2016). *The uprising of identity*. Dnipro: VCC Balans-Club.
- Kozlovets, M. A. (2009). *The phenomenon of national identity: Challenges of globalization: Monograph*. Zhytomyr: ZhDU Publishing House.
- Kozlovets, M. A., & Kovtun, N. M. (2010). *National identity in Ukraine in the context of globalization: Monograph*. Kyiv: PARAPAN.
- Kuievda, V. T. (2007). *Mythological sources of the Ukrainian ethno-cultural model: Psychological aspect*. Donetsk: Ukrainian Culturological Center.
- Mateleshko, Yu. (2004). National and confessional identity of Ukrainians during the years of independence (1991–2004). *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: History*, (10), 103-124.
- Milova, M. I., & Dymova, O. V. (2023). Ethical foundations of Ukrainian self-identification in the discourse of postmodernism. *Politicus: Scientific Journal*, (5), 110–114.
- Modern problems of national and cultural identity: Regional dimension* (2020). Collection of scientific articles of the All-Ukrainian scientific-practical conference (September 24–25, 2020). Poltava: V. G. Korolenko National Pedagogical University.
- Nahorna, L. P. (2002). *National identity in Ukraine*. Kyiv: ІПіЕНД.
- Plokhly, S. (2013). *The Cossack Myth: History and nation-building in the age of empires* (M. Klymchuk, Trans.). Kyiv: Laurus.
- Plokhly, S. M. (1994). Historical debates and territorial claims: Cossack mythology in the Russian-Ukrainian border dispute. In *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia* (Vol. 1, pp. 147-170). London.
- Rostetska, S. I. (2019). Regional myth as a tool for forming regional identity. *Regional Studies*, (17), 46-50.
- Rudenko, Yu. (2020). National identity as protection from destructive information influences in the context of building civil society in Ukraine. In *Scientific proceedings "LOGOS"*. Kyiv: National Academy of the Security Service of Ukraine, 111–116.
- Shaparenko, O. V. (2015). National identity as a factor in building civil society in Ukraine. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History of Ukraine. Ukrainian Studies*, (20), 92–99.

- Smith, A. D. (1994). *National identity* (P. Tarashchuk, Trans.). Kyiv: Osnovy.
- Sudyn, D. (2019). National myths in modern Ukraine. *Ukraina Moderna*. <https://uamoderna.com/md/sudyn-national-myths/>
- Urys, T. (2016). Archetype as an aesthetic dominant of artistic expression of national identity in modern Ukrainian poetry. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Philology*, 1(35), 96–100.
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2023). Law “On the fundamentals of state policy in the field of affirming Ukrainian national and civic identity”. *Official Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (46), Art. 116.
- Wilson, A. (1998). National history and identity in Ukraine and Belarus. In G. Smith, V. Law, A. Wilson, A. Bohr, & E. Allworth (Eds.), *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities* (pp. 23–47). Cambridge: Cambridge University Press.
- Zvarych, I. (2019). The role of myth in the critical periods of an ethnos’s history. *Problems of Modern Psychology*, (16). <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2012-16.%p>

Visual Culture: Studies, Concepts and Research Horizons

UDC: 008:316.77:004

DOI: <https://doi.org/10.15421/172584>**Ivanova Svitlana****Ph. D., Associate Professor, <https://orcid.org/0000-0002-9065-8687>, isaivanova2014@gmail.com****Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)**

Abstract.

Introduction. Contemporary society is characterized by visual saturation: images have become the main mediator of cultural, social, and political processes. Visual culture emerged in the second half of the 20th century as an interdisciplinary field, combining art history and iconology, cultural studies, philosophy and poststructuralism, as well as cognitive sciences, including neuroaesthetics. Key concepts – representation, gaze, the visual turn, visualité, spectacle – mark the shift from interpreting the image as a reflection to understanding it as an agent that shapes social relations.

Results. The methodological cartography of Visual Studies identifies three research trajectories: the Anglo-American trajectory, focused on representation and the politics of the image; the German Bildwissenschaft, emphasizing the ontology of the image; and the French mediology, analyzing channels of transmission and institutional frameworks. Despite their differences, these approaches form a shared field, capable of explaining both cultural memory processes and the challenges of the digital age.

Perspectives. Current challenges are linked to the algorithmization of media and the attention economy, identity representation, transmedia memory, and the need to foster visual literacy. Promising directions include the integration of the humanities and cognitive sciences, the application of neuroaesthetics, the development of an ethical architecture of attention, sustainable forms of visual communication, and creative practices at the intersection of art, design, and technology.

Conclusions. Visual culture appears not merely as a collection of images but as a socio-technological system that shapes perception and communication. Its theoretical foundation functions both as an analytical tool and as a prognostic resource, enabling the identification of directions in society's transformation under the influence of digital media, algorithms, and the global circulation of images.

Keywords: visual culture, representation, attention economy, image, visualité, neuroaesthetics, digital media

Візуальна культура: вивчення, концепти та горизонти досліджень

Іванова Світлана**Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)**

Анотація.

Вступ. Сучасне суспільство характеризується візуальним насиченням: зображення стають основним медіатором культурних, соціальних і політичних процесів. Візуальна культура сформувалася в другій половині ХХ століття як міждисциплінарне поле, що об'єднує мистецтвознавство та іконологію, культурні дослідження, філософію та постструктуралізм, а також когнітивні науки, включаючи нейроестетику. Ключові концепти – репрезентація, погляд (gaze), візуальний поворот, visualité, спектакль – фіксують перехід від розуміння образу як відображення до трактування його як агента, що формує соціальні відносини.

Результати. Методологічна картографія Visual Studies виявляє три дослідницькі траєкторії: англо-американську, зосереджену на репрезентації та політиці образу; німецьку Bildwissenschaft, що акцентує онтологію і філософію образу; і французьку медіологію, що вивчає канали трансляції та інституції. Незважаючи на відмінності, ці підходи формують єдине поле, здатне пояснювати як процеси культурної пам'яті, так і виклики цифрової епохи.

Перспективи. Актуальні виклики пов'язані з алгоритмізацією медіа та економікою уваги, репрезентацією ідентичності, трансмедійною пам'яттю, а також необхідністю розвитку візуальної грамотності. Перспективні напрями включають інтеграцію гуманітарних і когнітивних наук, застосування нейроестетики, розробку етичної архітектури уваги, стійкі форми візуальної комунікації і креативні практики на стику мистецтва і технологій.

Висновки. Візуальна культура постає як соціально-технологічна система, що визначає сприйняття і комунікацію. Її теоретична база служить аналітичним інструментом і прогностичним ресурсом, дозволяючи виявляти напрямки трансформації суспільства під впливом цифрових медіа і глобальної циркуляції образів.

Ключові слова: візуальна культура, репрезентація, економіка уваги, образ, visualité, нейроестетика, цифрові медіа

Вступ.

Сучасне суспільство живе в умовах домінування візуальних форм комунікації. Зображення оточують людину всюди: від рекламних плакатів і телевізійних екранів до цифрових інтерфейсів і соціальних мереж. Цей феномен прийнято описувати через поняття візуальної культури, під яким розуміється сукупність практик виробництва, поширення і сприйняття візуальних образів, що формують культурний досвід.

Аналіз публікацій. Поняття теорії візуальної культури з'явилося в гуманітарних науках у другій половині XX століття і позначає сукупність форм і практик візуального сприйняття, виробництва та інтерпретації зображень у суспільстві. На відміну від традиційного мистецтвознавства, воно включає не тільки художні твори, а й усі візуальні медіа: фотографію, кіно, телебачення, рекламу та цифрові технології (Mirzoeff, 1999).

Ранні підходи формувалися в рамках історії мистецтва та іконології: Е. Панофський (Panofsky, 1955) та А. Варбург (Warburg, 1999) досліджували символіку зображення, його культурні коди та історичну пам'ять. З 1970-х років під впливом культурних досліджень увага змістилася до медіаобразів, масової комунікації та репрезентації. Дослідники, такі як С. Холл (Hall, 1997) і Р. Вільямс (Williams, 1981), акцентували увагу на ролі візуального в процесах ідеології та ідентичності. У 1990-ті роки візуальні дослідження (Visual Studies) сформувалися як окремий напрям, що об'єднує мистецтвознавство, соціологію, антропологію, філософію та медіа-теорію (Mitchell, 2002).

Одним із центральних понять стала репрезентація, що підкреслює, що візуальні образи не стільки відображають реальність, скільки формують її сприйняття (Hall, 1997). Концепт погляду (gaze), розроблений М. Фуко і розвинений у феміністській теорії Л. Малві, показує, як погляд (gaze) структурує соціальні відносини і закріплює владні позиції (Foucault, 1977; Mulvey, 1975). Ідея «візуального повороту» (pictorial/visual turn) стверджує, що сучасна культура стає все більш орієнтованою на образ, а не на текст (Mitchell, 1994; Boehm, 1994). У XXI столітті особливого значення набувають процеси медіатизації та цифровізації, що пов'язують візуальну культуру з соціальними мережами, віртуальною та доповненою реальністю (Manovich, 2001).

Методи аналізу візуальної культури досить різноманітні. Семіотичний аналіз, запропонований Р. Бартом і розвинений у семіотиці Ю. Лотмана, розглядає візуальні коди і символи (Barthes, 1977; Lotman, 1990). Соціокультурний аналіз зосереджений на вивченні ролі зображення в конструюванні ідентичності, влади та ідеології. Психоекспериментальний підхід (Ж. Лакан, С. Жижек) акцентує несвідомі механізми сприйняття образу (Lacan, 1977; Žižek, 1992). Нарешті, нейроестетика та когнітивні науки

відкривають нові можливості дослідження зорового досвіду через вивчення роботи мозку та когнітивних процесів (Zeki, 1999).

Не зважаючи на велику кількість наукових праць у цій сфері, питання теорії візуальної культури потребують більш глибокого аналізу та додаткових досліджень у зв'язку з трансформацією теоретико-методологічних підходів, спричиненою цифровізацією культури, зростанням ролі алгоритмів у селекції візуального контенту та появою нових дослідницьких парадигм у сфері гуманітарних і когнітивних наук.

Результати.

Аналіз показав, що становлення теорії візуальної культури як дослідницької галузі пов'язане з низкою дисциплінарних традицій. У рамках іконології, представленої в працях Е. Панофського та А. Варбурга, акцент робився на вивченні культурних кодів і символічних значень зображення, а також на їхньому зв'язку з історичною пам'яттю (Panofsky, 1955; Warburg, 1999). Пізніше в культурних дослідженнях увага змістилася до питань репрезентації та владних механізмів, закріплених у візуальних медіа. Роботи С. Холла та Р. Вільямса дозволили розглядати зображення як активний елемент процесів ідеологічного конструювання (Hall, 1997; Williams, 1981). У 1990-ті роки в дослідженнях У. Дж. Т. Мітчелла і Н. Мірзоева візуальні дослідження оформилися в самостійну міждисциплінарну галузь, що об'єднує мистецтвознавство, соціологію, антропологію, філософію і медіа-теорію (Mitchell, 2002; Mirzoeff, 1999).

Ключовими концептами, виявленими в ході аналізу, стала, так званна, репрезентація, яка підкреслює, що образ не тільки відображає реальність, але й активно конструє її (Hall, 1997); погляд (gaze), який є соціально навантаженим актом бачення (Foucault, 1977; Mulvey, 1975); а також було проаналізовано концепт «візуального повороту» (visual turn), що вказує на перехід від текстоцентричної до образоцентричної культури (Mitchell, 1994; Boehm, 1994). Доцільним видається зробити акцент на книзі Максима Буаді «La culture visuelle: Images, regards et médiations» (Boidy, 2017), оскільки, на нашу думку, він дуже детально і глибоко досліджує візуальну культуру та пропонує її цілісну картографію – від історичних витоків до сучасних концептів і горизонтів розвитку. Спираючись на його висновки, ми в подальшому можемо досліджувати наступні кроки еволюції цієї культури та визначати перспективні напрями її теоретичного й практичного осмислення.

Так, книга Максима Буаді є одним із перших франкомовних узагальнюючих досліджень у галузі Visual Studies. Автор вибудовує її як послідовне введення в історію візуальної культури, розкриває ключові концепти та перспективи дисципліни. А сама

структура роботи побудована навколо трьох великих блоків: Trajectoires (Траєкторії), Concepts (Концепти) і Horizons (Горизонти), в яких розгортаються дев'ять розділів книги (Boidy, 2017).

Перша частина книги (Boidy, 2017) присвячена генеалогії візуальних досліджень та їх дисциплінарним рамкам. У розділі 1 «Histoire, controverses, disciplinarité» автор аналізує витоки Visual Studies, пов'язуючи їх з «ною історією мистецтва» (New Art History) і вказуючи на конфлікти, викликані появою безлічі «studies» в академічному полі (Panofsky, 1955; Warburg, 1999). У розділі 2 «Francfort, Birmingham, Vincennes» увага зосереджена на європейських інтелектуальних традиціях: критичній теорії Франкфуртської школи, культурних дослідженнях Бірмінгема і французькій

постструктуралістській думці (Hall, 1997; Williams, 1981). Ці напрями показані як інтелектуальні джерела для формування Visual Studies. Розділ 3 «Art, culture, populisme» зачіпає напружені відносини між високим мистецтвом, масовою культурою і «популістськими» підходами до візуального. Тут Буаді демонструє, як Visual Studies вибудовують власну «політику знання», розсуваючи багаторазово межі класичного мистецтвознавства. Аналіз, запропонований автором, демонструє, що Visual Studies виникли не на порожньому місці, а як результат боротьби за розширення наукового поля і визнання нових об'єктів досліджень. Таблиця 1 демонструє основні ідеї, у прив'язці до персоналій, представлених у першій частині книги La culture visuelle: Images, regards et médiations.

Табл.1

Витоки та траєкторії Visual Studies

Розділ	Назва	Основний зміст	Ключові автори / традиції	Значення для Visual Studies
1	Історія, суперечки, дисциплінарність	Аналіз витоків Visual Studies через зв'язок з «ною історією мистецтва» та обговорення дисциплінарних конфліктів, пов'язаних з безліччю «studies»	Е. Панофський (1955), А. Варбург (1999)	Визначення місця Visual Studies в академічному полі, фіксація суперечок про межі дисципліни
2	Франкфурт, Бірмінгем, Венсен	Розгляд інтелектуальних традицій Європи: критична теорія, культурні дослідження, French Theory	Ф. школа (Адорно, Хоркхаймер), С. Холл (1997), Р. Вільямс (1981)	Формування методологічної бази: репрезентація, критика ідеології, культурний аналіз
3	Мистецтво, культура, популізм	Обговорення взаємодії мистецтва, масової культури та «популізму» в академічному полі	Сучасні дебати про мистецтво та культуру	Демонстрація «політики знання»: розширення об'єктів Visual Studies за межі класичного мистецтва

Джерело: власна розробка автора

У другій частині книги (Boidy, 2017) представлені основні поняття та дослідницькі інструменти візуальної культури. Розділ 4 «Image, vision, visualité» вводить ключове поняття visualité, розкриваючи його філософські, соціальні та політичні виміри (Boehm, 1994). Розділ 5 «Spectacle, observation, reconnaissance» присвячений спектру візуальних відносин: від феномену вистави та процесів спостереження до визнання та інтерсуб'єктивного характеру видимого (Debord, 1994). У розділі 6 «Signification, pouvoir, désir» автор аналізує те, як зображення несуть сенс, закріплюють владні

відносини і викликають бажання, підкреслюючи активність і агентність візуального (Foucault, 1977; Lacan, 1977). Таким чином, автор досить глибоко розглядає такі фундаментальні концепти, як візуальність (visualité), спектакль, спостереження, визнання, а також сенс, влада і бажання. Ці категорії дозволяють зрозуміти, яким чином образи не тільки відображають, але й активно формують соціальні практики, діючи як агенти влади, ідентичності та культурних трансформацій. Таблиця 2 представляє динаміку розвитку концептів візуальної культури.

Табл.2.

Ключові концепти Visual Studies

Розділ	Назва	Основний зміст	Ключові автори / традиції	Значення для Visual Studies
4	Image, vision, visualité	Введення ключового поняття visualité, його філософські, соціальні та політичні виміри	Г. Бьом (1994), філософія візуальності	Формування понятійного апарату; закріплення відмінності між образом, баченням і візуальністю

Розділ	Назва	Основний зміст	Ключові автори / традиції	Значення для Visual Studies
5	Spectacle, observation, reconnaissance	Аналіз візуальних відносин: вистава, спостереження, визнання; розкриття складності погляду і видимого	Г. Дебор (1967/1994), М. Фуко	Осмислення візуальності як соціального процесу; погляд як контроль і визнання
6	Signification, pouvoir, désir	Вивчення того, як образи несуть сенс, закріплюють владу і викликають бажання; візуальне як активне	Ж. Лакан (1977), М. Фуко, С. Жижек	Підкреслення агентності візуального; поєднання психоаналізу та критичної теорії

Джерело: власна розробка автора

Заключна частина книги (Boidy, 2017) присвячена «горизонтам» досліджень і можливостям розширення поля. У розділі 7 «Idolâtrie, fétichisme, totémisme» розглядаються універсальні форми візуального ставлення, такі як ідолопоклонство, фетишизм і тотемізм, у діалозі з концепціями В. Дж. Т. Мітчелла (1994). Розділ 8 «Iconologie, représentations, dominé-e-s» зосереджений на сучасних і політичних репрезентаціях, особливо пов'язаних з маргіналізованими та пригнобленими групами, демонструючи, що візуальне є ареною боротьби за визнання (Mirzoeff, 1999). Нарешті, розділ 9 «Médias, attention, transversalités» розкриває питання медіа-

археології, економіки уваги та міждисциплінарних зв'язків, підкреслюючи актуальність Visual Studies в умовах цифрового середовища (Manovich, 2001). Автор у заключній частині книги переносить акцент у сферу перспектив і нових напрямків. Він розглядає універсальні форми ставлення до образу (ідолопоклонство, фетишизм, тотемізм), політичні репрезентації, а також медіальні та економічні умови візуальної культури в цифрову епоху. Такий підхід підкреслює, що Visual Studies – це не тільки і не стільки аналіз минулого і сьогодення, але й стратегічний прогноз, що враховує розвиток технологій, медіа-середовища і глобальної динаміки уваги.

Табл.3.

Горизонти та перспективи Visual Studies

Розділ	Назва	Основний зміст	Ключові автори / традиції	Значення для Visual Studies
7	Ідолопоклонство, фетишизм, тотемізм	Розгляд універсальних форм візуальних відносин: ідолопоклонство, фетишизм, тотемізм	В. Дж. Т. Мітчелл, (1994), антропологія образу	Розширення аналізу до архетипічних і культурно-антропологічних моделей
8	Іконологія, репрезентації, доміновані	Фокус на сучасних і політичних репрезентаціях, особливо пов'язаних з пригнобленими і маргіналізованими групами	Н. Мірзоев (1999), критична іконологія	Аналіз влади та опору через візуальні репрезентації
9	Médias, attention, transversalités	Теми медіа-археології, економіки уваги та міждисциплінарності	Ф. Кіттлер, Л. Манович (2001)	Обґрунтування актуальності Visual Studies в умовах цифрових медіа та економіки уваги

Джерело: власна розробка автора

Книга Максима Буаді наочно демонструє особливості становлення й розвитку теорії візуальної культури, яка постає як багатовимірний дослідницький простір. У ній активно залучаються дані про безмежну генеалогію дисципліни та наявні суперечки щодо її меж і предмета вивчення здійснюється ґрунтовна розробка понятійного апарату та методологічних інструментів аналізу образів, а також визначаються майбутні напрями розвитку та міждисциплінарні горизонти. Автор переконливо демонструє, що Visual Studies не можна розглядати як статичне знання або вузьку піддисципліну мистецтвознавства. Навпаки, це еволюційне поле, що трансформується у відповідь

на виклики часу, зберігаючи відкритість до діалогу з філософією, культурологією, медіологією та когнітивними науками. Саме ця відкритість і гнучкість дисципліни дозволяють інтегрувати різні підходи – від аналізу репрезентації та влади до дослідження нейроестетики й цифрової економіки уваги, – роблячи теорію візуальної культури важливим інструментом осмислення соціальних і технологічних процесів сучасності. Слід зазначити, що Visual Studies можна розкласти і на інтелектуальні традиції дослідження, і зробити своєрідну картографію процесів (Табл.4). Порівняльна карта дослідницьких напрямків візуальних досліджень буде виглядати наступним чином (Табл.4):

Табл.4.

Методологічні розгалуження в Visual Studies

Траскторія	Ключові фігури	Фокус/об'єкт	Тип питань до образу	Особливості
Англо-американська (Visual Studies)	В. Дж. Т. Мітчелл, Н. Мірзоєв	Будь-які візуальні форми (від мистецтва до медіа, мемів, інтерфейсів)	Як образ формує соціальні відносини? Яка влада/ідеологія закріплюється в репрезентації?	Політичність, міждисциплінарність, орієнтація на репрезентацію і «візуальний поворот»
Німецька (Bildwissenschaft)	Г. Белтінг, Г. Беом	«Образ» як антропологічна зв'язка: картинка – носій – тіло	Які онтологічні та антропологічні основи образу? Що робить образ образом?	Фокус на онтології та медіальності образу, менше уваги до політичних і соціальних контекстів
Французька (Médiologie)	Р. Дебре	Канали, інститути та медіа передачі зображень	Через які матеріальні та інституційні вектори циркулює образ?	Аналіз інфраструктур візуальності; увага до техніки та інституцій, а не до самого зображення

Джерело: власна розробка автора

Картографія трьох траскторій Visual Studies дозволяє побачити, що дисципліна формувалася на перетині різних інтелектуальних традицій, кожна з яких задала власний фокус дослідження. Англо-американська лінія акцентує увагу на репрезентації, владі та ідеології, розглядаючи візуальне як соціальний процес і політичний ресурс. Німецька Bildwissenschaft зосереджена на онтологічних і антропологічних аспектах образу, включаючи його

зв'язок з тілом і медіумом. Французька медіологія, в свою чергу, робить акцент на інституційних і технічних каналах передачі зображень, фіксуючи інфраструктурні умови візуальної культури. Таке порівняння показує, що Visual Studies – це не єдина теорія, а поле, в якому різні дослідницькі траєкторії розкривають різні сторони візуальності, визначаючи як предмет дослідження, так і перспективи його розвитку (Табл.5).

Табл.5.

Візуальна культура: стратегічні горизонти досліджень

Траскторія	Предмет / специфіка дослідження	Приклади об'єктів дослідження	Подальший розвиток і перспективи
Англо-американська (Visual Studies)	Репрезентація, влада, ідеологія, соціальні відносини, що конструюються образом	ТВ-реклама, інтернет-меми, візуальні кампанії в соціальних мережах, кіно, масова культура	Поглиблення критики цифрових медіа та алгоритмів; аналіз глобальної циркуляції зображень; дослідження візуальної політики в соціальних мережах
Німецька (Bildwissenschaft)	Антропологія образу: зв'язок «картинка – носій – тіло», онтологія образу	Ікони, культові зображення, портретна фотографія, анатомічні малюнки, ритуальні зображення	Зближення з нейроестетикою та когнітивними науками; розвиток онтології візуальності; дослідження ролі образу в постгуманістичному контексті
Французька (Médiologie)	Канали та інститути передачі зображень; медіуми та інфраструктури візуальності	Друковані книги, телебачення, інтернет-платформи, музеї, архіви, цифрові інтерфейси	Аналіз цифрових платформ і мережевих інфраструктур; акцент на «економіці уваги»; розширення до досліджень алгоритмів і штучного інтелекту

Джерело: власна розробка автора

Отже, аналіз праці М. Буаді довів, що візуальна культура постає як динамічне міждисциплінарне поле, в якому поєднуються історико-мистецтвознавчі, культурологічні, філософські та когнітивні підходи. Та вона не зводиться лише до аналізу образів, а виступає соціальною системою, що формує способи комунікації, конструє ідентичність та зберігає

колективну пам'ять, водночас відповідаючи на виклики цифрових медіа та економіки уваги.

Можна стверджувати, що перспективи досліджень і практик у цій сфері пов'язані з: інтеграцією гуманітарних і когнітивних наук, зокрема нейроестетики та психології сприйняття (Zeki, 1999); критичним аналізом цифрових медіа та алгоритмів,

що визначають візуальні потоки; пошуком стійких форм візуальної комунікації в умовах інформаційного перенасичення; а також розвитком креативних стратегій, що поєднують візуальні мистецтва, дизайн і технологічні інновації. Теоретична база візуальної культури відкриває можливості не тільки для опису сучасного суспільства, але й для прогнозування його трансформацій у майбутньому.

Сучасний стан візуальної культури неможливо розглядати без аналізу впливу цифрових платформ та їх алгоритмічних режимів. Алгоритми ранжування та маршрутизації візуального контенту переводять комунікацію в режим постійної селекції, перетворюючи увагу на оцифрований ресурс (Citton, 2017; Striphas, 2015). Це означає зсув дослідницького акценту Visual Studies від опису репрезентацій до вивчення режимів дистрибуції, де видимість обумовлена параметрами моделей (CTR, watch time, dwell time), інтерфейсними рішеннями (нескінченна стрічка, автоплей) і так званими «темними патернами» (Brignull, 2010). Продуктивним виявляється поєднання трьох дослідницьких підходів: критико-теоретичного (аналіз влади платформ і нормування сприйняття), медіоархеологічного (розгляд історії інтерфейсів як практик дисциплінування погляду) і когнітивного (вивчення процесів перемикання уваги, навантаження на робочу пам'ять і візуальних евристик) (Crary, 1999; Manovich, 2001). Методологічно це вимагає мультимодального дизайну дослідження: корпусного аналізу візуального контенту та метаданих, етнографічного спостереження за практиками користувачів, а також психофізіологічних вимірювань – eye-tracking, частоти мікросаккад, показників відволікання (Zeki, 1999). На прикладному рівні це призводить до формування етичної архітектури уваги: прозорих рекомендацій («чому я бачу цей пост»), м'яких лімітерів (паузинг автоплея), «інтервалів насичення» в сторітеллінгу і систем аудиту алгоритмів, що особливо важливо в сферах охорони здоров'я, політики та освіти (Williams, 2018).

Не менш значущим напрямом є дослідження репрезентації, ідентичності та колективної пам'яті. Візуальні медіа не просто транслюють групи або події, але структурують поле визнання: закріплюють ієрархії, норми тілесності та сценарії включення або виключення (Hall, 1997; Butler, 1990). Науковий аналіз передбачає виділення трьох рівнів: іконографічного (які мотиви та образи циркулюють), соціосеміотичного (як вони вбудовуються в практики – хештеги, челенджі, меметичні формати) та інституційного (які актори приймають рішення про видимість, модерацію та архівування) (Assmann, 2011; Erll, 2011). Особлива увага приділяється феномену трансмедійної пам'яті – стійким візуальним формам (ікони, інфографіка, меми), які конкурують за статус канонічних (Hoskins, 2018). Практична реалізація цього напрямку пов'язана з формуванням політик репрезентації для культурних

установ і брендів, розробкою стандартів візуальної атрибуції та контекстуалізації для ЗМІ, а також створенням «живих архівів» (living archives), що дозволяють відстежувати зміщення в інтерпретації та репрезентації.

Третім важливим напрямом є розвиток візуальної грамотності та стійких комунікацій. В умовах перенасиченості візуальними потоками ключовим завданням стає операціоналізація візуальної грамотності як сукупності навичок: перцептивних (помічати композиційні акценти), когнітивних (розпізнавати евристики та маніпуляції), критичних (виявляти ідеологічні передумови) та продукційних (створювати чітко читабельні візуальні повідомлення) (Elkins, 2008; Mirzoeff, 2015). Ці дослідження тісно пов'язані з нейроестетикою: емпіричні дані про переваги форм, контрасту і ритмів дозволяють калібрувати педагогічні та дизайнерські практики (Zeki, 1999). На прикладному рівні розвиток візуальної грамотності реалізується через освітні програми – модулі Visual Literacy, що включають читання зображень, візуалізацію даних, етику образу та основи нейровізуалістики (Messaris, 1994). Для креативних індустрій це означає впровадження протоколів стійкої візуальної комунікації: зниження «інформаційного шуму», пріоритет смислового контрасту над декоративністю (Ivanova, 2025), тестування сприйняття на різних пристроях. У публічній сфері особливу роль відіграють кампанії з викриття маніпуляцій із зображеннями – від помилкової кореляції до спотворених графічних шкал, що сприяє формуванню критичної медіаграмотності суспільства (Koltay, 2011).

Таким чином, дискусія про перспективи візуальної культури охоплює відразу три рівні: алгоритмічне управління увагою, репрезентацію і колективну пам'ять, а також розвиток візуальної грамотності. У сукупності ці напрями формують цілісне поле Visual Studies, де теоретичний аналіз тісно пов'язаний з практикою і соціальними викликами.

Сучасний розвиток візуальної культури вимагає не тільки аналітичного опису її поточного стану, але й прогнозування майбутніх трансформацій.

Перспективи досліджень і практик у цій сфері можна окреслити через чотири ключові напрями.

1. Спільні проекти гуманітаріїв і когнітивних вчених.

Інтеграція гуманітарних підходів і когнітивних наук відкриває нові горизонти у вивченні сприйняття зображення. Нейроестетика (Zeki, 1999; Ramachandran, 2011) і психологія сприйняття дозволяють емпірично досліджувати реакції глядача на композицію, колір, рух і ритм, що доповнює культурологічний і філософський аналіз. Така співпраця сприяє створенню міждисциплінарних лабораторій, в яких об'єднуються методи eye-tracking, функціональної МРТ і когнітивного

картування з герменевтичним і семіотичним аналізом (Chatterjee & Vartanian, 2014). У прикладній площині це означає розвиток освітніх програм, де студенти мистецтв і дизайну знайомляться з даними когнітивних наук, а дослідники в галузі психології уваги отримують доступ до матеріалів візуальної культури.

2. Критичний аудит цифрових медіа та алгоритмів.

Алгоритми цифрових платформ стають головним регулятором того, які зображення потрапляють у поле зору аудиторії. Критичний аналіз алгоритмічної селекції – від механізмів рекомендаційних систем до фільтрів контенту – необхідний для розуміння влади цифрових медіа (Striphas, 2015). Дослідження в цій галузі повинні поєднувати соціокультурний аналіз з обчислювальними методами: аудит «чорних скриньок» алгоритмів, аналіз метаданих і big data, а також етнографію користувацьких практик (Gillespie, 2018). На практичному рівні це означає формування етичних стандартів для індустрії: прозорість алгоритмів, незалежний аудит платформ і розробку курсів «етики інтерфейсів» для фахівців у сфері комунікації.

3. Розробка стійких форм візуальної комунікації в умовах «перенасиченого екрану».

В епоху інформаційного перевантаження ключовий виклик полягає у створенні візуальних повідомлень, які не тільки привертають увагу, але й забезпечують глибину сприйняття. Дослідження в цій галузі включають вивчення когнітивних обмежень уваги, дизайн візуальних інтерфейсів і теорії «мінімалістської інформації» (Miller, 1956; Tufte, 2001). Практичне значення має впровадження принципів «сталості візуальної комунікації»: зниження інформаційного шуму, оптимізація інфографіки, адаптивність до різних пристроїв і умов сприйняття. Це особливо важливо для освітніх, медичних і державних комунікацій, де візуальні форми повинні бути одночасно зрозумілими та етично відповідальними.

4. Креативні стратегії, що поєднують мистецтво, дизайн і технологічні інновації.

Сучасні візуальні дослідження тісно пов'язані з художніми та дизайнерськими практиками, які використовують новітні технології: доповнену та віртуальну реальність, штучний інтелект, генеративний дизайн (Manovich, 2019). Ці стратегії дозволяють створювати нові форми візуальності – інтерактивні виставки, цифрові інсталяції, проекти з елементами імерсивного сторітелінгу. В академічному плані це вимагає аналізу не тільки естетичного та культурного виміру, а й технічної інфраструктури, яка робить можливою появу таких форм (Bishop, 2012). Практична перспектива пов'язана з розвитком колаборацій між університетами, дослідницькими центрами та індустріями креативної

економіки, що сприяє формуванню інноваційного середовища для візуальних комунікацій.

Висновки.

Візуальна культура сьогодні постає як міждисциплінарне поле, що об'єднує історію мистецтва та іконологію (Panofsky, 1955; Warburg, 1999), культурні дослідження (Hall, 1997; Williams, 1981), філософію та постструктуралістську думку (Foucault, 1977; Derrida, 1997), антропологію та когнітивні науки, включаючи нейроестетику (Zeki, 1999; Ramachandran, 2011). Такий синтез дозволяє розглядати візуальні практики не як ізольований пласт культури, а як складну систему, вбудовану в соціальні та технологічні процеси.

Еволюція ключових концептів – репрезентації (Hall, 1997), погляду (gaze) (Foucault, 1977; Mulvey, 1975), візуального повороту (Mitchell, 1994; Boehm, 1994), категорії *visuality* (Boehm, 1994), вистави (Debord, 1967/1994), а також влади і бажання (Lacan, 1977; Žižek, 1992) – демонструє зсув від опису зображення як відображення реальності до його розуміння як активного агента, що конструює соціальні відносини. Аналіз книги Максима Буаді *La culture visuelle: Images, regards et médiations* (Boidy, 2017) демонструє, що візуальна культура постійно розвивається, інтегруючи нові підходи та об'єкти аналізу.

Методологічна картографія дисципліни виявляє три ключові траєкторії (англо-американську, німецьку, французьку), кожна з яких визначає свій особливий предмет, об'єкт і перспективу дослідження, формуючи мозаїчну, але цілісну картину Visual Studies.

Сучасні виклики візуальної культури пов'язані з алгоритмізацією медіа та «економікою уваги» (Citton, 2017; Striphas, 2015), з репрезентацією ідентичності та колективної пам'яті (Assmann, 2011; Erll, 2011), а також з необхідністю формування критичної візуальної грамотності (Elkins, 2008; Mirzoeff, 2015).

Практична значущість досліджень проявляється в розробці етичної архітектури уваги (Williams, 2018), стійких форм візуальної комунікації (Tufte, 2001), інклюзивних політик репрезентації та креативних стратегій, що поєднують мистецтво, дизайн і нові технології (Manovich, 2019).

Перспективи Visual Studies полягають в інтеграції гуманітарних і когнітивних наук (Chatterjee & Vartanian, 2014; Zeki, 1999), критичному аудиту цифрових платформ (Gillespie, 2018), розвитку програм візуальної грамотності (Messaris, 1994) і в міждисциплінарних креативних практиках, що поєднують дослідницьку та художню діяльність. Все це робить візуальну культуру не тільки інструментом опису сучасності, але й прогностичним ресурсом, що дозволяє виявляти напрямки її майбутньої трансформації.

REFERENCE

- Mirzoeff, N. (1999). *An introduction to visual culture*. Routledge.
- Panofsky, E. (1955). *Meaning in the visual arts*. Doubleday.
- Warburg, A. (1999). *The renewal of pagan antiquity: Contributions to the cultural history of the European Renaissance*. Getty Research Institute.
- Hall, S. (1997). *Representation: Cultural representations and signifying practices*. Sage.
- Williams, R. (1981). *Culture*. Fontana.
- Mitchell, W. J. T. (2002). Showing seeing: A critique of visual culture. *Journal of Visual Culture*, 1(2), 165–181.
- Hall, S. (1997). *Representation: Cultural representations and signifying practices*. Sage.
- Foucault, M. (1977). *Discipline and punish: The birth of the prison*. Pantheon Books.
- Mulvey, L. (1975). Visual pleasure and narrative cinema. *Screen*, 16(3), 6–18.
- Mitchell, W. J. T. (1994). *Picture theory: Essays on verbal and visual representation*. University of Chicago Press.
- Boehm, G. (1994). *Was ist ein Bild?* Wilhelm Fink.
- Manovich, L. (2001). *The language of new media*. MIT Press.
- Barthes, R. (1977). *Image, music, text*. Hill and Wang.
- Lotman, Y. (1990). *Universe of the mind: A semiotic theory of culture*. Indiana University Press.
- Lacan, J. (1977). *Écrits: A selection*. Norton.
- Žižek, S. (1992). *Looking awry: An introduction to Jacques Lacan through popular culture*. MIT Press.
- Zeki, S. (1999). *Inner vision: An exploration of art and the brain*. Oxford University Press.
- Boidy, M. (2017). *La culture visuelle: Images, regards et médiations*. Presses Universitaires de Vincennes.
- Debord, G. (1994). *The society of the spectacle*. Zone Books. (Original work published 1967)
- Citton, Y. (2017). *The ecology of attention*. Polity Press.
- Striphas, T. (2015). Algorithmic culture. *European Journal of Cultural Studies*, 18(4–5), 395–412.
- Brignull, H. (2010). Dark patterns: User interfaces designed to trick people. Retrieved from <https://www.darkpatterns.org>
- Crary, J. (1999). *Suspensions of perception: Attention, spectacle, and modern culture*. MIT Press.
- Williams, J. (2018). *Stand out of our light: Freedom and resistance in the attention economy*. Cambridge University Press.
- Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. Routledge.
- Assmann, J. (2011). *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination*. Cambridge University Press.
- Erl, A. (2011). *Memory in culture*. Palgrave Macmillan.
- Hoskins, A. (2018). *Digital memory studies: Media pasts in transition*. Routledge.
- Elkins, J. (2008). *Visual literacy*. Routledge.
- Messaris, P. (1994). *Visual literacy: Image, mind, and reality*. Westview Press.
- Ivanova, S. (2025). *The information evolution of thinking: From data to understanding. Information methodologies, perceptual paradigms*. Primedia eLaunch.
- Koltay, T. (2011). The media and the literacies: Media literacy, information literacy, digital literacy. *Media, Culture & Society*, 33(2), 211–221.
- Ramachandran, V. S. (2011). *The tell-tale brain: A neuroscientist's quest for what makes us human*. W. W. Norton & Company.
- Chatterjee, A., & Vartanian, O. (2014). Neuroaesthetics. *Trends in Cognitive Sciences*, 18(7), 370–375.
- Gillespie, T. (2018). *Custodians of the internet: Platforms, content moderation, and the hidden decisions that shape social media*. Yale University Press.
- Miller, G. A. (1956). The magical number seven, plus or minus two: Some limits on our capacity for processing information. *Psychological Review*, 63(2), 81–97.
- Tufte, E. R. (2001). *The visual display of quantitative information* (2nd ed.). Graphics Press.
- Manovich, L. (2019). *AI aesthetics*. Strelka Press.
- Bishop, C. (2012). Digital divide: Contemporary art and new media. *Artforum International*, 51(1), 434–441.

Socio-Economic Life of the Left-Bank Nobility in Ukrainian Historiography

UDC: 930.1(477.5)-058.12"17/19"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172585>**Kompaniets Serhiy**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0005-1121-8122>, sergejkompaniec053@gmail*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The culture of ancestral memory was one of the distinctive characteristics of the noble identity. A noble family defined itself as such through a common patrilineal descent from a real or imaginary noble ancestor, the latter usually located in the depths of time. The nobles considered themselves, first of all, the successors of previous generations, from whom they not only received their biological existence, but also their social superiority. However, the images of the Ukrainian nobility as exploiters of the working people and traitors to the national cause, created by Soviet and populist historiography, have undergone significant corrosion. Thanks to the intensive development of this issue, a significant body of research on the history of the Left-Bank nobility has been accumulated, which has significantly changed the ideas about the social, economic, educational and cultural activity of the ruling class.

The purpose of the article is to conduct a comprehensive analysis of the socio-economic situation and everyday life of the Left Bank nobility through the prism of domestic historiography of various historical periods.

Results. The analysis of the features of the socio-economic life of the Left Bank nobility in domestic historiography was carried out. It was revealed that the problems of the history of the nobility, which in the early 1990s occupied a marginal place in historiography, in the 21st century became one of the leading topics. The most developed were such issues as: patronage, educational, public, economic activities of the most significant representatives of this stratum.

Conclusions. The historiography of the issue of the socio-economic life of the nobility of the Left Bank has been analyzed; in its structure, three stages can be distinguished, which are characterized by their own peculiarities of representation of this problem. Without solving the identified problems, not only a deep understanding of the history of the nobility is impossible, but also an adequate perception of the "Ukrainian 19th century" in general.

Keywords: Ukrainian historiography, nobility, Left-Bank Ukraine, everyday life, socio-economic life

Соціально – економічне життя дворянства лівобережжя у вітчизняній історіографії

Компанієць Сергій*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Культура пам'яті предків була однією з відмінних характеристик дворянської ідентичності. Шляхетний рід визначав себе як такий через спільне патрілінійне походження від реального або уявного дворянського предка, останній зазвичай знаходився в глибині часів. Дворяни вважали себе, перш за все, наступниками попередніх поколінь, від яких вони не лише отримали своє біологічне існування, але й свою соціальну перевагу. Проте створені радянською та народницькою історіографією образи українського дворянства як визискувачів трудового народу та зрадників національної справи зазнали суттєвої корозії. Завдяки інтенсивному освоєнню цієї проблематики накопичено значний масив досліджень історії дворянства Лівобережжя, які суттєво змінили уявлення щодо громадської, господарської, освітньої та культурної активності панівної верстви.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного аналізу соціально-економічного становища та повсякдення дворянства Лівобережжя крізь призму вітчизняної історіографії різних історичних періодів.

Результати. Проведено аналіз особливостей соціально-економічного життя дворянства Лівобережжя у вітчизняній історіографії. Виявлено, що проблематика історії дворянства, яка на початку 1990-х рр. займала маргінальне місце в історіографії, у XXI ст. стала однією з провідних тем. Найбільш розробленими виявилися такі питання, як: меценатська, освітня, громадська, господарська діяльність найбільш значущих представників цієї верстви.

Висновки. Проаналізовано історіографію питання соціально-економічного життя дворянства Лівобережжя, в її структурі можна виділити три етапи, для яких характерні власні особливості репрезентації цієї проблеми. Без розв'язання виявлених проблем неможливе не лише глибоке розуміння історії дворянства, а й адекватне сприйняття «українського XIX століття» загалом.

Ключові слова: українська історіографія, дворянство, Лівобережна Україна, повсякдення, соціально-економічне життя

Вступ.

У соціогенеалогічному дискурсі рід розуміється як сукупність пов'язаних спорідненістю та загальним походженням моделей, які побутують синхронно в конкретний період та еволюціонують внаслідок об'єктивних загальноісторичних та суб'єктивних, антропологічно орієнтованих факторів. Приналежність до соціогенеалогічної моделі визначала місце сім'ї чи індивідуума всередині стану. Еліта Лівобережної України завжди була неоднорідна та складалася з різних категорій. Кожну з них можна інтерпретувати як самостійну соціогенеалогічну модель, що має структуру і складається з постійних та тимчасових елементів. До перших відносяться: генезис роду, його гендерний склад, демографічні параметри, стратифікація, матримоніальні зв'язки, службово-посадове становище, матеріальний добробут, територіальна локалізація та ін. Їхнє інтегроване вивчення дозволяє ідентифікувати належність роду до конкретної моделі.

Однак існували специфічні, хронологічні обставини, а соціально-економічне становище відіграло у різні періоди української історії ключову роль для будь-якого прошарку суспільства, не стало виключення і дворянство, яке особливо в другій половині XIX ст. переживало бурхливі трансформаційні процеси пов'язані із здійсненням реформ. В умовах інкорпорації соціальних груп Лівобережної України- Гетьманщини до імперських структур саме дворянство колишнього цього українського регіону виробляло стратегію, тактику, механізми збереження національної ідентичності, відстоювало перед центральною владою специфіку соціального, економічного та правового устрою своєї Батьківщини.

В нових економічних реаліях багато із дворян взагалі зuboжили, адже не змогли пристосуватись до викликів епохи. За радянський період сформувався доволі специфічний погляд на роль, значення та особливості життя дворянства, яких висвітлювали переважно у негативному ключі. У наш час ця ситуація змінилась, оскільки з новою силою поживались дослідження у галузях різноманітних векторів діяльності українського дворянства. Актуальність теми дослідження обумовлена специфікою розробки доволі актуальної для української історичної науки дисципліни «історія повсякдення», що обумовлює багатовекторність досліджуваної проблеми, а також зумовлює важливість висвітлення проблеми соціально-економічного життя дворянства, як однієї із важливих складових його побуту.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. За три десятиліття незалежності України вітчизняна історична елітологія накопичила значний археографічний, джерельний, історіографічний та концептуальний ресурс. Він дозволив суттєво розширити інформаційну базу студій з історії

дворянства, вписати їх у загальноєвропейський історіографічний контекст та розгорнути наукові дискусії на новій методологічній та світоглядній основі. Елітологічний дискурс втілювався в історіографічній практиці в найрізноманітніших формах: монографії, дисертації, наукові статті, тематичні збірники, рецензії, аналітичні огляди, археографічні публікації. Результативність роботи вітчизняних істориків в елітологічній тематиці, що вимірюється в кількісних показниках та якісних параметрах, досягла такого масштабу, що весь цей інтелектуальний масив вимагає глибокого історіографічного осмислення: виявлення основних проблемно-тематичних вузлів, перспективних напрямів, теоретико- методологічних пріоритетів, персонального внеску конкретних фахівців, виявлення рівня і якості архівного та археографічного опрацювання та багатьох інших параметрів.

Інформаційну основу дослідження склали численні роботи Будзар М. що присвячені різноманітним аспектам життєдіяльності лівобережного дворянства, серед них варто виокремити наступні: «Родинне життя українського дворянства першої чверті XIX ст. (за документами Галаганів із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)» (Будзар, 2022), «Дворянська спільнота Лівобережної України 1-ї половини XIX ст. в его-документах з архіву Галаганів» (Будзар, 2018). Також інформаційною основою дослідження став економічний розвиток українських земель в різні історичні періоди. Зокрема, мова йде про монографію Панченко П., і Шмарчук В. «Аграрна історія України», в якій детально проаналізовано соціально-економічний розвиток українських земель від пореформеного часу до кінця XX ст. (Панченко & Шмарчук, 2000). Також варто відзначити роботу Москалюка М. «Соціально-економічний розвиток України у другій половині XIX – на початку XX ст» (Москалюк, 2016), а також Шандри В. «Нам тут жити»: соціально-економічні ініціативи дворян у земствах українських губерній (1864–1914 pp.)» (Шандра, 2022). В монографії, присвяченій дворянству Лівобережжя «довгого» XIX ст., соціально – економічне життя дворянства майже не описано (Гуржій & Русанов, 2017). Аналіз наукової літератури, окрім проблемно-тематичного репертуару, інформаційного забезпечення та методологічних підходів дозволяє також виділити провідні наукові центри та соціально – економічне життя дворянства, що надзвичайно важливо для оптимізації та ефективності налагодження наукових комунікацій та реалізації в майбутньому великих колективних проєктів.

Результати дослідження.

Для визначення завдання дослідження слід навести термін соціально-економічного життя – це комплекс суспільних відносин, процесів та явищ,

пов'язаних з виробництвом, розподілом, обміном та споживанням матеріальних та духовних благ, а також із соціальною сферою суспільства. Вона охоплює економічну, соціальну, політичну, культурну та інші сфери життєдіяльності. Соціальна сфера: торкається питань зайнятості, доходів, рівня життя, освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, культури та інших аспектів соціального життя. Дослідження історії соціальної еліти Лівобережної України має свою традицію, яка сягає ще у XIX – початок XX ст. Загалом, історіографію досліджуваної проблеми можна представити у вигляді трьох різних періодів, кожен із яких має власні особливості та своїх видатних представників:

- 1) історіографія народницької та державницької шкіл (друга половина XIX-початок XX ст.);
- 2) радянська історіографія (20 - 80-ті роки XX століття);
- 3) праці сучасних українських істориків (з 1991 року).

Економічна сфера: включає матеріальне виробництво, розподіл, обмін і споживання благ, а також виробничі відносини між людьми. Розпочнемо наш аналіз з висвітлення робіт істориків першого періоду. Насамперед, варто зупинити свою увагу на праці В. Антоновича «Про козацькі часи на Україні», в якій автор в окремих розділах детально проаналізував маєткові права дворянства, підкреслюючи те, що вони володіли значними земельними маєтками, які отримували від держави за службу. Також, особливу увагу акцентовано на відносинах між дворянами і селянством, зокрема на системі феодальних зобов'язань. Автор зауважує, що дворянство мало значний вплив на економічне життя селянства, оскільки від них залежала більша частина виробничої праці (Антонович, 1991). У іншій роботі історика під назвою «О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России» вказується, що шляхетські роди були майново розшарованими. Одні з них володіли значними земельними ділянками, натомість інші втрачали свої землеволодіння та розорювались. Також автор зазначає, що збіднілі дворяни, у свою чергу, були змушені переходити до інших соціальних станів, зокрема до дрібних купців, ремісників, торговців. Значна частина дворянства намагалась адаптуватися до нових умов життя. Автор підкреслює, що після входження Лівобережжя до складу Російської Імперії дворянство було вимушене підтверджувати свої привілеї через апеляцію до історичних прав (Антонович, 1867).

Також соціально-економічне повсякдення висвітлював у своїх дослідженнях М. Грушевський. У VIII томі його фундаментального дослідження «Історія України-Руси» йдеться про формування нового дворянства, яким стала козацька старшина, що в свою чергу сприяло формуванню нової земельної еліти. Козацька старшина, отримуючи у

володіння землі та маєтки, поступово перебирала на себе дворянські соціально-економічні функції, що мало характер соціально-політичного перевороту (Грушевський, 1995).

Під час вивчення родів межі XVIII – XX ст. необхідно враховувати правові аспекти побутування дворянства. Юридичне визнання чи невизнання за людиною приналежності до благородного стану мало численні соціальні, службово-посадові, економічні наслідки. Інтегруючим моментом правового оформлення статусу та походження стало внесення роду чи особи у родоводі книги. Фіксація в них була юридичною дією, що означала вступ до станової корпорації, після якої дворянин отримував можливість реалізувати свої права та привілеї. Вивчення хронологічної динаміки запису до книг, гендерного складу внесених, складання переліку корпорацій, до яких належала сім'я, створюють основу з'ясування стратифікації роду, реконструкції його демографічних параметрів, визначення територіальної локалізації тощо.

Вивчення дворянського роду має відбуватися в контексті соціальної, політичної, економічної та інтелектуальної історії. Така методика дозволяє об'єктивно пояснити його еволюцію, належність до конкретної соціогенеалогічної моделі, дистанціювати події, зумовлені тенденціями у розвитку стану, від індивідуалізованих сюжетів. Це створює можливість верифіковано реконструювати поєднання макро- та мікроісторичних факторів у історичному процесі (Борисенко, 1986).

Загалом, варто підсумувати, що праці істориків народницького та державницького напрямку в українській історіографії заклали важливі основи для подальшого стимулювання розвитку дослідження проблематики соціально-економічного становища дворянства. Проте, у свою чергу, наступний радянський період характеризується своєрідним занепадом у питанні вивчення будь-яких аспектів життя дворянства, оскільки ми прекрасно розуміємо, що це в першу чергу було пов'язано із ідеологією того часу. Тим не менш варто згадати окремі імена українських радянських дослідників, які в окремих публікаціях торкались проблематики соціально-економічного становища дворянства Лівобережжя. Потрібно виділити монографію Борисенка В. «Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.», в якій дворянство названо «експлуаторським класом». У свою чергу, автор аргументує свою позицію тим, що вони мали особливі риси: «виключне право власності на землю та визиск селян, економічні пільги, фактична монополія на політичну владу, юридична відособленість від решти населення». Зрозуміло, що до цієї праці варто підходити з особливим критичним аналізом, оскільки вона насичена ідеологічним змістом, зокрема, численними посиланнями на В. Леніна, К. Маркса,

Ф. Енгельса, що було обов'язковою умовою для будь-якого радянського дослідження. Тим не менш відкидаючи ідеологічний контекст, відзначимо, що робота має доволі цінний фактологічний матеріал, в який входять розміри феодальних повинностей селян, аналіз демографічної ситуації на Лівобережжі України в другій половині XVII ст., виокремлення форм феодальної власності на землю. Серед дворянства були поширені наступні форми власності: рангова(тимчасова) і приватна(спадкова) (Казмірчук & Мех, 2021).

Далі, найбільш фундаментальним періодом дослідження соціально-економічного стану дворянства є період сучасності, що нараховує чисельну кількість різноманітних видів робіт, серед яких публікації, монографії, дисертації. Розпочнемо наш аналіз з роботи Темірової Н. «Метаморфози аграрної еліти українських губерній на зламі XIX – XX століть», в якій авторка зауважує, що станом на 1905 рік налічувалось 14,2 тис. дворян та 7,4 тис. землевласників недворянського походження, які разом із сім'ями налічували 147,7 тис. осіб, що становило 0,6 % загальної чисельності населення України. Також в статті особлива увага звернена на факторі скорочення дворянського землеволодіння: протягом 1877–1905 рр. в українських губерніях воно зменшилося з 16 760 тис. до 10 855 тис. Дослідниця зазначає, що керівництво дворянськими економіями переходило до спеціальної групи людей, що таким чином робило його спеціалізованим. У підсумку, авторка доходить висновку, що початок I світової війни та революційні події 1917 року стали каталізуючими факторами для фактичної ліквідації дворянства як соціального стану (Темірова, 2018).

Огляд значної кількості досліджень з історії соціальної еліти Нового часу показав, що в тематичному та сюжетному плані цей напрям цілком відповідає сучасним трендам історичної науки з характерним для неї перенесенням уваги на людину, симбіотичні зібрання, невеликі соціальні групи. У дослідженні історії дворянства Лівобережжя це виявилось у створенні колективних портретів відомих старшинсько-дворянських родів, визначенні ролі окремих осіб та певних дворянських спільнот у суспільно-політичному та культурному русі, меценатстві, специфіки уявлень та повсякденного життя. У зв'язку з цим важливо, що історики порушили проблему включення в структури повсякдення дворянства господарських практик, адже в першій половині XIX ст., у нових економічних умовах вони були невіддільною складовою життя і значна частина панства українських регіонів, насамперед Лівобережної України свої життєві стратегії пов'язувала саме з господарським підприємництвом.

Значну увагу фахівці зосередили на вивченні маєткової культури дворянства. Причому велика кількість таких досліджень дозволила вже

М.Казмірчук та Н. Мех підбити й історіографічний підсумок. Дослідниці проаналізували підходи до висвітлення проблеми представниками гуманітарних та природничих дисциплін, констатуючи, по-перше, посилення уваги до вивчення маєткової культури, по-друге, значну кількісну перевагу мистецькознавчих та краєзнавчих праць, по-третє, практичну відсутність міждисциплінарних досліджень соціально – економічного життя дворянства Лівобережжя.

Великої уваги заслуговує Литвинова Т., яка у своєму дослідженні «Білі плантатори» «білих рабів»: дворянство Лівобережної України напередодні Великої реформи», в якому вона зазначає, що в Лівобережній Україні присутній найбільший у межах імперії відсоток дрібнопомісного дворянства, також авторка згадує про традицію виплату лівобережним дворянством державних податків за своїх селян. Також вона наголошує, що лівобережне дворянство виявилось неготовим до соціальних потрясінь 1861 року. Детальна увага приділена різноманітним позиціям дворянства щодо ситуації з їх колишніми селянами-кріпаками: одні стали переселяти селян на нові місця, інші записували селян у дворові чи давали їм свободу. Дослідниця підкреслює, що звільнення селян означало й одночасне звільнення поміщиків від значної кількості обов'язків. У підсумку, історикиня робить висновок, що під час проведення реформи 1861 року дворянство Лівобережжя обурювала надмірна опіка з боку імперського чиновництва, адже їм здавалось, що їх змушують прийняти заздалегідь визначені умови, що могли негативно позначитись на соціально-економічному стані Лівобережжя (Литвинова, 2021).

Також, не можна оминати стороною дослідження Скуратович І. «До питання про дворянські привілеї в Російській Імперії (кінець XIX- початок XX ст.) у якому авторка зазначає, що 1861 рік став відправною точкою до втрати дворянами своїх привілеїв. В результаті вони втратили виключне право власності на землю, право безоплатної праці селян і право самостійно керувати ними, дворян було зрівняно з землевласниками інших станів, ними втрачено звільнення від рекрутської повинності. Також відповідно до імператорського указу 1906 р., був скасований привілей дворянства і всі російські піддані різних станів отримали однакові у відношенні до державної служби права. Дослідниця підкреслює, що наприкінці XIX- початку XX ст. дворянство Лівобережжя продало половину своїх земель. У підсумку, у дослідженні прослідковується висновок, що з другої половини XIX ст. з початком поступової ліквідації дворянських привілеїв розпочався каталізуючий процес, що став важливою передумовою для подальшого зникнення дворянства як соціального стану у 1917 р., а його залишки в подальшому були ліквідовані більшовицькою владою (Скуратович, 2012).

Не менш важливо згадати про дослідження

Шандри В. «Нам тут жити»: соціально-економічні ініціативи дворян у земствах українських губерній (1864–1914 рр.)), згадане нами вище в історіографії дослідження. В статті детально розкриваються питання ролі діяльності дворян у земствах українських губерній. Відзначено, що вони відразу зайняли в них керуюче становище, що давало змогу їм здійснювати активну діяльність, спрямовану на задоволення і захист своїх прав і потреб. З ініціативи дворян було ініційовано закладення дослідних полів, пропонували вдаватися до іригаційних заходів, обговорювали вирощування нових сільськогосподарських культур, таких як кукурудза.

Авторка підкреслює, що дворяни в земствах насамперед взяли за розбудову банківської системи на місцевому рівні, бо без її розвитку неможливо було розбудувати власні господарства. Також вони опікувались розбудовою шляхів, особливо в цьому напрямку відзначалось збідніле дворянство, для якого участь в земських органах влади була одним з найкращих засобів для повернення собі колишніх статків. У підсумку, дослідниця доходить висновку, що соціально-економічні ініціативи дворян у земствах сприяли багатьом важливим соціально-економічним змінам в різних губерніях і стали важливою частиною модернізаційних процесів загалом, адже були спрямовані не тільки на захист власних прав і інтересів, але й на захист інтересів інших прошарків суспільства.

Висновки.

Проаналізувавши історіографію питання соціально-економічного життя дворянства Лівобережжя, ми прослідкували, що в її структурі можна виділити три етапи, для яких характерні власні особливості репрезентації цієї проблеми. Однією із найважливіших тенденцій є те, що з початком незалежності України кількість досліджень, присвячених даній проблематиці, лише збільшується, що має важливе значення для розвитку української історіографії загалом. В цілому, соціально-економічне життя дворянства Лівобережжя – це складна система взаємопов'язаних елементів, які формують суспільне життя та впливають на добробут та розвиток суспільства.

У свою чергу, соціально-економічне життя дворянства визначається низкою особливостей: зміна соціального статусу, втрата прав і привілеїв, зuboжіння значної частини дворянства в пореформений період, діяльність земських органів влади, зменшення кількості земельних наділів у дворянському володінні, загальний занепад їхнього господарства, майнове розшарування дворянства, що значною мірою слугувало одним із важливих чинників втрати його консолідації. Зрештою, сукупність вищенаведених факторів та ознак із плином історичного часу призвела до скорочення кількості дворянства не лише в Лівобережній Україні, а власне у всіх українських губерніях Російської імперії.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Антонович, В. (1867). О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. *Архив Юго-Западной России*, IV(1), Антонович, В. (1991). *Про козацькі часи в Україні*. Київ: Дніпро.
- Борисенко, В. (1986). *Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.* Київ: Наук. думка.
- Будзар, М. (2010). Дворянська сільська садиба Лівобережної України XIX століття у сучасних історико-краєзнавчих дослідженнях. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія: Історія та географія, (38), 194-199.
- Будзар, М. (2011). Історико-культурна модель панської сільської садиби в Україні XVIII–XIX століть: теоретичні засади дослідження. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, (2), 145-149.
- Будзар, М. (2015). Художньо-культурна спадщина панської садиби Лівобережної України XIX – початку XX ст.: варіанти історичних презентацій. *Київські історичні студії*, (1), 98-107.
- Будзар, М. (2018). Дворянська спільнота Лівобережної України 1-ї половини XIX ст. в его-документах з архіву Ґалаганів. У О. Салати (Ред.), *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація* (348 с.). Вінниця: ТВОРИ.
- Будзар, М. (2022). Родинне життя українського дворянства першої чверті XIX ст. (за документами Ґалаганів із фондів Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського). *Українська біографістика*, (23), 140-159.
- Грушевський, М. (1905). *Історія України-Руси* (Т. 5). Львів.
- Гуржій, О. І., & Русанов, Ю. А. (б.р.). *Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.*
- Журба, О., & Литвинова, Т. (2024). Рефлексії з приводу археографічного видання «З Ґалаганівського архіву» 2017–2020 рр. *Український історичний журнал*, (4), 193-206.
- Литвинова, Т. (2021). «Білі плантатори» «білих рабів»: дворянство Лівобережної України напередодні Великої реформи. *Київські історичні студії*, (1), 44-57.
- Москалюк, М. (2016). Соціально-економічний розвиток України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Україна-Європа-Світ*, (17), 86-94.
- Панченко, П., & Шмарчук, В. (2000). *Аграрна історія України*. Київ: Т-во «Знання», КОО.
- Скуратович, І. (2012). До питання про дворянські привілеї в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). *Форум права*, (2), 621-627.
- Темірова, Н. (2018). Метаморфози аграрної еліти українських губерній на зламі XIX – XX ст. *Історичні і політологічні дослідження*, (2), 60-70.
- Шандра, В. (2022). «Нам тут жити»: соціально-економічні ініціативи дворян у земствах українських губерній (1864–1914 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, (31), 44-68.

REFERENCES

- Antonovych, V. (1867). O proiskhozhdenii shlyakhettskikh rodov v Yugo-Zapadnoy Rossii. *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii*. Ch. IV. Vol. 1.
- Antonovych, V. (1991). *Pro kozatski chasy na Ukraini*. Kyiv: Dnipro.
- Borysenko, V. (1986). *Sotsialno-ekonomichni rozvytok Livoberezhnoi Ukrainy v druhii polovyni XVII st.* AN URSSR, Instytut istorii. Kyiv: Naukova dumka.
- Budzar, M. (2010). Dvorianska silska sadyba Livoberezhnoi Ukrainy XIX stolittia u suchasnykh istoryko-kraieznavchyykh doslidzhenniakh. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody*. Seriya: Istorii ta heohrafiia, (38), 194-199.
- Budzar, M. (2011). Istoryko-kulturna model pans'koi sils'koi sadyby v Ukraini XVIII–XIX stolittiv: teoretychni zasady doslidzhennia. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv. Naukovyi zhurnal*, (2), 145-149.
- Budzar, M. (2015). Khudozhno-kulturna spadshchyna panskoi sadyby Livoberezhnoi Ukrainy XIX – pochatku XX st.: varianty istorychnykh prezentatsii. *Kyivski istorychni studii*, (1), 98-107.
- Budzar, M. (2018). Dvorianska spilnota Livoberezhnoi Ukrainy 1-i polovyny XIX st. v ego-dokumentakh z arkhivu Galahaniv. In O. Salata (Ed.), *Istorychni dzhherela v ukrainskomu informatsiinomu ta osvithnomu prostori: veryfikatsiia ta interpretatsiia: monohrafiia* (348 p.). Vinnytsia: TOV “TVORY”.
- Budzar, M. (2022). Rodynnie zhyttia ukrainskoho dvorianstva pershoi chverti XIX st. (za dokumentamy Halahaniv iz fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho). *Ukrainska biohrafistyka*, (23), 140-159.
- Hrushevskiy, M. (1905). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Vol. 5. Lviv.
- Hurdzhii, O. I., & Rusanov, Yu. A. (n.d.). *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.*
- Litvynova, T. (2021). “Bili plantatory” “bilykh rabiv”: dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy naperedodni Velykoi reformy. *Kyivski istorychni studii*, (1), 44-57.
- Moskaliuk, M. (2016). Sotsialno-ekonomichni rozvytok Ukrainy u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. Ukraina–Yevropa–Svit. *Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats*. Seriya: Istorii, mizhnarodni vidnosyny, (17), 86-94.
- Panchenko, P., & Shmarchuk, V. (2000). *Ahrarna istoriia Ukrainy*. Kyiv: T-vo “Znannia”, KOO.
- Shandra, V. (2022). “Nam tut zhyty”: sotsialno-ekonomichni initsiatyvy dvorian u zemstvakh ukrainskykh hubernii (1864–1914 rr.). *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, (31), 44-68.
- Skuratovych, I. (2012). Do pytannia pro dvorianski pryvilei v Rosiiskii imperii (kinets XIX – pochatok XX st.). *Forum prava*, (2), 621-627.
- Temirova, N. (2018). Metamorfozy ahrarnoi elity ukrainskykh hubernii na zlami XIX – XX st. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, (2), 60-70.
- Zhurba, O. & Litvynova, T. (2024). Refleksii z pryvodu arkhheohrafichnoho vydannia “Z Halahanivskoho arkhivu” 2017–2020 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (4), 193-206.

The Celtic Theory of the Origins of Rus' as an Alternative to Normanism and the Concept of the «Old Rus' Ethnicity»

UDC: 94(477):930.85+81'373.21

DOI: <https://doi.org/10.15421/172586>**Deshko Petro**Master of Arts in History and Law, Psychologist, <https://orcid.org/0009-0002-8476-6021,2020petrodeskho@gmail.com>*Municipal Institution «Mukachevo Vocational Agrarian Lyceum named after Mykhailo Dankanych of the Transcarpathian Regional Council (Mukachevo, Ukraine)*

Abstract.

The aim of this study is to provide a critical analysis of the Normanist theory of the origin of Rus' and the concept of «Old Rus' ethnicity» («davniorus'ka narodnist'») within the context of the Celtic theory. The author questions the prevailing paradigms that link the emergence of Rus' exclusively to Scandinavian influence or to a unified Slavic ethnic foundation. Particular attention is devoted to the hypothesis that the ethnonym «Rus'» derived from the Finnish word «Ruotsi», used to describe Swedish merchants. This assumption is critically re-evaluated based on historical and linguistic evidence.

The novelty of the study lies in its systematic revision of conventional interpretations of the origin of Rus' through the integration of the underexplored Celtic factor – specifically the role of the Celtic Ruthenians. The paper analyses historical evidence and toponymic parallels in Europe and the Dnipro region in general, along with archaeological data from the Przeworsk and Chernyakhiv cultures, which attest to Celtic migration and integration in Eastern Europe between 469 and 562 CE or earlier. A new interpretation of medieval sources and place names is proposed, enabling a rethinking of early Rus' formation within a broader European context.

Conclusions. The concept of «Old Rus' ethnicity» («davniorus'ka narodnist'») is shown to be an ideological construct that does not withstand scholarly scrutiny. The traditional claim of a homogeneous East Slavic community in the 10th–12th centuries is based on artificial generalisations and disregards the linguistic, cultural, and ethnic diversity of Rus'. Unlike the Normanist theory – developed within the framework of imperial historiography and relying largely on late and questionable sources – the Celtic theory presents a more robust and verifiable source base, encompassing linguistic evidence, Celtic toponymy, and material indicators of cultural interaction. The study argues that the formation of Rus' was the result of a complex ethno-cultural synthesis in which the Celtic element played a structurally significant – not peripheral – role.

Keywords: Old Rus' ethnicity, Celtic Ruthenians, Kyivan Rus', proto-Ukrainian tribes, Normanist theory, Celtic origin theory of Rus', Dromites

Кельтська теорія походження Русі як альтернатива норманізму та концепції «давньоруської народності».

Дешко Петро*КЗ «Мукачівський професійний аграрний ліцей імені Михайла Данканича» ЗОР (Мукачеве, Україна)*

Анотація.

Метою даного дослідження є критичний аналіз норманської теорії походження Русі та концепції «давньоруської народності» у контексті кельтської теорії. Автор піддає сумніву усталені парадигми, які пов'язують виникнення Русі виключно зі скандинавським впливом або з ідеєю спільного слов'янського етнічного підґрунтя. Особлива увага приділена гіпотезі про походження етноніма «Русь» від фінського слова «Ruotsi», яким позначали шведських торговців. Це припущення критично переосмислюється на основі історичних і лінгвістичних даних.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі системного перегляду традиційних уявлень про походження Русі шляхом інтеграції малодослідженого кельтського чинника – передусім ролі кельтських рутенів. У роботі проаналізовано історичні свідчення, топонімічні паралелі в Європі та Наддніпрянщині загалом, а також археологічні дані з пшеворської й черняхівської культур, які засвідчують міграцію та інтеграцію кельтів у Східну Європу між 469 і 562 роками або й раніше. Запропоновано нове прочитання середньовічних джерел і назв, що дає змогу переосмислити процеси формування Русі в ширшому європейському контексті.

Висновки. Концепція «давньоруської народності» виявляється ідеологічною конструкцією, яка не витримує наукової критики. Традиційна теза про існування однорідної східнослов'янської спільноти у X–XII ст. ґрунтується на штучних узагальненнях і не враховує мовну, культурну й етнічну строкатість Русі. На відміну від норманської теорії, сформованої в межах імперських історіографічних потреб, що спирається переважно на пізні та сумнівні джерела, кельтська теорія має ширшу й верифіковану джерельну базу, що включає лінгвістичні ознаки, кельтську топонімію та матеріальні свідчення культурної взаємодії. У дослідженні доводиться, що формування Русі є результатом складного етнокультурного синтезу, в якому кельтський елемент виконував не периферійну, а структурно важливу роль.

Ключові слова: давньоруська народність, кельти-рутени, Київська Русь, протоукраїнські племена, норманська теорія, кельтська теорія походження Русі, дроміти

Стаття надійшла / Article arrived: 22.07.25

Схвалено до друку / Accepted: 28.08.25

Introduction.

Problem Statement. Contemporary Russian historiography continues to be dominated by the concept of the so-called «Old Rus' ethnicity» – a constructed ethno-cultural unity allegedly serving as the common cradle of the Ukrainian, Russian, and Belarusian peoples. Equally widespread is the Normanist theory, which posits a Scandinavian origin of Rus', allegedly founded by the mythical figure of Rurik. These ideologically motivated constructs underpin the principal methodological approaches of Russian academic tradition but primarily serve the political paradigm of a specific state and fail to withstand critical scrutiny within the framework of global scholarly discourse.

Over the centuries, numerous Ukrainian and international scholars have consistently refuted these pseudo-scientific theories as instruments of imperial historical narrative. Nevertheless, Russian academic circles continue to endorse them, guided chiefly by the political interests of the Kremlin's ruling elites.

Review of Research and Publications. Among the scholars who have questioned and refuted the concept of the «Old Rus' ethnicity», it is necessary to highlight S. J. Smal-Stockyj (Smal-Stockyj & Gartner, 1913), Yu. V. Shevelov (1994; 2002), H. P. Pivtorak (1988; 1993; 2001), K. M. Tyshchenko (2005; 2023a; 2023b; 2023c), L. L. Zaluzniak (1996; 1999; 2023), V. H. Balushok (2011), and other prominent researchers whose works constitute a significant contribution to the critical analysis of this issue.

Purpose of this study is to conduct a critical analysis of the «Old Rus' ethnicity» concept and the Normanist theory in light of the alternative hypothesis concerning the Celtic origin of Rus'. This article challenges the conventional approach, which is grounded in the notion of a shared ethnic root of the Eastern Slavs and the assumption of Norman founders of Rus'. Instead, it substantiates the significant influence of Celtic (Ruthenian) tribes on the formation of the early proto-Ukrainian ethnos.

Results of the Research.

The concept of a unified «Old Rus' ethnicity» presupposes a common territory, culture, ethnic identity, and language (Pivtorak, 2001; Yusova, 2005). Regarding the territory, it is true that a shared geographic space existed; however, the diversity of tribes did not contribute to the formation of a single ethnicity. In the north lived the Balts, in the northeast – the Finno-Ugric peoples, and in the south – Turkic groups, among others. The Slavs themselves were separated by dense, impassable forests and swamps. As for the supposed common language, this issue requires separate consideration. Given these circumstances, the state of Rus' exhibits more of a colonial character than an ethno-national one.

One of the key arguments against the concept of the «Old Rus' ethnicity» is the linguistic heterogeneity of the population of Rus', which made the existence of a unified ethnic community within this state formation impossible.

The languages of various ethnic groups, including that of the proto-Ukrainian ethnos, had begun to develop long before the emergence of Rus', thereby refuting the thesis of their initial ethnic unity. Even Church Slavonic, based on the Old Bulgarian and Macedonian dialects of the South Slavs, could not serve as an integrating factor for the East Slavic tribes, Baltic peoples, and Finno-Ugric groups inhabiting the territory of Kyivan Rus' in the 10th–12th centuries.

An important argument in favor of the antiquity of Ukrainian ethnogenesis lies in linguistic studies. According to the research of K. M. Tyshchenko, the Ukrainian language possesses ten historical attestations that confirm its development and existence:

I. The first witness of the existence of the Proto-Ukrainian language is the Upper Sorbian language.

II. The second witness of the existence of the Proto-Ukrainian language is the Polabian language.

III. The third witness of the existence of the Proto-Ukrainian language is the Lida-Loyev isogloss belt.

IV. The fourth witness of the antiquity of several Ukrainian linguistic features (11th–12th centuries) is the Novgorod birchbark letters.

V. The fifth witness of ancient elements of the Ukrainian language (4th century) is the Gothic language.

VI. The sixth Ukrainian witness (2nd century AD) is the Celtic neighbors, particularly the Celtic origin of the suffix **-yna**.

VII. The seventh Ukrainian witness is the popular Latin future imperfect tense (2nd century AD).

VIII. The eighth Ukrainian witness serving as a «clock» for Proto-Slavic (2nd century AD) is the M. Swadesh list: a comparison of Swadesh wordlists across Slavic languages.

IX. The unexpected ninth Ukrainian witness (5th century BC) is the Scythians, specifically Aristophanes' references to Scythian pronunciation.

X. The tenth Ukrainian witness is the Ukrainian language itself (Tyshchenko, 2023a).

The specific trajectory of the Ukrainian language and the processes of Ukrainian ethnogenesis rule out the possibility of an «Old Rus' ethnicity» having existed in the 10th–12th centuries, as both the Ukrainian language and ethnos had begun to form long before the emergence of this retrospective construct.

According to K. M. Tyshchenko, ancient layers of the Ukrainian language developed under the influence of the languages of archaic peoples. In particular, the phoneme **-h-** [ɦ] is attributed to Scythian influence; the suffix **-yna** derives from Celtic sources; the derivational suffix **-ar** was adopted from the Gothic language; and the forms of the imperfect future tense (e.g., **yistymu**, **zhytymesh**) with endings such as **-mu**, **-mesh**, **-me**, **-memo**, **-mete**, and **-mut'** emerged under the influence of Latin, the language of the Romans (Tyshchenko, 2023b; Tyshchenko, 2023c).

Based on the aforementioned, it is possible to cite examples of words containing the suffixal form **-yna**, borrowed from the Celtic language: **liudyna** (person),

divchyna (girl), khlopchyna (boy), rodyna (family), tvaryna (animal), perlyna (pearl), drabyna (ladder). Words featuring the suffix **-ar**, which originates from the Gothic language, are exemplified by: drukar (printer), pysar (scribe), zhnyvar (reaper), kosar (mower), shkoliar (schoolboy), muliar (mason). The forms of the future tense of the imperfective aspect, which emerged under the influence of the Latin language of the Romans, can be illustrated by the following examples: yistymu (I will eat), yistymesh (you will eat), yistyme (he/she will eat), yistymemo (we will eat), yistymete (you [pl.] will eat), yistymut' (they will eat).

Ukrainian has inherited a significant number of features from Proto-Slavic, which attests to its historical depth and linguistic autonomy on par with other Slavic languages. H. P. Pivtorak identified key characteristics of the Ukrainian language that stem from Proto-Slavic origins, including:

- the genitive singular ending **-u** in masculine nouns with an original *u*-stem, e.g., solodu, medu, domu, verchu, polu;
- the dative singular endings **-ovi**, **-evi**, **-jevi** in the same group of masculine nouns (e.g., solodovi, medovi, domovi), which later extended to all masculine nouns;
- alternation of consonants **h**, **k**, **kh** with the sibilants **z**, **ts**, **s**, in the dative and locative singular (e.g., noha – nozi, ruka – rutsi, vukha – u vusi – examples provided by the author);
- vocative forms of nouns: zheno, družhe, kniazhe, brate, zemle, vladyko, uchyteliu;
- dative singular forms of pronouns: meni, tobi, sobi;
- third-person present and simple future forms of first conjugation verbs: mozhe, ubyvaie, ide, zhyve, pouchaie;
- the ending **-mo** in the first-person plural of present and future tense verbs: daiemo, postavymo, pytaiemo, pomahaiemo, etc. (Pivtorak, 2001, p. 45).

The prominent Ukrainian linguist Yuriy Shevelov identified the following stages in the development of the Ukrainian language: Proto-Ukrainian (7th–11th centuries); Old Ukrainian (11th–14th centuries); Early Middle Ukrainian (15th–16th centuries); Middle Ukrainian (mid-16th century to the early 18th century); Late Middle Ukrainian (18th century); Modern Ukrainian (from the late 18th century to the present) (Khrystenok, 2009, p. 176; Shevelov, 2002).

In his works, Yu. V. Shevelov asserted that the Ukrainian language was formed on the basis of the Halych-Podilskyi and Kyiv-Polissian dialectal areas. He distinguished the following linguistic zones: Halych-Podilskyi, Kyiv-Polissian, Polotsk-Smolensk, Novgorod-Tver, and Murom-Riazan (Shevelov, 1994, pp. 8–11).

In contrast, H. P. Pivtorak proposed a different framework, according to which it is possible to provisionally distinguish the following ethno-linguistic groups: Halych-Volhynian, Polissian-Kyivan, Smolensk-Polotsk, Pskov-Novgorod, and Vladimir-Suzdal (Pivtorak, 1993, p. 179).

According to Pivtorak, each of these ethnolinguistic groups possessed its own political and cultural centers, a clearly defined territory, distinctive cultural traditions, a shared economic life, and a sense of belonging to a specific «small homeland» (Pivtorak, 1993, p. 179).

In his work «Formation and Dialectal Differentiation of the Old Rus' Language» (1988), H. P. Pivtorak proposed the classification of six dialectal macrozones: the Halych-Volhynian, the Carpathian, the Polissian, the Polotsk-Smolensk, the Pskov-Novgorod, and the Rostov-Suzdal (Pivtorak, 1988, p. 236).

It should be noted that the Penkivka culture (5th–8th centuries), often associated with the Slavic Antes, is considered an integral component of the ethnocultural formation of the Slavs. The territory of the Prague-Korchak culture (5th–7th centuries) corresponds to the area inhabited by the Sclaveni, who were mentioned by Jordanes and Procopius in the 6th century. Accordingly, the Sclaveni are regarded as bearers of the Prague culture. The languages of the Sclaveni and Antae tribes later became the foundation for the development of the northern and southwestern dialectal zones of the Ukrainian language (Deshko, 2024a).

Thus, it can be concluded that the Ukrainian language is an ancient language of a fully formed Ukrainian ethnos, which emerged long before the appearance of the concept of the «Old Rus' ethnicity» (10th–12th centuries) or the Russian nation.

However, it should be emphasized that the concept of the «Old Rus' ethnicity» does not withstand critical scrutiny when examined from the perspective of the Celtic theory of the origin of Rus'. The Celtic tribe of the Ruthenians played a pivotal role in the formation of the proto-Ukrainian ethnic group, its identity, endonym, and the establishment of the powerful polity of Rus', long before the emergence of the so-called «Old Rus' ethnicity». This concept was later constructed by Moscow-centered historians in order to artificially legitimize the historical primacy of the Russian (Muscovite) ethnic group. The subsequent section will also address a critique of the Normanist theory of the origin of Rus', which exhibits comparable ideological constructs and methodological shortcomings (to be discussed in Postulate Four, concerning the theory's scholarly relevance and falsifiability).

According to our theory, the Celtic Ruthenians, who penetrated the territory of present-day Ukraine, played a formative role in the emergence of the proto-Ukrainian ethnic group, leaving behind their endonym, which later became the name of a prominent polity-Rus'. In Narbonese Gaul (modern southern France), a Celtic tribe known as the Rutheni inhabited the region; they were mentioned in antiquity by Julius Caesar (Gaius Iulius Caesar, n.d.), Pliny the Elder (Gaius Plinius Secundus, n.d.), Marcus Lucan (Marcus Annaeus Lucanus, n.d.), Gregory of Tours (Gregorius Turonensis, n.d.), among others.

S. P. Shelukhin traced the name Rutheni to the Celtic word Ruthenia, which he interpreted as meaning «road» (cf. route). In contrast, V. H. Sklyarenko proposed that the term derived from the Celtic roudos («red»), citing Marcus Lucan, who referred to the Ruthenians as flavi Rutheni («reddish-blond Ruthenians»).

Our theory is based on four main postulates:

I. The analysis of written sources, which makes it possible to trace references to the Ruthenians in ancient and medieval literature.

II. The study of toponymic material, which confirms the interrelations between place names, particularly the name «Ruthenia».

III. The examination of archaeological data, which aids in reconstructing the cultural and historical context of the Ruthenians' presence on the territory of present-day Ukraine.

IV. The scientific relevance and the verifiability of the theory

The theory corresponds to contemporary scientific paradigms, withstands critical scrutiny, and demonstrates a high level of theoretical substantiation and source-based validation.

I. The First Postulate – The Analysis of Written Sources

The Greeks referred to Ruthenia as «Dromos» («run», «path»), and its people as «Dromites». Symeon the Logothete described the Rus' as Dromites of Frankish origin, who may have been assimilated Celts. He also stated that the name «Dromites» was associated with speed («running»), and that the Rus' received their name from a powerful individual named Ros (Deshko, 2024c).

The same author writes: «In that same year, the Rus', also called Dromites, of the Frankish lineage, came to Constantinople in ten thousand boats» (Hrushevskyi, 1895, p. 70).

Another similar passage in the chronicle of Symeon the Logothete reads:

«The Rus', also known as Dromomites, have their name (Rus') from a certain powerful man named Ros, and they were thus called after being delivered, through some divine counsel or inspiration, from the afflictions imposed by those who had conquered and ruled them. They were named Dromites because of their swiftness in running. And they are of Frankish origin» (Hrushevskyi, 1895, p. 70).

The control of the Black Sea by the Ruthenians is further suggested by the name of the Tendrivska Spit – «Achilles Dromos» («Achilles' Run») – which may indicate the presence and influence of the Ruthenians in the formation of the Black Sea Rus' (Deshko, 2024c).

The Polish chronicler Gallus Anonymus, writing in the late 11th and early 12th centuries, also identifies Rus' with the Celtic ethnos of the Ruthenians in his historical narrative: «Contigit namque uno eodemque tempore Boleslavum regem RUSSIAM, RUTHENORUM vero regem Poloniam», which translates as: «It so happened

that at the same time King Bolesław III invaded Russia, while the king of the Ruthenians invaded Poland» (Pritsak, 1997, p. 50).

A similar terminology is employed by the chronicler Suger, Abbot of the Abbey of Saint-Denis (c. 1081–1151), who identifies the ruler of Rus' with the king of the Ruthenians, using the title Rex Ruthenorum. In his text, he refers to «Atavae Regis Ruthenorum filiae», which translates as «Atava, daughter of the king of the Ruthenians» (Pritsak, 1997, p. 50). This reference concerns Anna of Kyiv, the daughter of Yaroslav the Wise and Queen of France, with the name Atavae interpreted as «Anna» (Pritsak, 1997, p. 50).

Thus, the analysis of medieval sources suggests an association between Rus' and ancient Ruthenia, pointing to a possible connection between Kyivan Rus' and the Celtic ethnos of the Ruthenians, rather than an exclusively Scandinavian origin – though the latter also had a notable influence on the formation of statehood.

One of the proofs of our proposed concept is the migration flow of the Celtic Ruthenians. In the 5th century, some 1,300 km from the Ruthenian capital of Rodez (modern Provence, France), their presence is recorded in the Christian catacombs of Salzburg in the Roman province of Noricum. Notably, the inscription mentions Odoacer, king of the Ruthenians:

«Anno Domini CCCCLXXVII Odoacer Rex Rhutenorum Geppidi Gothi Ungari et Heruli Contra Ecclesiam Dei Servientes Beatum Maximum cum sociis suis Quinquaginta in hoc speleo Latinantibus ob Confessionem Fidei Trucidatos Precipitarunt Noricorum quoque Provinciam ferro et igne Demoliti sunt» (Shelukhin, 1929, p. 22).

This is translated roughly as: «In the year of our Lord 477, Odoacer, king of the Ruthenians – as well as of the Gepids, Goths, Hungarians and Heruls – acting against the Church of God, brutally executed the pious Bishop Maximus and his fifty companions who were praying in this cave, throwing them into an abyss. He also devastated the province of Noricum with fire and sword».

This passage states that Odoacer, king of the Ruthenians, executed Bishop Maximus and his followers. It is likely, however, that Odoacer was of Germanic origin. Importantly, he deposed Romulus Augustulus, the last emperor of the Western Roman Empire, and subsequently became ruler of Italy. This event – occurring in 476 – is conventionally regarded as the fall of the Western Roman Empire.

The mention of Odoacer in Salzburg – 1,300 km from Rodez – suggests significant migratory movements of the Ruthenians. It is plausible they traveled via the Danube River and the Black Sea, possibly reaching present-day Ukraine.

The idea of Odoacer's connection to the ancient Rus receives mention in the Chronicle of Samiilo Velychko. Hetman Bohdan Khmelnytsky of the Zaporizhzhian Host underscored the lineage of the Ukrainian Cossacks from the Rus of Rugia:

«Even Ancient Rome, which once ruled many kingdoms and monarchies and boasted six hundred and forty-five thousand troops, in ancient times was opposed for fourteen years by the far smaller combined fighting force of the Rus from Rugia – from the Baltic or Germanic seacoast – led at that time by Prince Odonacer. This occurred in the year 470 A.D. Thus, we follow the example of our ancient forebears, those ancient Rus, and who can forbid us to be warriors and diminish our knightly valor!» (Velychko, 1926, p. 51).

Thus, medieval sources reflect a concept of historical continuity linking the Ruthenians, Rus, and the Ukrainian Cossacks – suggesting complex ethno-cultural processes across Europe over the centuries.

S. E. Tsvetkov notes that, according to Julius Caesar, the Rutheni neighbored the Lemoviki in Gaul, while Tacitus indicates that the Baltic Rugii shared borders with the Lemovii. Both peoples reportedly used similar weaponry, including short swords and round shields (Tsvetkov, 2012, pp. 206–207). Based on this, Tsvetkov identified the Rutheni with the Rugii, and the Lemoviki with the Lemovii.

On the other hand, O. J. Pritsak hypothesizes that in the language of the Riparian Franks, there was a consonant shift from t to d and later to g (ruti > rudi > rugi) (Pritsak, 1997, p. 49). As a result, the Rutheni, influenced by the Riparian Franks, became known as the Rugii (Pritsak, 1997, p. 48–49). This is why the monk Otto I and Adalbert referred to the Rus as Rugii (Pritsak, 1997, p. 47).

Therefore, whether the Rugii derived from the Rutheni or were merely under their cultural influence, historical sources record their close interaction – eventually leading to their conflation.

II. The Second Postulate – The Study of Toponymic Material

O. M. Shchodra notes that, according to A. H.

Kuzmin, the Catholic missionaries Ebbo and Herbord used the same term, «Ruthenia», to denote both Kyivan Rus' and the Baltic Rugia (Shchodra, 2021).

According to our hypothesis, this phenomenon may be explained by the migration of certain Ruthenian groups to the Baltic coast, while others settled in the Danubian region. Their presence in the Baltic area is attested by a series of toponyms that have preserved the ethnonym of the Ruthenians: Ruge, Rugenhof, Rugeshus, Rugard, Ruschvitz (Molchanova, 2008), and Rugenwalde (Tsvetkov, 2012, p. 206–207).

At the same time, the Raffelstetten Customs Ordinance (dated between 904 and 906 CE) mentions the territory of «Ruzaramarcha» («the Rus' March»), situated on the right bank of the Danube, in the area formerly known as Rugiland, encompassing parts of Eastern Bavaria, Salzburg, Lower and Upper Austria. The document contains information on trade relations maintained by merchants from various regions, including Rugen (interpreted as Kyivan Rus') and Bohemia (Halenko, 2006, p. 10–11).

However, the toponym «Ruzaramarcha» appears even earlier in a charter of the East Frankish king Louis II the German, dated to 863 CE (Pritsak, 1997, p. 41). This attests to the early cultural, political, and economic influence of Rus' in the region. The presence of numerous toponyms associated with the Ruthenians or Rus' people further confirms their settlement in the Danubian area: Rotularius, Reodarii (Halenko, 2006, p. 11), Rosdorf, Ruzische Mushel (Shchodra, 2021).

Furthermore, a significant number of toponyms that may be associated with the Ruthenians or the Rus' have been recorded across various regions of Europe (see Figure 1). This provides additional support for the hypothesis of their possible migration into the territory of present-day Ukraine.

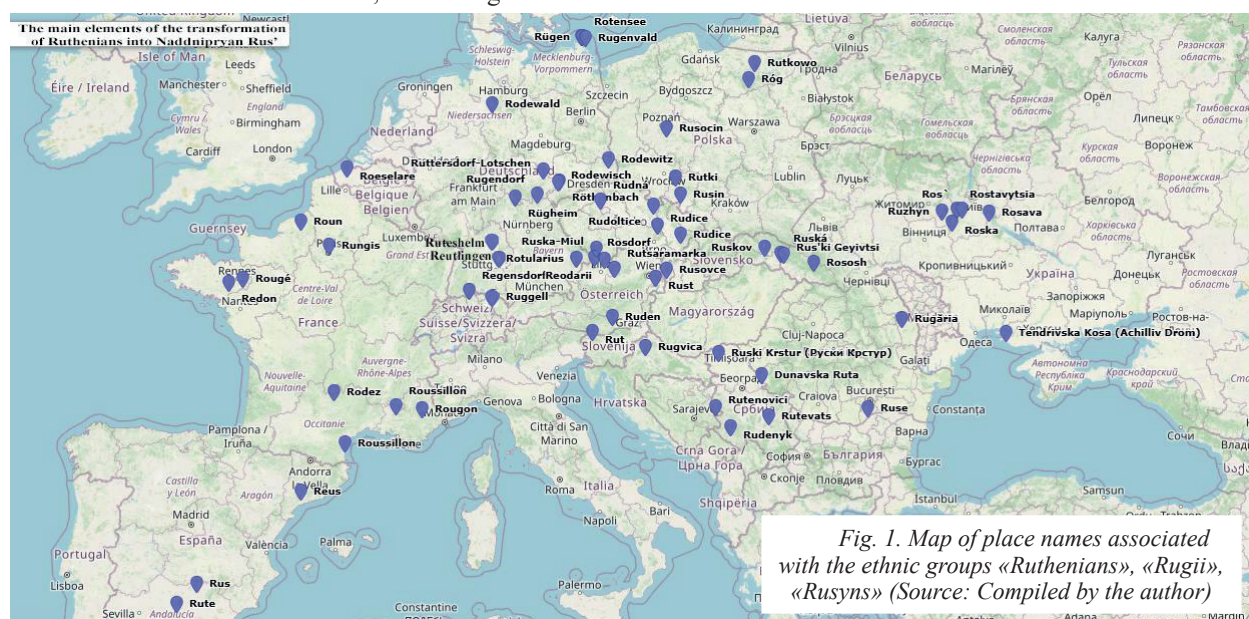

Fig. 1. Map of place names associated with the ethnic groups «Ruthenians», «Rugii», «Rusyns» (Source: Compiled by the author)

III. The Third Postulate – The Examination of Archaeological Data

Archaeological evidence supports our concept regarding the interaction between the population of Transcarpathian Ukraine and the Celts during the 5th–4th centuries BCE. E. O. Symonovych and I. P. Rusanova suggest that such contacts can be traced through distinctive artifacts, including hemispherical bracelets, iron and bronze belts, fibulae, knives, swords, as well as the presence of oppida (*Slavyane i ikh sosedi...*, 1993, p. 62–67).

The influence of Celtic culture can be observed in several archaeological cultures, including the Przeworsk, Zarubyntsi, Oksywie, and Chernyakhiv cultures. The presence of Celtic fibulae, weapons, and ornaments in the burials of these cultures indicates their integration into the La Tène cultural sphere (Idzio, 2015, p. 218). A vivid example of interaction between the Slavs and Celts is the Przeworsk culture, within which a Celtic-Slavic community emerged (Idzio, 2015, p. 227).

Celtic influence is also evident in burial rites, particularly in the tradition of bending swords and spearheads, as confirmed by numerous archaeological findings (Filip, 1961, p. 115). According to V. S. Idzio, in the region of Galicia, this influence manifested not only

bowls, stamped ornaments, double-edged swords, and other elements (Idzio, 2015, p. 232).

The Chernyakhiv archaeological culture, which is dated to the late 2nd–5th century CE, and according to M. Yu. Braichevskiy, to the 2nd–7th century (Braichevskiy, 1957, p. 17), likely reflects the archaeological influence of the Ruthenians. H. M. Kazakevych emphasizes that anthropological data indicate a mixing of the Slavic population of the Upper Dniester region with descendants of the Celts from Central Europe. It is likely that their dialects retained a significant Celtic component even during this period (Kazakevych, 2015, p. 237).

One of the indicators of Celtic-Slavic interaction is the similarity of ornamental motifs in ceramics. In particular, zigzag, circular, and rhomboid patterns were common in both La Tène and Chernyakhiv cultures, although the ways in which they were applied exhibited certain differences. Technological similarities are also observed; according to M. B. Shchukin, the Chernyakhiv culture was based on Celtic pottery traditions, and in the 3rd–4th centuries, the production techniques of the Chernyakhiv population closely corresponded to Celtic traditions of Central and Western Europe. This, according to researchers, may indicate a kind of «Celtic Renaissance» in Eastern Europe (Idzio, 2015, p. 217–218).

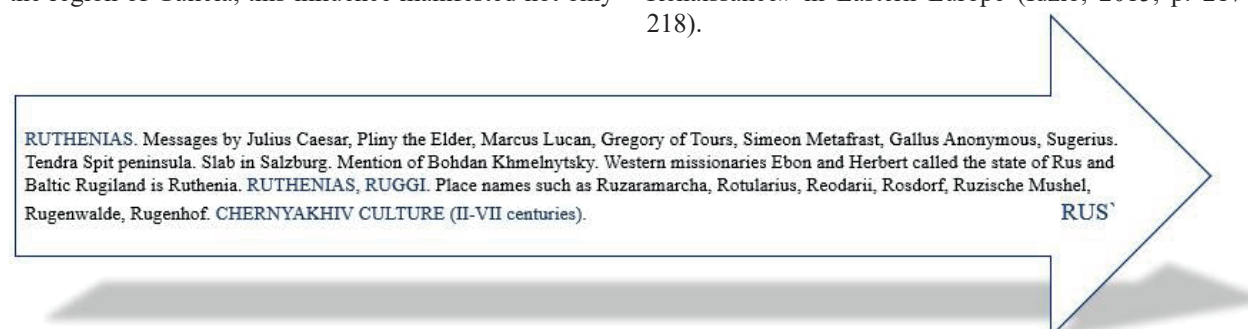

Fig. 2. The main elements of the transformation of ruthenians into Naddniprianshchyna Rus' (Source: Compiled by the author)

Celtic influence is also evident in both cultural and linguistic aspects. According to K. M. Tyshchenko, numerous traces of contact with the Celts can be identified in the Proto-Ukrainian linguistic space. In particular, he highlights the so-called «sixth Ukrainian linguistic witness» (2nd century CE), which reflects the impact of Celtic neighbors, especially through the spread of the suffix *-yna* in Ukrainian words such as *liudyna* (person), *divchyna* (girl), *rodyna* (family), *tvaryna* (animal), *drabyna* (ladder), among others. Moreover, Tyshchenko identifies lexical borrowings from Celtic languages into Ukrainian, including *sluha* (servant), *vlada* (power), *lyky* (medicine), *bevz'* (simpleton), *shchyt* (shield), *molytysia* (to pray), and *salo* (lard) (Tyshchenko, 2005, p. 34).

These linguistic observations align with the conclusions presented in the monograph «Genesis and Formation of Rus (6th–10th centuries)» (Deshko, 2024a) and the article «The Origins of Rus in the Context of the Celtic Theory», published in «Scholarly Notes of

the V. I. Vernadsky Taurida National University. Series: Historical Sciences», 2024, 35(74), №. 3, p. 28–31 (Deshko, 2024c). According to this framework, the likely migration of Celtic Ruthenians occurred between 469 CE (after the collapse of the Hunnic Empire) and 562 CE (the formation of the Avar Khaganate). However, they may have arrived in the Dnieper region even earlier, as suggested by archaeological evidence. Subsequently, the Ruthenians were likely assimilated by the Slavs, who at that time were allied with the Huns.

Historical sources also indicate close interactions between the Celts and the Huns. The first prominent ruler of the European Hunnic Empire, Balamir, defeated the Goths under Ermanaric and later avenged the death of the Antian king Boz by Vitimir. Notably, the son of Uldin, a ruler of the Western Hunnic Khaganate, bore the name Ruga (Rua), who ruled over Pannonia and Gaul. His name likely reflects local traditions, pointing to possible Celtic influence.

Thus, the combined archaeological, linguistic, and historical data affirm a substantial Celtic impact on Slavic cultures, traceable from the Przeworsk to the Chernyakhiv culture, as well as in lexical borrowings and cultural practices of neighboring peoples. These findings suggest deep ethno-cultural interactions that took place over several centuries on the territory of present-day Ukraine.

IV. The Fourth Postulate – The Scientific Relevance and the Verifiability of the Theory

Although these subject merits a separate scholarly investigation, it is appropriate to outline its principal tenets within the framework of the present study. In contemporary academic discourse, the Celtic theory of the origins of Rus is gaining increasing relevance. This theory is characterized by a broader source base, stronger argumentative coherence, and greater resilience to critical scrutiny than the traditional Normanist concept.

The latter was first formulated by Swedish historians as early as the seventeenth century and was later developed by German scholars such as Gottlieb Bayer, Gottfried Müller, and August Ludwig Schlözer. The Normanist theory aimed, among other objectives, to legitimize the political continuity of the new dynastic line on the Russian throne – the Holstein-Gottorp branch of the Romanov family, which began with Peter III – and to emphasize the pivotal role of Germanic tribes in the formation of early Rus statehood.

The primary source relied upon by proponents of the Normanist theory was «The Tale of Bygone Years» («Povest' vremennykh let», hereafter PVL), which has been preserved in later manuscripts dating from the 14th–15th centuries, particularly the Laurentian and Hypatian codices. Given the considerable chronological gap between these manuscripts and the events of the 10th–12th centuries described therein, it is likely that the PVL reflects the political ideologies of its own time and thus cannot be regarded as a fully reliable source for reconstructing the early history of Rus'.

According to the PVL, a number of Slavic and Finnic tribes – such as the Krivichians, the Ilmen Slavs, the Chud', and the Ves' – invited the «Varangians», a people identified as «Rus'», to establish princely authority in their territories. As a result, three brothers – Riurik, Sineus, and Truvor – are said to have arrived and begun their rule (Primary Chronicle, 1989). However, it should be noted that these figures are not corroborated by other sources, and in some passages of the PVL, the «Varangians» and «Rus'» are listed separately: «From the lineage of Japheth are the following: the Varangians, the Swedes, the Normans, the Goths, the Rus', the Angles, the Gauls, the Vlachs, the Romans, the Germans, the Korelians, the Venetians, the Franks, and others» (Primary Chronicle, 1989).

From this enumeration, it becomes evident that the Normans, Swedes, Varangians, and Rus' are presented as distinct ethnonyms and therefore are not synonymous.

This indicates an internal inconsistency within the PVL itself regarding the identification or differentiation between the «Varangians» and «Rus'».

According to a hypothesis supported by several Ukrainian scholars, including Mykhailo Braichevskyi and Serhii Shelukhin, the term «Varangians» («Varyahy») likely denoted not an ethnic group (i.e., Scandinavians), but rather a military-political formation or a mercenary force, which may have been polyethnic in composition (Braichevskyi, 1968, p. 160; Shelukhin, 1929, p. 15).

Particular attention should be paid to the testimonies of Byzantine authors John Skylitzes (11th century) and George Kedrenos (12th century), who explicitly stated the Celtic origin of the Varangians (Shelukhin, 1929, p. 8). This assertion opens new perspectives for reinterpreting the ethnogenesis of Rus' and challenges the foundational premises of the Normanist theory.

The principal arguments of the Normanist school rest on two core assumptions:

1. That the name «Rus'» derives from the Finnish word «Ruotsi», which was used to denote the Swedes.
2. That the names of Rus' princes and the rapids of the Dnipro River (as listed by Constantine VII Porphyrogenitus) should be interpreted through a Scandinavian linguistic lens.

However, a deeper examination of these claims reveals their scholarly weakness and the selective use of sources. Both pillars of the Normanist theory must be critically reassessed in order to determine to what extent this interpretation aligns with historical facts.

Let us begin with the first tenet. According to the hypothesis advanced by S. P. Shelukhin, the Finns referred to the Swedes as «Ruotsi» because Swedish merchants traded with the Rus', in the same way that merchants in Kyiv who traded with Byzantium were called «Hrechnyky» («Greekmen») (Shelukhin, 1929, p. 53).

It should also be noted that no Old Rus' or Byzantine source provides evidence that the term «Rus'» was borrowed from the Finnish language. On the contrary, the self-designation «Rus'» appears in historical records prior to the establishment of close contact with the Scandinavians. Moreover, the name «Rus'» encompasses a much broader geographical area than the one directly associated with Finno-Scandinavian interactions. If the Finnish-origin hypothesis were valid, it would be reasonable to expect the term to be confined to the northern territories. However, the ethnonym «Rus'» became firmly associated with the central Dnipro region.

Let us now consider the second tenet – the interpretation of the names of the Dnipro rapids as recorded by Constantine VII Porphyrogenitus. Byzantine authors often transcribed foreign toponyms in forms familiar to the Greek tradition or mediated through other cultures. This does not, in itself, indicate a Scandinavian origin of those names. A major weakness of the second tenet lies in its lack of systematic consistency: not all the

Dnipro rapids were given Scandinavian equivalents, and most of their names possess Slavic or Turkic etymologies. Hence, the attempt to classify these names as exclusively Scandinavian is both selective and ideologically driven.

Nevertheless, the existence of Norse interaction – rather than domination – should not be dismissed. The presence of certain Scandinavian influences in Kyivan Rus' does not preclude a Celtic origin. Scandinavians may have acted as merchants, mercenaries, or even individual princes, but this does not imply that they founded the Rus' state.

The Normanist theory, based on these two assumptions, offers an overly simplified explanation of the complex processes that shaped the formation of Rus'. It neglects the multi-component character of East Slavic ethnogenesis, disregards indigenous factors, and relies on selective interpretations of sources.

Thus, this theory functions more as a political ideologeme than as an objective historical explanation.

Conclusions.

This study has revealed that the concept of the «Old Rus' nationality» («davnoruska narodnist'») represents an ideological construct that does not withstand scholarly scrutiny. The traditional thesis asserting the existence of a unified East Slavic ethnic community in the 10th–12th centuries is based on artificial generalizations and fails to account for the linguistic, cultural, and ethnic diversity of Rus'.

An analysis of written sources indicates that the term Rus', as used in medieval texts, was associated with the Celtic ethnos of the Ruteni, who played a formative role in the early state-building process. Toponymic evidence supports this connection, demonstrating the presence of numerous place names linked to the Ruteni, which in turn suggests their migration and integration into the region. Archaeological data further reveal Celtic cultural influence on the Slavs, observable in material artifacts, burial practices, and lexical borrowings.

Special attention has been given to the scholarly relevance of the proposed hypothesis. Compared to the Normanist theory – which emerged within the framework of imperial political narratives and relies heavily on late and often questionable sources – the Celtic hypothesis offers a broader source base, interdisciplinary argumentation, and greater resistance to critical evaluation. It incorporates evidence from historical linguistics, archaeology, and toponymy, all of which substantiate its verifiability.

Therefore, the formation of Rus' should be interpreted as the result of a complex ethno-cultural synthesis, in which the Celtic component was not peripheral but structurally significant. This perspective not only expands the scholarly understanding of the genesis of Rus' but also transcends the limitations of imperial ideologemes, offering a novel interpretation of the origins of Ukrainian identity.

REFERENCES

- Balushok, V. H. (2011). «Davnoruska narodnist»: Shcho naspravdi khovaietsia za terminom? [«Old Rus' Nationality»: What is Really Hidden Behind the Term?] *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, (20), 72–83.
- Braichevskiy, M. Yu. (1957). Pro etnichnu prynalezhnist cherniakhivskoi kultury [On the Ethnic Affiliation of the Chernyakhiv Culture]. *Arkheolohiia*, (10), 11–24. https://shron1.chtyvo.org.ua/Braichevskiy_Mykhalio/Pro_etnichnu_prynalezhnist_cherniakhivskoi_kultury.pdf.
- Braichevskiy, M. Yu. (1968). *Pokhodzhennia Rusi* [The Origin of Rus']. Kyiv: Naukova dumka.
- Deshko, P. P. (2025c). Pokhodzhennia Rusi: krytyka normanskoi hipotezy [The origin of Rus': A critique of the Normanist hypothesis]. *Aktualni pytannia istorii hromadianoznavstva, heohrafi ta metodyk yikh vykladannia* (c. 21-23). Rivne: Private Higher Educational Institution «Stepan Demyanchuk International University of Economics and Humanities».
- Deshko, P. P. (2020). Stanovlennia ukrainskoi movy X–XVII st. [Formation of the Ukrainian Language in the 10th–17th Centuries]. *Zbirnyk studentskykh naukovykh prats*, (14), 170–177 [in Ukrainian].
- Deshko, P. P. (2024a). *Henezys ta stanovlennia Rusi (VI–X st.)* [Genesis and Formation of Rus' (6th–10th Centuries)]. Unpublished master's thesis. PVNZ «MEHU im. akad. S. Demianchuka». Rivne [in Ukrainian].
- Deshko, P. P. (2024b). Keltska kontseptsii pokhodzhennia Rusi v konteksti arkeolohii [Celtic Concept of the Origin of Rus' in the Context of Archaeology]. *Aktualni pytannia ta perspektyvy innovatsiinoho rozvytku nauky ta osvity v umovakh yevrointehratsii: Zbirnyk tez dopovidei uchasnykh mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Ch. I, pp. 96–97). Rivne [in Ukrainian].
- Deshko, P. P. (2024c). Pokhodzhennia Rusi v konteksti keltskoi teorii [The Origin of Rus' in the Context of the Celtic Theory]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*, 35(3), 28–31. DOI: 10.32782/2663-5984.2024/3.5 [in Ukrainian].
- Deshko, P. P. (2025a). Kvaternarna istoriia yak syntezy sotsialnoho, politychnoho, etnichnoho ta relihiinoho vymiriv istorychnoho protsesu [Quaternary history as a synthesis of social, political, ethnic, and religious dimensions of the historical process]. *Aktualni pytannia istorii hromadianoznavstva, heohrafi ta metodyk yikh vykladannia* (p. 59-61). Rivne: Private Higher Educational Institution «Stepan Demyanchuk International University of Economics and Humanities».
- Deshko, P. P. (2025b). Krytyka kontseptsii «davnorusko narodnosti» kriz pryzmu keltskoi hipotezy pokhodzhennia Rusi [A critique of the concept of the «Old Rus' ethnicity» through the lens of the Celtic hypothesis of the origin of Rus']. *Aktualni pytannia istorii hromadianoznavstva, heohrafi ta metodyk yikh vykladannia* (p. 17-20). Rivne: Private Higher Educational Institution «Stepan Demyanchuk International University of Economics and Humanities».
- Fylyp Jan. (1961). *Keltskaya tsivilizatsiya i yee nasledie* [Celtic Civilization and Its Heritage]. Praga: Izdatelstvo Chekhoslovatskoi Akademii Nauk].

- Gaius Iulius Caesar. (n.d.). *Commentarii de Bello Gallico. Liber I: 45; Liber VII: 5, 7, 64, 75, 90*. https://la.m.wikisource.org/wiki/Commentarii_de_bello_Gallico.
- Gaius Plinius Secundus. (n.d.). *Naturalis Historia. Liber III: 37; Liber IV: 109; Liber XIX: II: 8*. https://la.m.wikisource.org/wiki/Naturalis_Historia.
- Gregorius Turonensis. (n.d.). *Historia Francorum. Liber X: 8*. https://la.m.wikisource.org/wiki/Historiarum_Francorum_libri_X_-_Liber_X.
- Halenko, O. I. (2006). Rutenska marka za dzherelamy IX–XII st. [The Ruthenian Mark According to the Sources of the IX–XII Centuries]. *Naukovi zapysky*, (29), 6–16. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2006_29_3.
- Hrushevskiy, M. S. (1895). *Vymky z zherel do istorii Ukrainy-Rusi* [Excerpts from the Sources on the History of Ukraine-Rus']. Lviv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka.
- Idzo, V. S. (2015). *Keltska tsyvilizatsiia na terytorii Ukrainy* [Celtic Civilization on the Territory of Ukraine]. Lviv: «Lvivskiy Stavropihion».
- Iordan. (1960). *O proiskhozhdenii i deyaniyakh getov. Getica* [On the Origin and Deeds of the Goths. Getica]. (E. Ch. Skrzhinskaya, Per.). Moskva: Vostochnaya literatura. https://web.archive.org/web/20181011172928/https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/iordan/02.php.
- Kazakevych, H. M. (2015). *Skhidni kelty: kultury, identychnosti, istoriohrafichni konstruksii* [Eastern Celts: Cultures, Identities, Historiographical Constructions]. Kyiv – Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD».
- Khrystenok, V. F. (2009). Kryterii periodyzatsii istorii ukrainskoi literaturnoi movy [Criteria for the Periodization of the History of the Ukrainian Literary Language]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova*, (2), 172–177.
- Marcus Annaeus Lucanus. (n.d.). *Pharsalia. Liber I: 400*. <https://la.m.wikisource.org/wiki/Pharsalia/I>.
- Molchanova, A. A. (2008). *Baltiiskie slavyane i Severo-Zapadnaya Rus v rannem Srednevekovye* [Baltic Slavs and Northwestern Rus' in the Early Middle Ages]. <http://rodnovery.ucoz.lv/forum/16-42-1>
- Myshanych, O. V. (Eds.). (1989). *Litopys ruskyi*. [Chronicle of Rus']. (L. Ye. Makhnovets, Trans.). Kyiv: Dnipro.
- Pivtorak, H. P. (1988). *Formuvannia i dialektna dyferentsiatsiia davnurskoi movy* [Formation and Dialectal Differentiation of the Old Rus' Language]. Kyiv: Naukova dumka.
- Pivtorak, H. P. (1993). *Ukrainci: zvidky my i nasha mova* [Ukrainians: Where We Are from and Our Language]. Kyiv: Naukova dumka.
- Pivtorak, H. P. (2001). *Pokhodzhennia ukrainciv, rosiian, bilorusiv ta yikhnikh mov: mify i pravda pro trokh brativ slovianskykh zi «spilnoi kolysky»* [The Origin of Ukrainians, Russians, Belarusians, and Their Languages: Myths and Truth about the Three Slavic Brothers from the «Common Cradle»]. Kyiv: Akademia.
- Pritsak, O. Y. (1997). *Pokhodzhennia Rusi. Starodavni skandinavski dzherela* [The Origin of Rus'. Ancient Scandinavian Sources] (T. 1). Kyiv: Oberehy.
- Ribakov, B. A. (Eds.). (1993). *Slavyane i ikh sosed v kontse I tis. do n. e. – pervoi pol. I tis. n. e.* [Slavs and Their Neighbors in the Late 1st Millennium B.C. – Early 1st Millennium A.D.]. Nauka.
- Shchodra, O. M. (2021). *Sloviani i Rus v rannomu srednovichchi: peredumovy i pochatky formuvannia imperii rusiv* [Slavs and Rus' in the Early Middle Ages: Preconditions and Beginnings of the Formation of the Rus' Empire]. Lviv: LNU im. I. Franka. https://docs.google.com/file/d/1DQeDDBX14ReqdNh5V3V_Fusi1CV1ovNCK/edit?usp=docslist_api&filetype=msword
- Shelukhin, S. P. (1929). *Zvidkilia pokhodyt Rus. Teoriia keltskoho pokhodzhennia Kyivskoi Rusi z Frantsii* [Where Did Rus' Come From? The Theory of the Celtic Origin of Kievian Rus' from France]. Praha: A. Fišer, Strašnice.
- Shevelov, Yu. V. (1994). *Chomu obshcherusskyi yazyk, a ne vibchoruska mova? Z probl. skhidnoslov. hlotohonii: Dvi st. pro postannia ukr. Movy* [Why the Common Russian Language, and Not the Old Belarusian Language? Issues of East Slavic Glottogony: Two Centuries about the Origin of the Ukrainian Language]. Kyiv: Vyd. dim KM Academia.
- Shevelov, Yu. V. (2002). *Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy* [Historical Phonology of the Ukrainian Language] (S. V. Vakulenko, Per.). Kharkiv: Akta.
- Skliarenko, V. H. (2006). *Rus i variaty: Istoryko-etymolohichne doslidzhennia* [Rus' and the Varangians: A Historical-Etymological Study]. Kyiv: Dovira.
- Skliarenko, V. H. (2011). *Pokhodzhennia etnonima «Rusyny»* [The Origin of the Ethnonym «Rusyns»]. *Zhyttia u slovi: Zbirnyk naukovykh prats na poshanu akad. V. M. Rusanivskoho*, 96–104.
- Smal-Stockyj, S., & Gartner, T. (1913). *Grammatik der Ruthenischen (Ukrainischen) Sprache*. Wien: Buchhandlung der Szewcenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg.
- Tsvetkov, S. E. (2012). *Nachalo russkoi istorii. S drevneishikh vremen do knyazheniya Olega* [The Beginning of Russian History. From Ancient Times to the Reign of Oleg]. ZAO Tsentrpoligraf. https://www.phantastike.com/history/nachalo_russkoj_istorii_s_drevn_vremen/djvu/view/
- Tyshchenko, K. M. (2005). Kontury leksyko-toponimichnoi stratyhrafii Ukrainy i etnogenezy ukrainciv [Contours of Lexico-Toponymic Stratigraphy of Ukraine and the Ethnogenesis of Ukrainians] *Narodna tvorchist ta etnohrafii*, (4), 31–44.
- Tyshchenko, K. M. (2023a). Desiat istorychnykh svidkiv pradavnosti ukrainskoi movy [Ten Historical Witnesses of the Antiquity of the Ukrainian Language]. *Visnyk NTSh*, (67), 64–76.
- Tyshchenko, K. M. (2023b). Pradavnist ukrainskoi movy, viddzermalena v movakh susidiv. 1 [Antiquity of the Ukrainian Language Reflected in the Languages of Neighbors. 1]. *Movoznavstvo*, (1), 14–28. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-328-2023-1-002>
- Tyshchenko, K. M. (2023c). Pradavnist ukrainskoi movy, viddzermalena v movakh susidiv. 2 [Antiquity of the Ukrainian Language Reflected in the Languages of Neighbors. 2]. *Movoznavstvo*, (2), 18–43. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-329-2023-2-002>

- Velychko, S. V. (1926). *Skazanye o voine kozatskoi s poliakamy. Arkheohrafichna komisiia UAN* [The Tale of the Cossack War with the Poles. Archaeographic Commission of the Ukrainian Academy of Sciences]. Kyiv: Drukarnia UAN.
- Yusova, N. M. (2005). *Henezys kontseptsii davnoruskoi narodnosti v istorychnii nauki SRSR (1930-ti — persha polovyna 1940-kh rr.)* [Genesis of the Concept of the Ancient Rus' Ethnos in the Historical Science of the USSR (1930s – Early 1940s)]. Vinnytsia: Konsol..
- Zalizniak, L. L. (1996). Davnoruska narodnist: imperskyi mif chy istorychna realnist [Ancient Rus' Nationality: Imperial Myth or Historical Reality]. *Pamiat stolit*, (2), 2-14.
- Zalizniak, L. L. (1999). *Pervisna istoriia Ukrainy* [Prehistoric History of Ukraine]. Kyiv: Vyshcha shkola.
- Zalizniak, L. L. (2023). Kyievoruska versiia ukrainohenezy. Arhumenty «za» i «proty» [The Kyivan Rus' Version of the Ukrainian Genesis. Arguments «For» and «Against»]. *Ukrainoznavstvo*, (86), 93-107. [https://doi.org/10.30840/2413-7065.1\(86\).2023.275329](https://doi.org/10.30840/2413-7065.1(86).2023.275329)

Media Strategies of Candidates in the 2024 US Presidential Campaign: The Role of Social Media

UDC: 324.71:316.77

DOI: <https://doi.org/10.15421/172587>**Slipetska Yulia**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-1234-134X>, slipetska.julija@gmail.com*Ivan Franko National University of Lviv (Lviv, Ukraine)*

Abstract.

The relevance of this research is determined by the central role social media play in modern politics, fundamentally transforming election campaigns and shaping public opinion. The 2024 U.S. presidential election serves as a prime example where the digital space, amidst deep political polarization, became the key battleground for votes. Analyzing the media strategies of candidates is crucial for understanding the evolution of political communication and addressing challenges like disinformation and the ambivalent impact of technology on democratic processes. The purpose of this article is to examine the influence of social media on political communication, candidate image formation, and voter preferences through the case study of the 2024 U.S. presidential campaign.

The results showed that the main candidates, Donald Trump and Kamala Harris, employed starkly different media strategies. Trump's campaign focused on emotional polarization and mobilizing his loyal base through X and Truth Social, using provocative content. Harris's strategy targeted a youth audience on TikTok and Instagram, emphasizing visual content, social justice, and influencer collaborations. The analysis revealed that Trump's approach generated significantly higher audience engagement. Both campaigns heavily invested in targeted advertising, though the spread of disinformation was a major issue. The conclusions indicate that social media have evolved from a communication tool into a decisive political arena. Trump's victory was partly due to his more flexible and aggressive digital campaign, which proved more effective in mobilizing the electorate. The 2024 election highlights the dual role of social media and underscores the urgent need for platform regulation and enhanced media literacy to protect democratic processes.

Keywords: social media, presidential election in USA 2024, media strategies, political communication, disinformation, targeted advertising, voter mobilization

Медіастратегії кандидатів під час президентської кампанії у США 2024: роль соціальних мереж

Сліпецька Юлія*Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)*

Анотація.

Актуальність дослідження визначається центральною роллю, яку соціальні мережі відіграють у сучасній політиці, докорінно трансформуючи виборчі кампанії та формуючи громадську думку. Президентські вибори у США 2024 року є показовим прикладом, де цифровий простір в умовах глибокої політичної поляризації став ключовою ареною боротьби за голоси. Аналіз медіастратегій кандидатів є важливим для розуміння еволюції політичної комунікації та розв'язання проблем, пов'язаних із дезінформацією та амбівалентним впливом технологій на демократичні процеси. Мета статті – дослідити вплив соціальних мереж на політичну комунікацію, імідж кандидатів та електоральні вподобання на прикладі кампанії 2024 року в США.

Результати показали, що основні кандидати, Дональд Трамп і Камала Гарріс, застосовували кардинально відмінні медіастратегії. Кампанія Трампа була зосереджена на емоційній поляризації та мобілізації лояльного електорату через X та Truth Social, використовуючи провокативний контент. Стратегія Гарріс була орієнтована на молодіжну аудиторію в TikTok та Instagram, де акцент робився на візуальному контенті, ідеях соціальної справедливості та співпраці з інфлюенсерами. Аналіз показав, що підхід Трампа генерував значно вищий рівень залученості. Обидві кампанії активно інвестували в таргетовану рекламу, проте поширення дезінформації стало гострою проблемою. Висновки свідчать, що соціальні мережі перетворилися з інструменту комунікації на вирішальну політичну арену. Перемога Трампа частково зумовлена його гнучкішою та агресивнішою цифровою кампанією, яка виявилася ефективнішою для мобілізації. Досвід виборів 2024 року підкреслює двоїсту роль соцмереж та нагальну потребу в регулюванні платформ і підвищенні медіаграмотності.

Ключові слова: соціальні мережі, президентські вибори США 2024, медіастратегії, політична комунікація, дезінформація, таргетована реклама, мобілізація виборців

Вступ.

Актуальність. У XXI столітті соціальні мережі стали потужним інструментом формування громадської думки, впливу на політичні процеси та мобілізації виборців. Особливо яскраво це проявляється під час виборчих кампаній, коли цифровий простір перетворюється на арену боротьби за голоси. Президентські вибори у США 2024 року стали яскравим прикладом того, наскільки значущу роль відіграють соціальні мережі у політичному житті країни. У контексті глибокої політичної поляризації, посилення впливу алгоритмів рекомендацій та штучного інтелекту, платформи на кшталт Facebook, X (колишній Twitter), Instagram, TikTok, YouTube, а також новіші ресурси як Truth Social, стали не просто каналами комунікації, а справжнім полем битви за розум (чи скоріше голос) мільйонів американців.

Порівняно з попередніми виборчими циклами, вибори 2024 року позначилися ще більшим злиттям традиційної політики з цифровими технологіями. Соціальні мережі стали головним джерелом новин для значної частини населення, зокрема молоді, і водночас інструментом поширення фейків, маніпуляцій, таргетованої реклами та бот-кампаній. Як демократичний, так і республіканський табори активно використовували цифрові платформи для просування своїх кандидатів, формування образу суперників, організації онлайн-зустрічей, збору пожертвувань, мобілізації волонтерів та прямих звернень до виборців. Значна увага приділялася персоналізації повідомлень та створенню гібридних форматів політичної реклами.

Окремої уваги заслуговує роль соціальних мереж у формуванні політичної участі молоді, етнічних меншин, а також у посиленні або, навпаки, зниженні рівня політичної довіри. Крім того, на цих виборах стало очевидно, що цифрові технології здатні не лише інформувати, а й дезінформувати. Вибори 2024 року вкотре підтвердили, що вплив соціальних мереж на демократію є амбівалентним: з одного боку, вони розширюють можливості участі, а з іншого – створюють нові виклики для забезпечення прозорості, об'єктивності й безпеки виборчого процесу. Таким чином, аналіз ролі соціальних мереж у президентських виборах США 2024 року дозволяє глибше зрозуміти трансформацію політичної комунікації у цифрову епоху. Це питання є надзвичайно актуальним як для вивчення механізмів впливу на виборців, так і для прогнозування подальших тенденцій розвитку демократії в умовах цифрової революції.

Метою статті є дослідження ролі соціальних мереж у сучасному виборчому процесі, зокрема проаналізувати їхній вплив на формування політичних уподобань виборців, політичну комунікацію та імідж кандидатів на прикладі президентських виборів у США 2024 року.

Аналіз попередніх публікацій. Іспанський дослідник М. Кастельс у своїй фундаментальній праці «Communication Power» стверджує, що соціальні мережі створили нову форму «мережевої влади», де горизонтальні зв'язки між користувачами переважають над вертикальними структурами традиційних медіа (Castells, 2009, p. 214). О. Радченко підкреслює, що соціальні мережі, зокрема Twitter і Facebook, стали інструментами координації протестів, обміну інформацією в реальному часі та формування солідарності серед громадян (Радченко, 2012, с. 11).

Проте швидкість і доступність соціальних мереж мають і зворотний бік. Н. Керстінг, німецький політолог зазначає, що соціальні мережі можуть перетворюватися з «запрошених» просторів для діалогу на «вигадані», де домінують маніпуляції, тролінг і дезінформація (Kersting, 2013, p. 7). Огляд наукової літератури також підтверджує, що дезінформація та політична поляризація є одними з ключових викликів, пов'язаних із соціальними мережами (Tucker et al., 2022).

Соціальні мережі мають значний потенціал для демократизації політичних інститутів, оскільки вони сприяють підвищенню прозорості влади, залученню громадян до політичного життя та створенню механізмів громадського контролю. Українська дослідниця А. Янченко наголошує, що соціальні медіа дозволяють громадянам не лише пасивно споживати інформацію, а й активно впливати на політичний порядок денний (Янченко, 2023, с. 154). Американський політолог Г. Фаррелл акцентує на тому, що соціальні мережі надають голос маргіналізованим групам, які раніше були виключені з політичного дискурсу (Farrell, 2012, p. 36).

Зарубіжні вчені М. Джеттер, К. Ульріх і Х. Еккер аналізують, як твіти політичних лідерів можуть відволікати увагу громадян від ключових проблем, що негативно позначається на демократичних процесах (Jetter, Ullrich & Ecker, 2020, p. 65). Іншим серйозним викликом є дезінформація. Зарубіжний дослідник Ф. Говард у своїй книзі «Rax Technica» наголошує, що соціальні мережі стали ідеальним середовищем для поширення фейкових новин, які можуть підірвати довіру до демократичних інститутів (Howard, 2015, p. 204). Дослідження також підкреслюють, що іноземні актори та внутрішні екстремістські групи активно використовують ці платформи для поширення неправдивої інформації під час виборів (Bradshaw & Howard, 2021).

Отже, соціальні мережі відіграють двоїсту роль у політичній комунікації та демократизації політичних інститутів. З одного боку, вони сприяють відкритості, залученню громадян і прозорості влади. З іншого боку, їхній потенціал може бути використаний для маніпуляцій, дезінформації та поляризації, що становить загрозу для демократичних процесів.

Результати дослідження.

Президентські вибори у США 2024 року, що відбулися 5 листопада, стали знаковою подією в історії американської демократії, зокрема через безпрецедентний вплив соціальних мереж на політичний процес. Ці платформи остаточно закріпили свою роль як ключового інструменту політичної комунікації, мобілізації електорату та поширення інформації. У контексті виборів 2024 року соціальні мережі не лише відображали суспільні настрої, а й активно формували їх, впливаючи на результати перегонів між основними кандидатами – Д. Трампом від Республіканської партії та К. Гарріс від Демократичної партії.

На момент президентських виборів 2024 року соціальні мережі досягли піку свого впливу на американський електорат. За даними Pew Research Center, значна частка американців отримувала

політичну інформацію з цифрових платформ (Pew Research Center, 2020). Основними каналами залишалися Facebook, X (раніше Twitter), Instagram, YouTube і TikTok, кожна з яких виконувала унікальну функцію в кампанії. Facebook залишався лідером за охопленням широкої аудиторії, тоді як X став осередком політичних дискусій у реальному часі. Instagram і TikTok, своєю чергою, домінували серед молодших виборців (18–34 роки).

Кампанія Д. Трампа у 2024 році значною мірою спиралася на X, де він активно публікував короткі, провокативні повідомлення. Натомість К. Гарріс зробила ставку на Instagram і TikTok, використовуючи візуальний контент для просування ідей соціальної справедливості. Для розуміння масштабів впливу соціальних мереж на вибори 2024 року розглянемо частку використання ключових платформ американськими виборцями.

Табл. 1.

Основні платформи та їхня аудиторія

Платформа	Частка виборців (%)	Основна аудиторія	Середній час на платформі (хв/день)
Facebook	70%	35–65 років	38
X	35%	25–45 років	25
Instagram	40%	18–34 роки	32
YouTube	45%	18–50 років	41
TikTok	25%	18–29 років	52

Джерело: (Campaign Finance Data, 2024)

З таблиці видно, що TikTok, попри меншу частку охоплення, демонстрував найвищий рівень залученості серед молоді.

Обидва кандидати інвестували значні ресурси в таргетовану рекламу в соціальних мережах. За оцінками AdAge, загальні витрати на цифрову рекламу у 2024 році перевищили 200 мільйонів

доларів (AdAge, 2024). Д. Трамп зосередився на мікротаргетингу в «хитких» штатах (Пенсільванія, Джорджія, Мічиган), що є ефективною, хоча й суперечливою тактикою (Dobber et al., 2020). К. Гарріс, навпаки, таргетувала міське населення і жінок, акцентуючи на питаннях репродуктивних прав.

Табл.2.

Витрати на рекламу в соціальних мережах

Кандидат	Facebook (млн. дол.)	X (млн. дол.)	Instagram/TikTok (млн. дол.)
Дональд Трамп	85	30	20
Камала Гарріс	70	15	40

Джерело: (AdAge, 2024).

Одним із найбільших викликів виборів 2024 року стало поширення дезінформації. Аналітичні дані показують, що значна частина політичного контенту містила фальшиві наративи. Деякі іноземні суб'єкти активно використовували ІІІ для створення дипфейків і мемів, спрямованих на підірив довіри до виборчого процесу. Наприклад, фейкові відео могли набирати мільйони переглядів, перш ніж їх видаляли (Statista, 2024). Платформи реагували по-різному, проте ефективність цих заходів залишалася обмеженою.

Медіастратегія виборчої кампанії Камали Гарріс.

К. Гарріс, віце-президент США та кандидатка від Демократичної партії на виборах 2024 року, активно використовувала соціальні платформи для просування своєї політичної програми. Її медіастратегія у соціальних мережах базувалася на поєднанні емоційного залучення, таргетованої реклами та співпраці з впливовими особами.

Медіастратегія К. Гарріс у соціальних мережах була орієнтована на молодіжну аудиторію, зокрема

через платформи TikTok, Instagram та X, які є популярними серед покоління Z та міленіалів. Сучасні політичні кампанії дедалі більше покладаються на цифрові технології для залучення виборців у реальному часі. У випадку К. Гарріс ключовими принципами стали:

1. Емоційне залучення. Використання особистих історій та гумору для створення близькості з аудиторією;

2. Таргетована реклама. Аналіз даних користувачів для точного охоплення цільових груп;

3. Колаборації з інфлюенсерами. Залучення зірок, таких як Бейонсе, для підсилення видимості кампанії (Pew Research Center, 2024)

Прикладом емоційного залучення є її активність у TikTok, де К. Гарріс публікувала короткі відео з елементами поп-культури, що сприяло вірусному поширенню контенту. За даними Forbes, лише за перші два тижні активної кампанії у липні 2024 року її акаунт у TikTok набрав понад 2 мільйони переглядів.

Для детального аналізу медіастратегії К. Гарріс розглянемо її присутність на основних платформах: Instagram, TikTok та X. Дані для аналізу зібрано з відкритих джерел станом на початок 2025 року та доповнено літературними посиланнями. У таблиці 2.3. подано ключові показники активності за період липень-жовтень 2024 року, коли кампанія була на піку.

Табл. 3.

Показники активності К. Гарріс у соціальних мережах (липень-жовтень 2024)

Платформа	Кількість підписників (млн)	Кількість постів	Середнє охоплення одного поста (млн)	Рівень залученості (%)
Instagram	25,3	120	1,8	4,5
TikTok	8,7	85	3,2	12,1
X	30,1	200	2,5	3,8

З таблиці видно, що TikTok став платформою з найвищим рівнем залученості (12,1%), що пояснюється коротким форматом контенту та орієнтацією на молодь. Instagram забезпечив стабільне охоплення завдяки візуальному контенту, а X використовувався для швидкого реагування на політичні події та дискусії з опонентами, зокрема під час дебатів із Д. Трампом.

Одним із ключових елементів стратегії К. Гарріс

була таргетована реклама. За даними джерела, під час кампанії 2024 року Демократична партія витратила на політичну рекламу у Facebook та Instagram понад 15 мільйонів доларів, значна частина яких припала на просування К. Гарріс. Аналітика показує, що реклама була спрямована на жінок (55% аудиторії) та афроамериканське населення (30%), що відповідає її електоральній базі.

Табл. 4.

Розподіл рекламного бюджету К. Гарріс у соціальних мережах

Платформа	Витрати (млн дол.)	Частка від загального бюджету (%)	Основна аудиторія
Facebook	8,2	55	Жінки 25–45, афроамериканці
Instagram	4,5	30	Молодь 18–34
TikTok	2,3	15	Покоління Z

Таргетована реклама дозволила К. Гарріс ефективно доносити меседжі про соціальну справедливість та економічні реформи, що резонували з її цільовою аудиторією. Наприклад, кампанія у TikTok включала ролики про доступ до освіти, які набрали понад 5 мільйонів переглядів.

Співпраця з відомими особами стала ще одним важливим елементом стратегії. Підтримка Бейонсе, чий пісню використовувалися у відео К. Гарріс, додала кампанії культурного контексту та привернула увагу молодих виборців. Крім того, вірусні меми, що порівнюють Гарріс із Лізою Сімпсон із мультсеріалу «Сімпсони», стали частиною неформальної кампанії у соціальних мережах, підвищивши її впізнаваність.

Як зазначають автори джерела, використання поп-

культури в політичних кампаніях сприяє створенню позитивного іміджу та залученню аудиторії, яка зазвичай байдужа до політики. У випадку К. Гарріс це спрацювало частково: її кампанія отримала значну видимість, але не змогла конвертувати цю підтримку у переконливу перемогу на виборах 2024 року.

Медіастратегія К. Гарріс мала низку переваг: висока залученість у TikTok, ефективна реклама та сильний особистий бренд. Проте були й недоліки. Наприклад, надмірна концентрація на молодіжній аудиторії могла послабити її позиції серед старших виборців, які активніше голосують. Крім того, критики вказували на недостатню глибину змісту у соціальних мережах, де переважали емоційні меседжі над конкретними політичними пропозиціями.

Табл. 5.

Переваги та недоліки медіастратегії Камали Гарріс

Аспект	Переваги	Недоліки
Емоційне залучення	Висока вірусність контенту	Недостатня увага до змістовних пропозицій
Таргетована реклама	Точне охоплення цільової аудиторії	Обмежене залучення старших виборців
Інфлюенсери	Підвищення впізнаваності через поп-культуру	Залежність від зовнішніх факторів

Медіастратегія виборчої кампанії Дональда Трампа.

У 2024 році Трамп зосередив свою цифрову стратегію на чотирьох ключових платформах: Truth Social, X, Instagram і TikTok. Truth Social

стала майданчиком для спілкування з ядром його прихильників (рухом MAGA). X, у свою чергу, став платформою для швидкого реагування та інформаційних баталій. Instagram і TikTok були орієнтовані на молодшу аудиторію.

Табл. 6.

Активність Д. Трампа в соціальних мережах під час кампанії 2024 року

Платформа	Кількість постів (за місяць)	Середнє охоплення одного посту (млн)	Основна аудиторія	Приклад контенту
Truth Social	150	2,5	Прихильники MAGA (35–65)	«Час повернути Америку!»
X	200	10,0	Широка аудиторія (18–50)	«Ліберали знищують нашу країну!»
Instagram	80	5,0	Молодь (18–34)	Фото з мітингів із гаслами
TikTok	50	8,0	Покоління Z (16–25)	Мем про «сонного Байдена»

З таблиці видно, що X лідував за охопленням завдяки своїй природі як платформи для новин і дискусій. TikTok, попри меншу кількість постів, демонстрував високу ефективність через алгоритми, які просувають популярний контент до широкої аудиторії.

Стратегія Д. Трампа в соціальних мережах базувалася на трьох основних тактиках: емоційній поляризації, персоналізації та інтерактивності. Емоційна поляризація була спрямована на розкол суспільства та мобілізацію «свого» електорату. Д. Трамп регулярно використовував гасла, які підкреслювали протиставлення «ми» (патріоти, прості американці) проти «вони» (ліберали, еліти, істеблішмент).

Наприклад, у пості на X від 15 жовтня 2024 року він написав: «Демократи хочуть відкрити кордони для злочинців, а я захищу вас!». Цей пост набрав 12 мільйонів переглядів і викликав бурхливу дискусію. Такий підхід, за даними досліджень, підсилює лояльність прихильників і мотивує їх до активних дій, таких як участь у мітингах чи голосування.

Персоналізація полягала в тому, що Д. Трамп позиціював себе не просто як політик, а як «людина з народу». Він ділився особистими історіями, жартував і звертався до аудиторії напряду, використовуючи фрази на кшталт «Ви – моя сила» або «Разом ми перемаємо». Він часто публікував відео, де розповідав про свої плани в неформальній обстановці, що створювало ілюзію близькості з виборцями. Дослідження підкреслюють, що персоналізований контент підвищує довіру до кандидата, особливо серед тих, хто втомився від «офіційних» політиків.

Інтерактивність була ще одним ключовим елементом. Трамп регулярно закликав аудиторію до дій: поширювати його пости, брати участь в опитуваннях чи коментувати його ідеї. Наприклад, у TikTok він запустив челендж #Trump2024, де користувачів просили записувати відео з підтримкою його кампанії. Цей челендж зібрав понад 500 тисяч роликів за два тижні. Такий підхід не лише збільшував охоплення, а й залучав аудиторію до активної участі в кампанії.

Табл. 7.

Порівняння залучення аудиторії Д. Трампа та К. Гарріс у соціальних мережах (жовтень 2024)

Кандидат	Платформа	Середня кількість лайків	Середня кількість коментарів	Середня кількість поширень	Приклад посту
Дональд Трамп	X	150,000	25,000	50,000	«Час зупинити хаос на кордоні!»
Камала Гарріс	X	80,000	10,000	20,000	«Інвестуємо в майбутнє Америки»
Дональд Трамп	TikTok	1,200,000	80,000	300,000	Мем про «соціалізм Гарріс»
Камала Гарріс	TikTok	600,000	40,000	150,000	Відео про права жінок

Трамп значно перевершував К. Гарріс за всіма показниками, що свідчить про вищу емоційну залученість його аудиторії. Його контент був більш провокативним і орієнтованим на швидке поширення, тоді як К. Гарріс робила ставку на спокійніші та інформативні повідомлення, які менш резонували з користувачами.

Важливим аспектом стратегії Д. Трампа було використання контенту, який балансував на межі дезінформації, але залишався в межах правил платформ. Наприклад, у серпні 2024 року його команда поширила на X повідомлення про «масові фальсифікації на виборах у Пенсильванії», не надаючи конкретних доказів. Цей пост набрав 15 мільйонів переглядів і викликав хвилю обурення серед його прихильників. Такі заяви не лише мобілізували електорат, а й змушували опонентів витрачати час і ресурси на спростування.

Дослідження показують, що подібний контент особливо ефективний у короткостроковій перспективі, оскільки апелює до емоцій, а не до логіки. Д. Трамп уникав прямих порушень правил платформ, таких як заклики до насильства, що дозволяло йому зберігати присутність у соціальних мережах, на відміну від кампанії 2020 року, коли його акаунти блокувалися. Наприклад, замість прямих звинувачень у фальсифікаціях він використовував риторику «всі знають правду», що залишало простір для інтерпретації.

Ще одним елементом було використання мемів і сатири. На TikTok його команда створювала ролики, які висміювали К. Гарріс і Дж. Байдена, наприклад,

відео з накладеним голосом «сонного Джо», яке набрало 10 мільйонів переглядів за три дні. Такий контент не лише розважав, а й підсилював негативне сприйняття опонентів.

Висновки.

Проаналізувавши роль соціальних мереж на президентських виборах у США у 2024 році, можна зробити такі висновки:

1. Соціальні мережі відіграють двоїсту роль: з одного боку, вони сприяють відкритості та залученню, а з іншого – можуть бути використані для маніпуляцій та дезінформації.

2. Соціальні мережі суттєво трансформували політичну активність у США, ставши потужним інструментом для мобілізації, але водночас створюючи виклики, пов'язані з дезінформацією та поляризацією.

3. Президентські вибори 2024 року продемонстрували, що соціальні мережі стали не просто інструментом комунікації, а й вирішальною ареною політичної боротьби.

4. Медіастратегія К. Гарріс була інноваційною та орієнтованою на молодь, проте виявила обмеження у залученні ширшої електоральної бази.

5. Перемога Д. Трампа у 2024 році значною мірою завдячує його домінуванню в соціальних мережах. Його здатність швидко реагувати на події дозволяла формувати громадську думку на свою користь. Порівняно з кампанією К. Гарріс, підхід Д. Трампа був гнучкішим, агресивнішим і адаптивнішим.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Радченко, О. (2012). *Роль інтернет-комунікацій в політичній взаємодії в Україні*: Автореферат. Одеса.
- Янченко, А. (2023). Соціальні медіа як елемент політичної комунікації // *Політичний менеджмент*. № 1, 153-157.
- AdAge. (2024). *Digital advertising spending in the 2024 presidential election*.
- Bradshaw, S., & Howard, P. N. (2021). *Disinformation and the 2020 U.S. Election: How Foreign Actors and Domestic Extremists Spread Falsehoods Online*.
- Castells, M. (2009). *Communication power*. Oxford University Press.
- Dobber, T., Bössels, S., & de Vreese, C. H. (2020). The effects of micro-targeting on political knowledge, attitudes, and turnout: A field experiment. *Political Communication*, 37(4), 514–533.
- Farrell, H. (2012). The consequences of the Internet for politics. *Annual Review of Political Science*, 15, 35–52.

- Hassan, N. R., & Foust, A. (2023). TikTok, Teens, and Civic Engagement: The Gamification of Youth Political Expression. *Journal of Youth Studies*, 26(8), 1104-1119.
- Howard, P. N. (2015). *Pax technica: How the Internet of things may set us free or lock us up*. Yale University Press.
- Jetter, M., Ullrich, K., & Ecker, H. (2020). Using the president's tweets to understand political diversion in the age of social media. *Nature Communications*, 11.
- Kersting, N. (2013). Online participation: From «invited» to «invented» spaces. *International Journal of E-Politics*, 4(1), 1–15.
- OpenSecrets. (2024). *Campaign finance data: 2024 election cycle*.
- Pew Research Center. (2020). *Social media use in 2020*. Pew Research Center.
- Statista. (2024). *Global social media statistics 2024*.
- Tucker, J. A., Guess, A., & Barberá, P. (2022). Social Media, Political Polarization, and Political Disinformation: A Review of the Scientific Literature. *Annual Review of Political Science*, 25, 61-86.

REFERENCES

- AdAge. (2024). *Digital advertising spending in the 2024 presidential election*.
- Bradshaw, S., & Howard, P. N. (2021). *Disinformation and the 2020 U.S. Election: How Foreign Actors and Domestic Extremists Spread Falsehoods Online*.
- Castells, M. (2009). *Communication power*. Oxford University Press.
- Dobber, T., Bössels, S., & de Vreese, C. H. (2020). The effects of micro-targeting on political knowledge, attitudes, and turnout: A field experiment. *Political Communication*, 37(4), 514-533.
- Farrell, H. (2012). The consequences of the Internet for politics. *Annual Review of Political Science*, 15, 35-52.
- Hassan, N. R., & Foust, A. (2023). TikTok, Teens, and Civic Engagement: The Gamification of Youth Political Expression. *Journal of Youth Studies*, 26(8), 1104-1119.
- Howard, P. N. (2015). *Pax technica: How the Internet of things may set us free or lock us up*. Yale University Press.
- Jetter, M., Ullrich, K., & Ecker, H. (2020). Using the president's tweets to understand political diversion in the age of social media. *Nature Communications*, 11.
- Kersting, N. (2013). Online participation: From «invited» to «invented» spaces. *International Journal of E-Politics*, 4(1), 1-15.
- OpenSecrets. (2024). *Campaign finance data: 2024 election cycle*.
- Pew Research Center. (2020). *Social media use in 2020*. Pew Research Center.
- Radchenko, O. (2012). *Rol internet-komunikatsii v politychnii vzaємodii v Ukraini: Avtoreferat* [The role of Internet communications in political interaction in Ukraine: Abstract of a dissertation]. Odesa.
- Statista. (2024). *Global social media statistics 2024*.
- Tucker, J. A., Guess, A., & Barberá, P. (2022). Social Media, Political Polarization, and Political Disinformation: A Review of the Scientific Literature. *Annual Review of Political Science*, 25, 61-86.
- Yanchenko, A. (2023). Sotsialni media yak element politychnoi komunikatsii [Social media as an element of political communication]. *Politychnyi Menedzhment* [Political Management], (1), 153-157.

The Digital Dimension of Political Discourse Using the Example of Narratives Spec Ops: The Line

UDC: 316.77:32+82-311.6+794.8

DOI: <https://doi.org/10.15421/172588>**Dubel Mykhailo**Ph.D., Senior Lecturer, <https://orcid.org/0000-0003-2229-0419>, m.dubel@donnu.edu.ua

Vasyl Stus Donetsk National University (Vinnytsia, Ukraine)

Abstract.

Relevance. Video games have long been a tool for conveying a certain narrative in political discourse. Usually, especially if the role of the protagonist was given to a soldier of the army of a certain country, this could lead to the promotion of hidden or not very propaganda. The relevance of the study is that despite the release of the game Spec ops: the line back in 2012, the topics raised in this work are quite classic, while not including propaganda, but presented in a unique manner.

Purpose of the study – determining the specifics of the digital dimension of political discourse using the example of the game Spec ops: the line.

Results. In order for Karpman's triangle to work, it is necessary that there are three elements - a savior, a victim and an aggressor. Of course, the developers give us, it would seem, in the person of Walker a typical savior, the victims are the city's residents, but the role of the aggressor will change as the plot develops. In the first stages of the game, Walker and his squad meet the rebels, who mistake them for the thirty-third battalion and enter into a firefight. However, later, our main opponents become representatives of this very battalion. Then, closer to the end of the game, the peaceful residents of Dubai can become a target for players, it becomes clear that the aggressor was different.

Conclusions. It is noted that the main motive carried by the game is an anti-war narrative, which pushes towards pacifist political trends. In the study, among the narratives of the work, criticism of heroism was first of all voiced, at least when this heroism is created artificially. As a conclusion, it should be noted that it is precisely such works that allow, to a certain extent, to act as a tool for dialogue with the player - to observe their choices in the plot, comparing the share of the total amount of decisions, or through certain inscriptions on the screen during loading, especially closer to the end: «Do you feel like a hero, killing American soldiers?»

Keywords: political discourse, narratives, video game, militarism, pacifism, existentialism, heroism, protagonist, Spec ops: the line

Цифровий вимір політичного дискурсу на прикладі наративів Spec ops: the line

Дубель Михайло

Донецький національний університет імені Василя Стуса (Вінниця, Україна)

Анотація.

Актуальність. Відеоігри давно є інструментом передавання певного наративу у політичному дискурсі. Зазвичай, особливо, якщо роль протагоніста віддавалася солдату армії певної країни, це могло вести до просування прихованої або не дуже пропаганди. Актуальність дослідження полягає у тому, що попри вихід гри Spec ops: the line ще у 2012 році, теми, що підіймаються у цьому творі є достатньо класичними, при цьому не включаючи пропаганду, але поданими в унікальній манері.

Метою дослідження є визначення специфіки цифрового виміру політичного дискурсу на прикладі гри Spec ops: the line.

Результати. Для того, щоб трикутник Карпмана працював, необхідно щоб були наявні три елементи – рятівник, жертва та агресор. Звісно, розробники надають нам, здавалося б, в обличчі Уокера типового рятівника, жертвою вступають мешканці міста, а ось роль агресора буде змінюватися по ходу розвитку сюжету. На перших етапах гри, Уокер із загоном зустрічає повстанців, що сприймають їх за тридцять третій батальйон і вступають у перестрілку. Проте, пізніше, нашими основними супротивниками стають представники саме цього батальйону. Далі, ближче до кінця гри мішенню для гравців можуть стати мирні мешканці Дубаї, стає зрозуміло, що агресор був інший.

Висновки. Зазначено, що основний мотив, що несе гра, є антивоєнний наратив, що підштовхує до пацифістських політичних течій. У дослідженні серед наративів твору в першу чергу виносилася критика героїзму, принаймні, коли цей героїзм створюється штучно. Як підсумок, потрібно зазначити, що саме подібні твори дозволяють у певній мірі виступати інструментом для діалогу з гравцем – спостерігати за їхнім вибором у сюжеті, порівнюючи частку від загальної суми рішень, або шляхом певних написів на екрані під час завантаження, особливо ближче до завершення: «Чи відчуваєте Ви себе героєм, вбиваючи американських солдат?».

Ключові слова: політичний дискурс, наративи, відеогра, мілітаризм, пацифізм, екзистенціалізм, героїзм, протагоніст, Spec ops: the line

Вступ.

Слід розпочати з того, що такий елемент сучасного політико-філософського дискурсу, як ігри недостатньо широко розглядається у вітчизняних наукових колах. Однією з причин цього вступає певна консервативна думка, що гра в першу чергу просто розвага, яка не ставить на меті формування смислового навантаження, а зосереджується на наданні гравцеві так званих швидких дофамінів. Напевно, більшість ігрових товарів справді спрямована на розважальний процес, проте інколи розробники намагаються своїми творами достукатися до користувачів шляхом розгляду досить непопулярних тем. У той же час, саме специфічна особливість комп'ютерних (консольних, мобільних) ігор полягає в їхній інтерактивності та, як наслідок, суттєвому залученні до процесу споживача. Якщо проводити паралель з фільмами чи книгами, то ігри, на відміну від перших двох категорій, спонукають до того, щоб користувач відчував певну відповідальність за дії свого персонажа, і неважливо хто це буде – герой або злодій, бо часто саме вибір робить протагоніста прихильником якоїсь парадигми. Скажемо, і у фільмах або книгах є ефект розмови (інколи шляхом знищення так званої четвертої стіни) з користувачем певного персонажа. Наприклад, у Механістичному апельсині Берджеса, так само як і фільмі Кубрика головний герой Алекс звертається до нас як до друзів, намагаючись прирівняти, що, враховуючи злочинні вчинки, призводить до певного дискомфорту (Burgess, 1962; Kubrick, 1971). Проте, саме ігри найбільш дієво застосовують прийми щодо часткового передавання емоцій за вчинки протагоністів твору людям. Одним з найбільш вдалих прикладів побудови такого сценарного ефекту є *Spec ops: the line*, якому присвячено дане дослідження.

Актуальність. Відеоігри давно є інструментом передання певного наративу у політичному дискурсі. Зазвичай, особливо, якщо роль протагоніста віддавалася солдату армії певної країни, це могло вести до просування прихованої або не дуже пропаганди. Актуальність дослідження полягає у тому, що попри вихід гри *Spec ops: the line* ще у 2012 році, теми, що підіймаються у цьому творі є достатньо класичними, при цьому не включаючи пропаганду, але поданими в унікальній манері.

Метою дослідження виступає визначення специфіки цифрового виміру політичного дискурсу на прикладі гри *Spec ops: the line*.

Аналіз попередніх публікацій. Як вже зазначалося вище, дослідження наративів в ігровій індустрії не набуло особливої популярності серед вітчизняних науковців. Проте, деяких авторів та їхні дослідження згадати все ж таки потрібно. Максим Мельничук у своїх дослідженнях визначає відеоігри як мистецтво, підкреслюючи при цьому, що саме геймплей відіграє ключову роль у переданні змістового посила до гравця (Мельничук,

2023; Мельничук, 2025). Олександр Горбань та Марія Малецька присвятили ряд наукових праць дослідженню реалізації освітньої функції у відеоіграх та феномену відео ігрової культури (Horban & Maletska, 2019; Горбань & Малецька, 2020). Окремо слід відзначити Євгена Малюка, що навіть присвятив дисертацію дослідженню феномену відеоігор як нової медіакультури (Малюк, 2021). Проте, саме така фундаментальна праця, як *Spec ops: the line* залишилася поза детальним розглядом вітчизняних науковців, що й сприяло написанню цієї статті.

Результати дослідження.

Перш за все, необхідно надати більше вхідних даних про гру, що буде проаналізована у цьому дослідженні. *Spec ops: the line* вийшла у 2012 році та являє собою гру жанру «шутер» від третьої особи, де гравцеві необхідно буде виконувати роль американського солдата на Близькому сході. Уточнення – ця гра далеко не перша, де можна вжитися в роль представника армії США та стріляти в озброєних мешканців арабського світу. Подібний інструмент сучасного політичного дискурсу вже використовувався в іграх серій *Call of duty* та *Medal of honor*, перші частини яких були присвячені подіям Другої світової війни, проте, у зв'язку з актами тероризму в реальності, гравцям, замість стандартних ворогів у вигляді нацистів, почали пропонувати супротивників, які б зовнішньо нагадували терористів, чим підштовхували б до одностайного рішення у гравця – знищення ідеологічного ворога. *Spec ops: the line* відрізняється від аналогічних проєктів рисою, що робить її роль у політичному дискурсі складнішою, ніж звичайна пропаганда.

Розглядаючи специфіку *Spec ops: the line* потрібно частково переказувати певні події з гри. Отже, для кращого розуміння певних парадоксів, що потім будуть відбуватися у сюжеті, варто зазначити, що первинною ціллю прибуття капітана Мартіна Уокера, протагоніста історії, у Дубаї була гуманітарна місія: дізнатися чому зірвалася евакуація мешканців міста Дубаї. У грі відбувається екологічна катастрофа, що втілюється у вигляді пісочних бур, які руйнують інфраструктуру та відкочують одне з найбагатших міст світу у його первісний вигляд – пустелю. Розробники надають нам можливість грати не за героїв ігор, які майже позбавлені особистості, по типу згаданих вище *Call of duty* та *Medal of honor*, а за персонажа, чия мотивація починає розкриватися з вступного ролику. Мартін Уокер хоче стати героєм, при цьому він орієнтується на іншого важливого персонажа цієї історії – полковника Джона Конрада. І тут, перш ніж перейти до ще одного фокусу у сюжеті гри, варто відзначити, як розробники користуються своєрідними посланнями на певних осіб та твори. Джон Конрад названий так на честь письменника Джозефа Конрада, який був родом з Бердичіву, найбільш відомий як автор твору *Серце*

пільми (Conrad, 1902). Цим твором та його вільною кіноадаптацією у вигляді Апокаліпсис сьогодні Копполи найбільше надихалися розробники гри (Coppola, 1979).

Повертаючись до розгляду тематики, що підіймається у *Spec ops: the line*, варто підкреслити, що мотивація стати героєм досить популярна не лише в іграх, а також у книгах та фільмах, для цього можна згадати Тисячолікого героя Кемпбела (Campbell, 1968). Власно кажучи, саме ігри, на відміну від фільмів та книжок, дають змогу відчувати себе героєм – врятувати когось, перемогти супротивника, принести символічну жертву. Проте, небагато авторів дає можливість відчувати себе не героєм, а неоднотайним персонажем, що несе відповідальність за власні вчинки, а *Spec ops: the line* якраз можна назвати подібним виключенням.

Отже, на початку сюжету *Spec ops: the line* головною метою місії Мартин Уокера та його двох підлеглих є з'ясування того, чому тридцять третій батальйон на чолі з Джоном Конрадом не організував евакуації мешканців міста Дубаї та втратив зв'язок з іншими. Відповідно, у перші ж хвилини ігрового процесу, після знаходження великої кількості тіл, включаючи солдата тридцять третього батальйону з радіоприймачем, Мартин Уокер замість того, щоб докласти про це у штаб і запроси виїзд, запропонував перевірити, що трапилося. Це дивує підлеглих, проте, грає важливу наративну функцію – гравець звик до проявів героїзму протагоністами ігор, відповідно, найбільш логічний шлях, який відповідає стандартам, у більшості випадків замінюється авантюризмом. Уокер хоче проявити героїзм, а для цього потрібно зробити надзусилля та відійти від головної місії. Це призводить до занурення у подорож занепалим містом, яке буде ставати все більш аварійним.

Для того, щоб трикутник Карпмана працював, необхідно щоб були наявні три елементи – рятувальник, жертва та агресор (Carpmann, 1968). Звісно, розробники надають нам, здавалося б, в обличчі Уокера типового рятувальника, жертвою вступають мешканці міста, а ось роль агресора буде змінюватися по ходу розвитку сюжету. На перших етапах гри, Уокер із загоном зустрічає повстанців, що сприймають їх за тридцять третій батальйон і вступають у перестрілку. Гравець у цей момент не відчуває жодної провини – по-перше, вже згадували у цьому дослідженні, що іграм 21 століття було нормально мати супротивниками арабських озброєних мешканців, по-друге – по сюжету гри по загому Уокера було відкрито вогонь, що знімає відповідальність. Трішки з часом, виявляється, що з повстанцями пов'язані ЦРУ, проте і це не дуже може спонукати до припинення виплеску внутрішньої агресії гравцем – багато творів показують представників ЦРУ як достатньо неоднотайних персонажів, тож це сприймається гравцями нормально. Проте, коли по ходу сюжету

виявляється, що у тридцять третьому батальйоні стався заколот, що призвів до страт військових у якості покарання, тоді нашими основними супротивниками стають представники саме цього батальйону. І ось тут вже навіть не дуже емпатичні гравці, особливо з країн з високим рівнем демократії, що звикли бачити американських солдат як або позивних, або хоч нейтральних персонажів, починають відчувати певний когнітивний дисонанс – бо гра змушує саме знищувати масово американських солдат. На цьому моменті можна замислитися, чи правильно був розставлений трикутник Карпмана. Далі, коли ближче до кінця гри мішенню для гравців можуть стати мирні мешканці Дубаї, стає зрозуміло, що агресор був інший. Проте, це буде розкрито у статті після опису деяких сюжетних аспектів.

Ще одним проявом того, що агресором у цьому трикутнику Карпмана в *Spec ops: the line* виступає саме Мартин Уокер вказує те, що він несе руйнування. Стандартно до американських фільмів або ігор у цьому творі навколо протагоніста відбуваються постійно вибухи, насилля, деформація простору. Проте, на відміну від більшості інших творів, де нас привчають не думати, що це погано, у *Spec ops: the line* кожний акт агресії, навіть проти навколишнього середовища, це відповідальність. З кожною годиною, що проводить Мартин Уокер у Дубаї, місто знищується все більше, гине значна кількість мирних громадян, що вказує на те, що протагоніст ефективний руйнівник. У певних моментах цей талант призводить навіть до актів агресії проти Уокера та його загому, але про це, як і про головні злочини головного героя пізніше.

Для прояву героїзму, згідно з певними стандартами написання творів має бути вибір, що здійснює протагоніст. Вимушеність героїзму робить ситуацію не такою привабливою для глядача, відповідно, у *Spec ops: the line* Мартин Уокер у процесі сюжету декілька разів робить вибір. Звісно, найбільш вагомий події у творі відбуваються скріптово, на що гравець не може вплинути, а, навіть з випадків, коли такий вибір буде, деякі ситуації будуть цілком специфічні.

Основні моменти сюжету *Spec ops: the line* прописані досить лінійно і гравець не може на них вплинути. Напевно, найбільш відомим епізодом гри, що поширений серед ігрового ком'юніті, є використання Мартином Уокером фосфорного заряду. Під час проходження сюжету протагоніст із загоном зустрічаються з перешкодою, яку мають подолати для подальшого просування у Дубаї (Keogh, 2012). Єдина можливість пробитися там – це використати міномет з фосфорним зарядом проти блокпосту тридцять третього батальйону. Альтернативного варіанту проходження місії немає, навіть, якщо пошукати на внутрішньоігровій арені. Відповідно, після цього пострілу, розробники змушують гравця пройти і подивитися на наслідки злочину.

У грі демонструють, як пошкоджені супротивники страждають, це у більшості ігор спрямовано на відчуття сатисфакції, але не тут. Проте, у цій тяжкій місії Уокер дізнається, що загін тридцять третього батальйону захищав мирних громадян від мародерів та бурі в укритті, який своїм наказом зруйнував Уокер. Сорок сім жителів загинули, а деякі з образів демонструються гравцеві, як нагадування, що наші дії можуть вчиняти злочини, хоч і віртуальні. Саме у цей момент Уокер, замість визнання провини, користується психологічним захистом – вирішує для себе і переконує підлеглих, які починають бунтувати проти таких дій, що винен у всьому Джон Конрад, який довів Дубаї до громадянської війни (Smethurst, 2017).

Проте, це не єдиний злочин, що робить Уокер, переконаний у тому, що реалізує героїчні справи. Об'єднавшись з останнім працівником ЦРУ, який зміг вціліти, протагоніст йде на авантюру – захопити вантажівки з цистернами води і увезти від тридцять третього батальйону, щоб отримати тактичну перевагу і вплинути на припинення конфлікту (Morwood, 2014). Операція завершується катастрофою і мешканці міста, тридцять третій батальйон та всі, хто ще був живий у місті Дубаї, залишаються без води. Вони приречені на смерть від зневоднення.

Щодо вибору у творі, як вже згадувалося раніше, він не завжди вступає очевидним, проте, інколи трапляються ситуації, коли будь-який вибір не несе наслідків. Наприклад, після катастрофи з цистернами води працівник ЦРУ розповідає, що так і планувалося – знищити місто, щоб не дати розповсюдитися інформації про причини падіння Дубаї. У цей момент Мартин Уокер під керівництвом гравця або може дати працівнику ЦРУ згоріти живцем у вогні, або добити останньою кулею, проте, персонаж все одно загине у найближчу хвилину (Keogh, 2013). Схожа ситуація з іншим працівником ЦРУ, якого по сюжету ми зустрічаємо раніше та можемо врятувати від катувань, але цим приректи на загибель мирних громадян, або підкрастися ближче, та не дозволити вбити мирних громадян, проте працівник ЦРУ загине від катувань. Проте, в обох варіантах проходження місії, працівник ЦРУ гине – або від катувань, або від поранень.

У грі є момент, де можна розстріляти на вибір мирного мешканця або солдата з урахуванням, що вони обидва робили злочини (Murray, 2016). У разі, якщо спробувати уникнути цього вибору, який від нас вимагає Джон Конрад по рації, то будуть розстріляні обидва. На перший погляд, може здаватися, що це прояв екзистенціалізму у Spec ops: the line, бо вибір гравця, що наративно подається, як вибір Мартина Уокера, впливає на розвиток подій у грі. Проте, як ми дізнаємося ближче до фіналу твору, після удару фосфорним зарядом по мирному населенню, протагоніст почав інколи галюцинувати, і цей епізод

з вибором – саме такий, де вибір мав би надавати героїзму (Andergard, 2017).

Проте, все ж таки, в декількох місцях у творі є моменти, де вибір справді відбувається, що не дає можливість одностайно стверджувати, що Spec ops: the line критикує концепцію екзистенціалізму. Дії Мартина Уокера призводять до того, що він та підлеглі сприймаються населенням як загроза, тож одного з солдат протагоніста беруть у полон і вішають мирні мешканці. Після цього у Мартина Уокера є два варіанти – або почати стріляти у неозброєний натовп, тим самим помстившись за смерть товариша по зброї, або зробити постріл у повітря, розігнавши натовп. Розробники не дають нам показники умовної карми у грі, тому не оцінюють наші вчинки, як правильні чи неправильні, то ж нам залишається надавати собі оцінку самим, самостійно оцінювати власні вчинки.

У самому початку гри є не дуже популярне внутрішньоігрове досягнення – «Мисливець на оленів», що є посиланням на однойменний фільм Чіміно (Cimino, 1977). Досягти його можна, якщо зробити постріл у антилопу, що певною мірою символізує те, що протагоніст під керуванням гравця може вбити беззахисну істоту, що не несе загрозу. Головний герой фільму «Мисливець на оленів» після повернення з війни відкидає зброю та перестає полювати, що певною мірою, якщо вертатися до аналізу Spec ops: the line, можна розглядати як тізер одного з чотирьох варіантів завершення гри.

Вибір наприкінці гри напряму впливає на її завершення та на те, що продемонструють гравцям розробники у фінальному відео. Як згадувалося раніше, основними джерелами для натхнення розробники Spec ops: the line брали «Серце півми» та «Апокаліпсис зараз», при чому відкрито на цьому наголошуючи, що впливало на побудову стійкого зв'язку у людей, що ознайомлені з творами – Курц з книги або фільму це аналог Конрада з гри. Це вплинуло на те, що гравці, навіть розуміючи злочини, що робить Мартин Уокер, сприймають помсту Конраду як певний момент сатисфакції. Проте, саме фінал твору розставляє багато які акценти сюжету на місця. Мартин Уокер втратив підлеглих, що загинули під час його «героїчної» місії, отримав серйозні опіки обличчя та тіла, проте штовхав себе у вежу, де знаходився Конрад. Фінальна розмова, можливо бійка або перестрілка – це стандартні очікування від звичайного бойовика. Проте, у Spec ops: the line замість цього Мартин Уокер знаходить труп Джона Конрада, при цьому не дуже свіжий, частково муміфікований, що свідчить про давнішню загибель полковника. Увесь період перебування у Дубаї протагоніста, його, начебто головний ворог, був мертвий, тому що зчинив суїцид, не витримавши тягар вчинків. Мартин Уокер не розмовляв з ним по радіо, до того ж апарат був зламаний, а усі розмови відбувалися лише у голові протагоніста. Після

обстрілу фосфорним зарядом мирного населення, капітан зламався і потребував нової реальності, у якій не він був винний. Проте, знайшовши труп Джона Конрада, Мартин Уокер розуміє, що далі так продовжуватися не буде.

Є чотири варіанти завершення гри. Один з них – прийняти правду, дозволивши галюцинації у вигляді Конрада себе вбити (звісно, що це сам Уокер застрілюється). В іншому випадку є три інших варіанти розвитку подій. У другому варіанті фіналу, Уокер сходить остаточно з глузду і вбиває евакуаційну групу, називаючи себе королем Дубаї. Третій варіант – при перестрілці з евакуаційною групою протагоніст гине та останні думки Уокера присвячені грані, що є у кожного з нас. Четвертий варіант – здатися евакуаційній групі та поїхати додому, проте, навіть у цьому випадку Уокер каже, що насправді морально він загинув на війні.

Висновки.

Як було розглянуто на прикладі Spec ops: the line відеоігри давно вже перетворилися зі звичайних тирів або аркад на носії наративу, що подається у цифровій формі. З дослідження саме Spec ops: the line стає зрозумілим, що окрім звичайних ідей політичного дискурсу, цифровий товар також може розглядати

більш неоднозначні позиції. У дослідженні зазначалося, що основний мотив, що несе гра, є антивоєнний наратив, що не робить її аполітичною, а, скоріше, підштовхує до пацифістських політичних течій. У той ж час, аналіз твору не дає підстав стверджувати, що він дотримується точки зору, що підтримують або критикують, течії екзистенціалізму. У дослідженні серед наративів Spec ops: the line в першу чергу виносилася критика героїзму, принаймні, коли цей героїзм створюється штучно.

Як підсумок, потрібно зазначити, що саме подібні твори дозволяють у певній мірі виступати інструментом для діалогу з гравцем – спостерігати за їхнім вибором у сюжеті, порівнюючи частку від загальної суми рішень, або шляхом певних написів на екрані під час завантаження, особливо близьке до завершення: «Чи відчуваєте Ви себе героєм, вбиваючи американських солдат?» (Yager, 2012). Такі цифрові товари, як Spec ops: the line потрібні, оскільки спонукають, навіть попри низькі продажі та не дуже значну популярність (навіть сторінки у Вікіпедії українською мовою немає станом на момент написання статті), поширенню можливості проведення такого цифрового дискурсу.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Горбань, О., & Малецька, М. (2020). Філософсько-освітні аспекти відеоігрової діяльності в умовах онлайн-навчання. *Освітнологічний дискурс*, (3), 1-18. <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2020.3.1>.
- Малюк Є. (2021). *Відеогра як феномен сучасної медіакультури*: дис. канд. культурол.: 26.00.01. Київ, 212.
- Мельничук, М. (2023). Gameplay and its meaningful fullness from the perspective of metamodern cyberculture. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*, 2 (94), 119-129.
- Мельничук, М. (2025). Відеогра як мистецтво в контексті тренду креативної та цифрової культури. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*, 1 (97), 112-121.
- Andergard, H. (2017). Do you feel like a hero yet?-Spec Ops: The Line and the Concept of the Hero. *gamevironments*, (6), 32-32.
- Burgess, A. (1962). *A Clockwork Orange*. Stuttgart: Reclam.
- Campbell, J. (1968). *The Hero with a Thousand Faces*. Princeton University Press Distal Monticxlllo.
- Cimino (1977). *The Deer Hunter*. Los Angeles: EMI Films, Inc.
- Conrad, J. (1902). Heart of darkness. *Blackwood's magazine*, 171(1043), 1-31.
- Coppola (1979). *Apocalypse Now*. United Artists Corp.
- Horban, O., & Maletska, M. (2019). Videogames as means of increasing students' motivation. *The Modern Higher Education Review*, (4), 66-74. <https://doi.org/10.28925/2518-7635.2019.4.8>.
- Karpman, S. (1968). Fairy tales and script drama analysis. *Transactional analysis bulletin*, 7(26), 39-43.
- Keogh, B. (2012). *Killing is harmless: A critical reading of spec ops: The line*. Adelaide, South Australia: Stolen Projects.
- Keogh, B. (2013). Spec Ops: The Line's Conventional Subversion of the Military Shooter. In *Proceedings of DiGRA 2013: DeFragging Game Studies, Atlanta, United States*, 26-29 Aug. 1-17.
- Kubrick, S. (1971). *A clockwork orange* [Motion picture]. United Kingdom/ United States: Hawk Films/Warner Bros.
- Murray, S. (2016). Upending Militarized Masculinity in Spec Ops: The Line. Zones of Control: In *Perspectives on Wargaming*. Ed. Harrigan, Pat, Matthew G. Kirschenbaum, and James F. Dunnigan. Cambridge: MIT Press. 319-28.
- Morwood, N. (2014). War crimes, cognitive dissonance and the abject: An analysis of the anti-war wargame spec ops: The line. *Democratic Communiqué*, 26(2).
- Smethurst, T. (2017). We Put Our Hands on the Trigger with Him: Guilt and Perpetration in Spec Ops: The Line. *Criticism*, 59(2), 201-221.
- Yager Development. (2012). *Spec Ops: The Line* [Video Game]. Berlin: 2K Games.

REFERENCES

- Andergard, H. (2017). Do you feel like a hero yet?-Spec Ops: The Line and the Concept of the Hero. *gamevironments*, (6), 32-32.
- Burgess, A. (1962). *A Clockwork Orange*. Stuttgart: Reclam.
- Campbell, J. (1968). *The Hero with a Thousand Faces*. Princeton University Press Distal Monticxlllo.
- Cimino, (1977). *The Deer Hunter*. Los Angeles: EMI Films, Inc.
- Conrad, J. (1902). Heart of darkness. *Blackwood's magazine*, 171(1043), 1-31.

- Coppola (1979). *Apocalypse Now*. United Artists Corp.
- Horban, O., & Maletska, M. (2019). Videogames as means of increasing students' motivation. *The Modern Higher Education Review*, (4), 66-74. <https://doi.org/10.28925/2518-7635.2019.4.8>.
- Horban, O., & Maletska, M. (2020). Philosophical and educational aspects of videogame activity in conditions of online learning. *Educological Discourse*, (3), 1-18. <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2020.3.1>
- Karpman, S. (1968). Fairy tales and script drama analysis. *Transactional analysis bulletin*, 7(26), 39-43.
- Keogh, B. (2012). Killing is harmless: A critical reading of spec ops: The line. Adelaide, South Australia: Stolen Projects.
- Keogh, B. (2013). Spec Ops: The Line's Conventional Subversion of the Military Shooter. In *Proceedings of DiGRA 2013: DeFragging Game Studies*. Atlanta, United States, 26-29 Aug. 1-17.
- Kubrick, S. (1971). *A clockwork orange* [Motion picture]. United Kingdom/ United States: Hawk Films/Warner Bros.
- Maliuk, Ye. (2021). *Video game as a phenomenon of contemporary media culture*. (Doctoral thesis, Kyivskyi natsionalnyi universytet kultury i mystetstv, Kyiv, Ukraine). 212.
- Melnichuk, M. (2023). Gameplay and its meaningful fullness from the perspective of metamodern cyberculture. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences*, 2(94), 119-129.
- Melnichuk, M. (2025). Video game as art in the context of the trend of creative and digital culture. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Philosophical Sciences*, 1(97), 112-121.
- Murray, S. (2016). Upending Militarized Masculinity in Spec Ops: The Line. Zones of Control: In *Perspectives on Wargaming*. Ed. Harrigan, Pat, Matthew G. Kirschenbaum, and James F. Dunnigan. Cambridge: MIT Press. 319-28.
- Morwood, N. (2014). War crimes, cognitive dissonance and the abject: An analysis of the anti-war wargame spec ops: The line. *Democratic Communiqué*, 26(2).
- Smethurst, T. (2017). We Put Our Hands on the Trigger with Him: Guilt and Perpetration in Spec Ops: The Line. *Criticism*, 59(2), 201-221.
- Yager Development. (2012). *Spec Ops: The Line* [Video Game]. Berlin: 2K Games.

Supervision and Intervision as Modern Forms of Improving the Educational Process in Humanitarian Higher Education Institutions of Ukraine

UDC: 378.147.091.31

DOI: <https://doi.org/10.15421/172589>**Moga Mykola****Dr.Sc., Prof., <https://orcid.org/0000-0001-6463-9426>, moga2003@ukr.net*****Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)***

Abstract.

Relevance. Today's realities in Ukraine have significantly influenced the peculiarities of organizing and conducting the educational process in all educational levels, including higher education. This is especially true for universities that train future teachers, psychologists, and physicians. All of these professions are human-centered, that is, they are focused on human needs and on improving the state of a person as an individual. A person himself is a very complex biosocial substance with a large number of degrees of variability in both biological and social aspects. It takes a lot of time to study all these variations, which today becomes almost unrealistic with the traditional organization of the educational process. The traditional form of education (offline) has significantly decreased in volume and has largely given way to the newest distance format (online). Teachers were forced to distance themselves from students and interns in the spatial dimension. Higher education applicants themselves distanced themselves from each other and from their academic group in a similar way.

The purpose of the article is to study the features of supervision and interviewing as innovative forms of formation of humanities specialists, which are effective in modern Ukrainian conditions of acquisition of higher education applicants, in particular, medical and pedagogical professional competencies.

Results. There is a need to modernize the traditional system of higher pedagogical education in Ukraine, relying on the progressive educational experience accumulated in the world and on very specific Ukrainian realities. Such innovative basis can be such educational forms, relatively new in Ukraine, as supervision and interviewing. In each of them, both positive aspects and shortcomings were identified. It is the variation of these two main forms that makes it possible to take into account all the complex features of the present that actually exist in the educational sphere of Ukraine. The main models of effective combination of supervision and interviewing, as well as their combination in the educational process of humanitarian institutions of higher education, are proposed.

Keywords: intervision, supervision, higher humanitarian education in Ukraine, martial law, improvement of the educational process

Супервізія та інтервізія як сучасні форми удосконалення навчального процесу в гуманітарних закладах вищої освіти України

Мога Микола***Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)***

Анотація.

Актуальність. Реалії сьогодення в Україні помітно вплинули на особливості організації та проведення навчального процесу у всіх освітянських ланках, включаючи вищу школу. Особливо це стосується вузів, в яких відбувається підготовка майбутніх педагогів, психологів та медиків. Всі ці професії людиноцентризовані, тобто орієнтовані на потребу людини і на удосконалення стану людини як особистості. Сама людина є дуже складною біосоціальною субстанцією з великим числом ступенів варіативності як в біологічному, так і в соціальному аспектах. Для вивчення всіх цих варіацій треба дуже багато часу, що сьогодні стає майже нереальним при традиційній організації навчального процесу. Традиційна форма навчання (офлайн) в значному ступені зменшилась за своїм обсягом і поступилася в значній мірі новітньому дистанційному формату (онлайн). Педагоги у просторовому вимірі вимушені були дистанціюватися від студентів і інтернів. Самі здобувачі вищої освіти аналогічним чином дистанціювались один від одного, від своєї академічної групи.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей супервізії та інтервізії як інноваційних форм становлення фахівців-гуманітаріїв, яка є ефективною в сучасних українських умовах набуття здобувачами вищої освіти, зокрема, медичних та педагогічних професійних компетенцій.

Результати. Виникла необхідність в модернізації традиційної системи вищої педагогічної освіти в Україні, спираючись на накопичений у світі прогресивний освітянський досвід та на вельми специфічні українські реалії. Такою інноваційною основою можуть стати такі, відносно нові в Україні, навчальні форми, як супервізорство та інтервізорство. В кожній із них було виявлено як позитивні аспекти, так і недоліки. Саме варіювання цими двома основними формами надає можливість враховувати всі ті складні особливості сьогодення, які реально існують на теренах освітянської України. Запропоновано основні моделі ефективного сполучення супервізії та інтервізії, а також їх комбінування в навчальному процесі гуманітарних закладів вищої освіти.

Ключові слова: інтервізія, супервізія, вища гуманітарна освіта в Україні, військовий стан, удосконалення навчального процесу

Стаття надійшла / Article arrived: 18.07.25

Схвалено до друку / Accepted: 20.08.25

Вступ.

Кардинальні соціальні зміни в українському суспільстві, пов'язані з глобальними стихійними та організованими штучними катаклізмами загострили цілий ряд системних проблем на рівні держави. Однією з таких проблем є руйнація традиційної системи вищої школи, яка сьогодні не витримує викликів часу і все далі і далі губить свої минулі здобутки. Стало неможливо навчатися так, як це було раніше. Традиційні форми навчання майбутніх фахівців перестали відповідати сучасним різноманітним негативним викликам. Виникла необхідність у використанні інноваційних форми сумісної освітньої діяльності педагога і здобувачів вищої освіти. Пошуки таких форм відбувались і раніше і сьогодні вже має місце значний досвід використання інноваційних освітянських підходів в різних країнах світу та різних галузях. Перш за все, мова йде про досвід використання супервізорства та інтервізорства в навчальному процесі різних закладів вищої освіти (Артеменко, 2021; Апрелева, 2023; Байдик, 2019; Іванюк, 2019; Корнешук & Пашенко, 2024). Особливо гостро ця проблема стала перед гуманітарними вузами, в яких готуються майбутні спеціалісти з різних спеціальностей медицини, педагогіки та психології. Досвід використання інноваційних форм навчального процесу здобувачів вищої освіти в Україні вельми обмежений. Саме це і зумовило актуальність даної статті.

Метою статті полягає у дослідженні особливостей супервізії та інтервізії як інноваційних форм становлення фахівців-гуманітаріїв, яка є ефективною в сучасних українських умовах набуття здобувачами вищої освіти, зокрема, медичних та педагогічних професійних компетенцій.

Завдання дослідження:

1. Аналіз інформаційних джерел та особистого практичного досвіду з проблематики використання супервізії та інтервізії в навчальному процесі гуманітарних закладів вищої освіти України.

2. Розробка робочих моделей використання супервізії та інтервізії в сучасній практиці роботи вищих гуманітарних навчальних закладів України.

Аналіз попередніх публікацій. Супервізія (в контексті нашої статті) – *це особливий формат консультування для фахівців (або майбутніх спеціалістів-гуманітаріїв), коли в ролі супервізора виступає окремий спеціаліст із значним життєвим та професійним досвідом в конкретній галузі знань (наприклад, фізичній реабілітації), зокрема, спеціальної педагогіки або медицини.* (Бачинська, 2021)

Ті, кого консультує супервізор, називаються **супервізантами**. Існує дві форми супервізії – **індивідуальна** та **групова**. Кожна з них має свої переваги і відповідні недоліки, про які необхідно знати. Переваги при **індивідуальному** варіанті супервізії:

- ведучий (супервізор) працює лише з одним супервізантом і тому при цій формі досягається максимальна інтенсивність консультування;

- ця форма дозволяє супервізору в повній мірі враховувати індивідуальні особливості супервізанта, що в значному ступені підвищує ефективність професійного становлення;

- ця форма більше підходить для початкового професійного рівня студентів (бакалаврського), коли природна авторитарність викладача має ще високий рівень;

- ця форма є більш комфортною для супервізанта, бо дає йому змогу мати лише свою позицію, яку можна співвідносити з однією позицією викладача (супервізора).

До недоліків цієї індивідуальної форми співпраці слід віднести:

- деяку егоцентричність професійної позиції супервізанта, коли він заціклюється, головним чином, на своїй (більш комфортній для нього) версії вирішення існуючої проблеми. Але особиста комфортність не є синонімом правильності обраної розв'язкової або реабілітаційної стратегії / тактики. Доволі часто істина не є комфортною для фахівця, бо відрізняється від його особистої позиції;

- наявність одного авторитетного фахівця (супервізора) може звужувати поліваріантне сприйняття конкретної педагогічної, психологічної або клінічної ситуації, створювати феномен «шор» (я бачу ситуацію тільки так, як бачить її мій супервізор!).

Тепер зупинимось на особливостях **групової супервізії**. До її безсумнівних

плюсів слід віднести:

- коло однодумців створює необхідну атмосферу підтримки кожного супервізанта, що помітно оптимізує психологічну атмосферу під час заняття (я знаходжусь серед своїх колег; я такий же, як вони; ми – разом; разом ми – сила!);

- груповий досвід професійної команди колег доволі часто може перебільшувати досвід окремого, навіть дуже досвідченого фахівця;

- чим більше супервізантів у групі – тим більше точок зору на вирішення конкретної педагогічної, психологічної або медичної проблеми: із більшої кількості варіантів рішення завжди можна зробити меншу їхню кількість; до того ж, декілька запропонованих варіантів можна об'єднати в один новий, який найкращим чином допоможе вирішити існуючу педагогічну або клінічну проблему.

Групова супервізія має також свої недоліки:

- окремим супервізантам присутність групи колег може здаватися тривожним фактором, який психологічно дещо напружує;

- багато – це не завжди краще. Іноді в чисельних варіантах пропозицій може загубитися одне правильне рішення проблеми – тому все добре в міру!;

- в груповому варіанті супервізії може знижуватись авторитет і цінність знань провідного фахівця (супервізора) – акцент в цьому плані буде переноситись на групу, на кількість учасників супервізії.

Методичне забезпечення. Спираючись на багаторічний особистий досвід роботи в вищій школі і систематичне втілення новітніх підходів до навчання майбутніх гуманітаріїв вважаємо, що для досягнення максимального навчального результату треба вміло варіювати представленими вище варіантами. Моделі використання супервізії можуть бути такими:

Варіант 1: *індивідуальна супервізія – групова супервізія.*

Варіант 2: *індивідуальна супервізія – групова супервізія – індивідуальна супервізія.*

Варіант 3: *групова супервізія – індивідуальна супервізія – групова супервізія.*

Варіант 4: *групова супервізія – групова супервізія – групова супервізія.*

Як бачимо, представлені вище моделі допоможуть педагогу обрати саме той варіант, який максимально враховує особливості супервізантів та специфіку навчальної ситуації. В часовому аспекті можна використовувати індивідуальну і групову супервізії в таких основних видах:

А) *Послідовно* – коли одна форму супервізії поступово замінюється іншою. Перша форма при цьому варіанті поступово губить свою актуальність і через деякий час зовсім відпадає.

Б) *Одночасно варіативно* – коли, наприклад, на невеликому відрізку часу (зазвичай, семестрі) обидві форми супервізії чередуються з невеликим інтервалом.

В) *Одночасно варіативно зі зміною акцентуації* в кожній формі супервізії. Цей вид нагадує попередній, але, на відміну від нього, тепер треба постійно змінювати методичні акценти:

- зменшувати значимість індивідуальної супервізії – збільшувати значимість групової супервізії;

- зменшувати значимість групової супервізії – збільшувати значимість індивідуальної супервізії.

Однією з ключових особливостей педагогічного процесу в вищих школах України сьогодні, в ситуації державного військового стану, є те, що навчання тепер, головним чином, відбувається дистанційно, тобто онлайн. Це привносить в педагогічний процес відповідну специфіку, яку необхідно враховувати:

1. *Авторитетність фізичної присутності викладача в аудиторії зі студентами помітно знизилась* – тепер свою відсутність на занятті або недостатню активність на ньому здобувача можна пояснити технічними проблемами, які виникли під час проведення заняття: вимкнули світло, був відсутній інтернет, з'явилась необхідність швидко переміститись в бомбосховище під час повітряної

тривоги тощо. Живий контроль з боку викладача в таких ситуаціях знижується, як і знижується можливість педагога впливати на негативну ситуацію, долаючи її. Здобувачі стали часто «ховатися за «аватарками», частково або повністю ігноруючи навчальні заняття.

2. *В такій ситуації виникає необхідність активізації взаємин між викладачем з одного боку і студентами з іншого.* В цьому плані супервізія може допомогти викладачу вищої школи утримати сьогодні навчальний процес на відповідному рівні обміну інформацією і результативності її засвоєння здобувачами вищої освіти. *Монологічна* форма проведення заняття має змінитися на *діалогічну* і, що краще, на *полілогічну* при збереженні провідної ролі викладача (супервізора)!

3. В цьому плані гарні результати *демонструвала групова форма супервізії*, коли провідний фахівець (викладач, супервізор) активував студентів групи на онлайн-занятті різними методичними прийомами:

- перевірки виконання домашнього завдання;
- прямого запитання, поставленого в цілому групі студентів для вирішення проблемної педагогічної або клінічної ситуації;
- умовним розподілом академічної групи студентів на підгрупи за рівнями активності та продуктивності в навчанні.

Представлений вище варіант супервізорства більше підходить для початкового, бакалаврського рівня навчання в вищій школі. Після початкового етапу супервізорства, коли домінуючу роль в навчанні відіграв педагог (провідний фахівець в конкретній галузі знань) має наступити більш зрілий, високий рівень взаємодії педагога і здобувачів вищої освіти – інтервізія, про яку буде йтися далі.

Слово *інтервізія* в перекладі (англ. – *intervision*) означає «взаємодія, взаємна спрямованість» та «*vision*» – «бачення». Дослівно – погляд в середину, проникнення в суть). Мова йде саме про груповий погляд на проблему та шляхи її вирішення. Інтервізію можна порівняти з консиліумом різних спеціалістів (в нашому випадку – студентів, магістрантів) для вирішення завдань: вона може виступати як новітня форма організації професійної підготовки в реальних умовах українського сьогодення. Слід зазначити, що форма інтервізії охоплює не лише періоди професійної підготовки фахівця в вищій школі – вона залишає свою актуальність протягом всього творчого життя педагога, медика або психолога.

В процесі інтервізії виникає не лише потужна та різнобарвна групова рефлексія – тут також відбувається інтенсивне придбання магістрантами нових професійних знань і, що головне, необхідних креативних якостей. Колективне обговорення педагогічної або клінічної проблеми в значному ступені розширює у магістранта спектр професійного

погляду, робить його 3-D-вимірним. А саме такий погляд по відношенню до об'єкту дослідження (дитини, людини) є найбільш інформативним, ємним. Мається на увазі не тільки просторовий аспект дослідження, хоча це також важливо, наприклад, в діагностиці або тестуванні. Скоріше йдеться про мультидисциплінарний погляд різних фахівців (магістрантів) на одну існуючу проблему. Погодьтеся, що терапевт має своє бачення проблеми, невропатолог – своє, фізичний реабілітолог – своє, а психіатр – своє. Ці різнокольорові погляди слід об'єднати в єдиний інтегрований професійний погляд, який буде враховувати максимальну кількість змінних факторів, що впливають на психофізичний розвиток людини (пацієнта).

Інтерв'язія – це форма організації професійного становлення, створена з урахуванням спільної взаємодії практиків з метою професійного просування, підтримки та розвитку. Її учасниками є вже практикуючі фахівці, які використовують методи надання педагогічної, психологічної, медичної чи соціальної допомоги, об'єднані ідеєю професійного розвитку. Інтерв'язія більше підходить для подальшого навчання фахівців, які вже мають відповідну початкову освіту і, головне, практичний досвід роботи. (Павлишина & Руденко, 2019)

Інтерв'язія відрізняється від супервізії тим, що в групі тих, хто навчається, знаходяться фахівці приблизно однакового діапазону професійності. Учасниками таких груп можуть бути практики, що надають допомогу початківцям, що знаходяться на різних етапах свого професійного становлення: від тих, хто тільки розпочав свою професійну діяльність, до тих, хто досяг власного бачення та авторства у формах та методах своєї практичної діяльності.

Інтерв'язорські групи створюють унікальний простір, в якому здійснюється ефективний обмін професійним досвідом між колегами (студентами), а також креативний пошук, що забезпечує творчий розвиток спеціаліста. Інтерв'язія використовується для того, щоб об'єднати фахівців у єдиному професійному полі для взаємної підтримки, допомоги та самовдосконалення на основі спільних творчих проявів.

Говорячи про існуючі проблеми професійної підготовки магістрантів сучасних українських гуманітарних вузів, слід зазначити, що форма інтерв'язії повинна мати свою специфіку з урахуванням існуючих тут і тепер складних соціальних реалій:

Для підвищення ефективності такої форми навчання як інтерв'язія, на наш погляд, слід поки **залишити організаційну функцію педагога**, який допомагає організувати сам процес інтерв'язорства, але не його змістовне наповнення. В цьому випадку педагог має виступати як сторонній спостерігач, який майже не втручається в процес обговорення проблеми та шляхів її вирішення. Він може лише сформулювати

проблемну педагогічну або клінічну ситуацію, поставити завдання, які треба вирішити, і натякнути на основні варіанти їх реалізації. Після цього педагог має умовно сховатися за кулісами педагогічного процесу, при цьому уважно спостерігаючи за ним.

Реалізація освітньої функції інтерв'язорства може бути пов'язана з вирішенням таких цілей, як:

- відпрацювання освоєних педагогічних або клінічних технологій та методичних прийомів роботи;
- пошук відповідей на питання, що залишилися нез'ясованими у процесі попереднього заняття або семінару;
- занурення в роботу з окремих відносно вузьких тем (наприклад, особливості діагностування або тестування пацієнта / підлеглого);
- обговорення новітніх літературних джерел або відеофрагментів із практикою провідних спеціалістів тощо.

Однією із важливих педагогічних функцій інтерв'язії є **професійна підтримка** молодих спеціалістів, набуття ними досвіду самостійної діяльності у ситуаціях професійної скрути. Така функція передбачає надання професійної допомоги, необхідної у процесі становлення спеціаліста. Сенс такої місії зводиться до комплексу різних заходів, що не дають впасти духом, постраждати професійному авторитету, самооцінці колеги або колежанки. Реалізація цієї функції може бути пов'язана з вирішенням таких завдань:

- робота з особливим, складним випадком із практики;
- робота з власною професійною скрутою;
- робота із особистим запитом.

«Особливо необхідною для професійного становлення є функція, пов'язана з формуванням **професійної ідентичності**. В інтерв'язорських групах складається простір для осмислення власної ідентичності через співвідношення своєї особи з особами інших фахівців. Така своєрідна «примірка» того, що може практик і того, чого він ще не досяг. Це дозволяє інакше поглянути на власну особу, створює можливості для ауторефлексії та, як наслідок, розширює бачення індивідуальних особливостей своєї особистості, її сильних і слабких сторін, способів компенсації власних недоліків. Ця функція формує умови для вирішення завдань, пов'язаних з усвідомленням власного професійного образу через приналежність до певної школи, яка використовує конкретний підхід, або технологію, в чому виявляється унікальність такого образу, яке його місце у траєкторії професійного руху» (Волошина, 2021).

Інтерв'язорські групи можуть виконувати також **науково-дослідницькі функції**. За їх реалізації здійснюється перевірка гіпотези, побудова власного бачення, робота над авторством у професійному розвитку. Такі групи зазвичай необхідні для

досвідчених фахівців, у них з'являється можливість вийти за межі своєї майстерності та просунутися далі в область невідомого, неосмисленого та неперевіреного. При реалізації науково-дослідницької функції інтервізорської групи можуть обговорюватися різні проблеми, підходи, авторські технології, методики, формулюватись гіпотези, які потім будуть перевірені колегами.

Нажаль, науково-дослідницька функція інтервізорської групи сьогодні в реальних українських умовах не може бути реалізована повноцінно. Цьому є ряд причин:

1. Географічна розрізненість магістрантів по одній-двох або багатьох різних областях України: неможливість фізично збиратися в одному приміщенні для вирішення тієї або іншої проблеми. Живе спілкування колег важко замінити чимось іншим.

2. В окремих регіонах повноцінна діяльність закладів освіти або тимчасово призупинена, або значно обмежена за кількістю перебування дітей (учнів) в групах і класах, та тривалістю самих занять.

3. Існуючий військовий стан, повітряні тривоги і реальні прильоти порушують стабільне проходження навчального процесу в закладах дошкільної та шкільної освіти, що робить процес наукового дослідження майже неможливим.

Вихід із цього складного становища можна знайти в реалізації наукового дослідження, що виконується по відношенню до однієї дитини (учня) або пацієнта. В сьогоднішніх умовах індивідуальна форма корекційної або лікувальної роботи здається нам більш привабливою, що надає можливості ефективного пристосування як педагога (лікаря), так і дитини (пацієнта) до складних особливостей буття в конкретному місті або регіоні. Для такого формату науково-дослідницької діяльності більше підходить індивідуальна супервізорська форма навчання, коли супервізор опікується одним своїм магістрантом, який проводить дослідницьку роботу з однією особою, наприклад, дитиною із особливими освітніми потребами або з дорослим пацієнтом із травматичним порушенням опорно-рухового апарату. Це можуть бути періодичні онлайн-зустрічі один раз на місяць, коли магістрант звітує супервізору про виконану роботу і піднімає проблеми, які при цьому виникали. Вони разом обговорюють існуючу проблемну ситуацію, або декілька ситуацій. Супервізор при цьому зберігає ведучу роль в науковій співпраці, але надає змогу супервізанту проявляти себе, висловлювати своє бачення проблеми та обговорювати можливі шляхи її вирішення. Можна вести мову про гнучкий і оперативний *супервізорський онлайн дует*, який може швидко і ефективно пристосуватися до мінливих умов сьогодення, не знижуючи ефективність співпраці та кінцевого результату.

Таким чином, інтервізорський науково-дослідний дует дозволяє обмінюватися інформацією та досвідом між ведучим і супервізантом, тренувати професійні навички, розвивати мета-компетенції під час спостереження за діяльністю супервізора, отримувати підтримку у вирішенні проблемних питань, розширювати можливості бачити власні «сліпі зони», розвивати професійну ідентичність, шукати інноваційні способи вирішення професійних завдань.

Інтервізорська група в контексті науково-дослідної роботи магістранта стає більш актуальною при проведенні контрольних або кінцевих підсумків виконаного дослідження. В такому випадку вона стає важливою умовою професійного становлення та розвитку спеціаліста у колегіальному спільному просторі. При цьому в кожного з учасників групи можуть бути свої суб'єктивні цілі: перевірити себе і свої наукові здобутки, отримати новий професійний досвід; належати спеціалізованій спільноті; знаходити способи колегіального вирішення завдань та ін.

«Насамперед, інтервізорська група близька за своїми смисловими та функціональними характеристиками до груп супервізії. І та, й інша групи виконують однакові функції. Однак відмінності їх виявляються у рольових відносинах учасників. Групи інтервізії є *інтерколегіальними* та *міжколегіальними* групами (виділено мною – М. М.). Їх учасники всі одночасно включені до обміну досвідом. Вони знаходять той захід, який дозволяє вносити в діяльність групи пропорційний внесок, заснований на дотриманні балансу між її членами» (Ребухи, 2022).

Фахівці спільно шукають способи вирішення завдань, що спільно відповідають за той процес, що виникає у групі, колегіально визначають той зміст, з яким працюватимуть. Це не групи рівних за своїм досвідом учасників таке взагалі неможливо: у кожного власний життєвий досвід, освіта, індивідуальні стильові особистісні характеристики. Але це групи, рівних за своїм вкладом учасників. Кожен самостійно регулює частку особистої участі у результаті спільної справи. Ці групи є довгостроковими за часом свого існування та частими за періодичністю зустрічей. Такі групи існували в одеському Авторському педагогічному Центрі Миколи Єфименка протягом 1990-2023 років і показали свою високу ефективність у професійному зростанні її членів, фахівців з адаптивного фізичного виховання дітей із особливими освітніми потребами.

Інтервізорські групи є структурою, що самоорганізується. Їх виникнення ініціює будь-хто, хто має відношення до професійної спільноти. Як правило, така людина набуває статусу модератора групи. Він стежить за організацією групи, що визначає місце її проведення, регламент, дотримання правил функціонування. Модератор може виконувати

одночасно функції провідного групи та регулювати стратегії вирішення завдань, але це не є обов'язковим. Він також може делегувати свої окремі завдання учасникам групи задля забезпечення ефективності процесу. На цій основі створюються правила, необхідні для забезпечення ефективної роботи саме цієї групи (переважна спрямованість та зміст роботи, регламент, способи ведення групи, баланс між практикою та рефлексією та ін.).

Особливого значення у групах має позиція ведучого. Вона обов'язково складається з двох компонентів – **це позиції старшого та молодшого, які необхідно утримувати одночасно** (виділено мною. – М. М.).

З одного боку, він – старший, тому що веде групу: визначає її завдання, виконує роботу за запитом, проводить дискусію та ін. Не дозволяє перехоплювати свою позицію; якщо він будує роботу із запитом, він зберігає своє бачення запиту та підводить клієнта до рішення. З іншого боку, він знаходиться в позиції молодшого, якщо працює із групою. Разом із групою він складає нову систему. Працюючи з групою провідному необхідно чути винятки, які є в учасників групи, розуміти, у яких вони потребують, тому він свідомо всередині вдається до применшення себе у своїй позиції, щоб дати місце тому з учасників групи, хто цього потребує» (Журавель, 2013).

Робота в групі проходить через три етапи: **вступний, основний, заключний**. На вступному етапі позначаються цілі та завдання зустрічі, формат, у якому проходитиме група. Якщо з'являються нові учасники, то їм озвучуються правила роботи групи. При необхідності домовляються про ведучого зустрічі. На основному етапі реалізується заявлений зміст у вибраному форматі. Заключний етап передбачає планування змісту та завдань наступної зустрічі. Також тут може бути обговорено те, що варто переглянути в роботі групи.

В нашому випадку серед найбільш поширених форматів роботи інтервізорської групи гуманітарної спрямованості можна назвати: дискусії «Аналіз тестування / діагностування розвитку / хвороби дитини (людини)», «Розбір складного (нетипового) випадку поведінки або хвороби дитини (людини)», «Розгляд переваг та недоліків педагогічної або медичної технології», «Педагогічний або медичний експеримент», «Концептуальна дискусія щодо вибору методологічних підходів в педагогіці або медицині» та ін. Кожен із цих форматів може стати змістом основного етапу інтервізії. Окрім того, всі вони мають свої технології проведення. Вибір формату визначається цілями професійного розвитку самих учасників.

Протягом багатьох років нами було апробовано різні варіанти інтервізії:

- із призначенням активного ведучого групи;
- із призначенням пасивного ведучого групи;
- зі змінними ведучими групи;

- із примірюванням ролі ведучого групи кожним учасником групи за бажанням тощо.

Були апробовані також різні **рівні активності** учасників інтервізорської групи: **помірний, середній та високий**. Зазвичай, помірний рівень активації інтервізантів використовувався на початковому етапі навчання. Далі ведучий поступово переводив формат професійного спілкування до середнього рівня активності інтервізантів. Це відбувалось тоді, коли викладач відчував якісний прогрес професійної майстерності членів групи та їх готовність до виконання завдань більш високого рівня. Після опанування цього етапу професійної підготовки ведучий переводив групу інтервізантів на високий рівень їхньої активності, наближений до професійних стандартів фахівця.

Таким чином, алгоритм використання супервізії та інтервізії як новітніх форм підвищення професійної майстерності в закладах вищої освіти України гуманітарного профілю складається із таких понять: **варіантів** втілення супервізії та інтервізії, їх **комбінацій** (тобто сполучень), а також **моделей** самого процесу використання супервізії та інтервізії в контексті часу.

Підсумовуючи результати аналітичного дослідження, необхідно зробити відповідні висновки:

1. Складні українські реалії, що існують сьогодні в нашому соціумі, потребують адекватних змін в підготовці фахівців гуманітарних спеціальностей: педагогів, психологів, медиків. Існуючи, перш за все, технічні (організаційні) проблеми військового стану вимагають пошуку інноваційних підходів до реалізації навчального процесу у вищій школі.

2. Їм відповідає така новітня початкова форма підвищення професійної майстерності здобувачів вищої гуманітарної освіти, як супервізія в різних варіантах її використання: індивідуальна супервізія → групова супервізія; індивідуальна супервізія → групова супервізія → індивідуальна супервізія; групова супервізія → індивідуальна супервізія → групова супервізія; групова супервізія → групова супервізія.

3. Наступною новітньою формою професійного зростання фахівців-гуманітаріїв можна вважати інтервізію в різних варіантах її використання: супервізія ==> інтервізія; супервізія ==> інтервізія; супервізія ==> інтервізія;

інтервізія ==> інтервізія; інтервізія ==> інтервізія ==> інтервізія; інтервізія ==> інтервізія. Представлені варіанти використовуються педагогом (ведучим) у відповідності до рівня професійної підготовки учасників групи, завдань, які будуть вирішуватись на занятті та загальної ситуації «тут і тепер» в умовах військового стану.

4. Найбільший педагогічний ефект може бути досягнуто при відповідному комбінуванні вищенаведених варіантів застосування супервізії та інтервізії в навчальному процесі гуманітарних

закладів вищої освіти. Вибір моделей сполучення супервізії та інтервізії має базуватися на аналізі існуючих в конкретному регіоні соціально-економічних умов: наявності бойових дій, режимі функціонування електричних мереж, інтернету, специфіки контингенту бакалаврів або магістрантів, професійного рівня та харизми педагога тощо.

Перспективи дослідження в зазначеному напрямі можуть знаходитись у пошуках нових варіантів, комбінацій і загальних пролонгованих моделей використання супервізії та інтервізії в умовах сучасного гуманітарного закладу вищої освіти в Україні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Апрелева, І. В. (2023) Інтервізія та супервізія як інструменти педагогічної підтримки і професійного розвитку фахівців дошкільної освіти. *Вісник науки та освіти*, 8(14), 390-400
- Артеменко, Т. (Ред.) (2021). *Керівництво з проведення інтервізії та супервізії*. Черкаси: КНЗ «ЧОПОПП Черкаської обласної ради»,
- Байдик, В. В. (2019). *Супервізія та інтервізія як ефективні інструменти підтримки спеціалістів психологічної служби*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Регіональна система розвитку післядипломної педагогічної освіти: виклики та сучасні рішення». Северодонецьк Луганської обл., 07 листопада 2019 р. ЛОІППО, С 12-14.
- Бачинська, І. А. (2021). Супервізія як засіб управлінського розвитку. *Український психолого-педагогічний науковий збірник*, 24, 4-10.
- Волошина, О. В. (2021). Інтервізія та супервізія як форми методичного супроводу професійного розвитку фахівців системи психологічного забезпечення ЗВО із специфічними умовами навчання. *Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності Національної поліції та закладів вищої освіти МВС України*. Збірник наук. праць. Київ. С. 36-39 <https://elar.naiau.kiev.ua/handle/123456789/18928>
- Журавель, А. В. (2013). Інтервізія як метод навчання і професійної підтримки психологів системи освіти. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 12 : Психологічні науки. Вип. 41. С. 151-157.
- Іванюк, І. О. (2018) Супервізія та інтервізія у роботі педагога. *Психологія та психосоціальні інтервенції*. Т. 1. С. 36-40.
- Корнешчук, В. В., & Пашченко, О. О. (2024). Підготовка майбутніх фахівців із соціальної роботи до супервізійної діяльності. *Інноваційна педагогіка*, № 74. С. 52-55. <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/74.7>
- Павлишина, О., & Руденко, Т. (2019). *Інтервізія для психологів: простий та корисний посібник*. Київ.
- Ребуха, Л. (Ред.) (2022). *Інноваційні технології навчання в умовах модернізації сучасної освіти* : монографія. Тернопіль : ЗУНУ.

REFERENCES

- Aprelieva, I. V. (2023) Interview and supervision as tools of pedagogical support and professional development of preschool education specialists. *Bulletin of Science and Education*, 8(14), 390-400
- Artemenko, T. (Ed.) (2021). *Guide to conducting interviews and supervision*. Cherkasy: KNZ "CHOIPOP of Cherkasy Regional Council",
- Bachynska, I. A. (2021). Supervision as a means of managerial development. *Ukrainian Psychological and Pedagogical Scientific Collection*, 24, 4-10.
- Baydyk, V. V. (2019). *Supervision and intervision as effective tools for supporting psychological service specialists*. Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference "Regional System for the Development of Postgraduate Pedagogical Education: Challenges and Modern Solutions". Severodonetsk, Luhansk Oblast, November 7, 2019. LOIPPO, Severodonetsk. Pp. 12-14.
- Ivanyuk, I. O. (2018) Supervision and intervision in the work of a teacher. *Psychology and psychosocial interventions*. Vol. 1. Pp. 36-40.
- Korneshchuk, V. V., & Pashchenko, O. O. (2024). Training of future social work specialists for supervisory activities. *Innovative Pedagogy*, 74, 52-55. <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/74.7>
- Pavlyshyna, O., & Rudenko, T. (2019). *Interviewing for Psychologists: A Simple and Useful Guide*. Kyiv.
- Rebukha, L. (Ed.) (2022). *Innovative teaching technologies in the context of modernization of modern education*: monograph. Ternopil: ZUNU.
- Voloshyna, O. V. (2021). Interview and supervision as forms of methodological support for the professional development of specialists in the psychological support system of higher education institutions with specific training conditions. *Current issues of psychological support for the activities of the National Police and higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine*. Collection of scientific works. Kyiv. P. 36-39 <https://elar.naiau.kiev.ua/handle/123456789/18928>
- Zhuravel, A. V. (2013). Interview as a method of training and professional support for psychologists of the educational system. *Scientific journal of the National Polytechnic University named after M. P. Dragomanov*. Series 12: Psychological Sciences. 41, 151-157.

Integration of Artificial Intelligence in the Education of Future Teachers of Physics

UDC: 372.853

DOI: <https://doi.org/10.15421/172590>**Jalilova Sevinj****Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4753-2835>, sevinjjalilova@yahoo.com****Azerbaijan State Pedagogical University (Baku, Azerbaijan)**

Abstract.

The transformative potential of AI in education, is based on the architecture of transformers that are able to diagnose students' misconceptions with high accuracy and hence validity. Nevertheless, students still face persistent cognitive difficulties in learning physics, including misconceptions and gaps in background knowledge. Therefore, the hypothesis of the study was to hypothesize the feasibility of using ChatGPT as an additional pedagogical tool within a constructivist inquiry-based approach to improve conceptual understanding and address misconceptions in a thermodynamics course for freshman students who are future physics teachers.

The purpose of the study was to examine the effectiveness of using ChatGPT, a generative AI chatbot, as an additional pedagogical tool in a thermodynamics course for freshmen students, future physics teachers. The scientific novelty of the study lies in revealing the mechanism of improving students' conceptual understanding of thermodynamics principles, eliminating misconceptions in the knowledge component and creating an interactive learning environment through ChatGPT, opening new opportunities for improving educational practices in professional education. The results of the study showed that the experimental group of students significantly outperformed the control group in improving conceptual understanding and reducing qualitative misconceptions.

The results achieved emphasize the great potential of ChatGPT in STEM education within a constructivist learning environment to transform it. The practical significance of the research results is presented by a specific pedagogical toolkit that can act as an additional means of improving conceptual understanding and eliminating misconceptions in a thermodynamics course for freshman students - future physics teachers.

Keywords: STEM education, artificial intelligence, students, physics, ChatGPT

Інтеграція штучного інтелекту в освіту майбутніх вчителів фізики

Джалілова Севіндж**Азербайджанський державний педагогічний університет (Баку, Азербайджан)**

Анотація.

Трансформаційний потенціал штучного інтелекту в освіті базується на архітектурі трансформаторів, здатних діагностувати помилкові уявлення студентів з високою точністю та, отже, валідністю. Тим не менш, студенти все ще стикаються з постійними когнітивними труднощами у вивченні фізики, включаючи помилкові уявлення та прогалини у фонових знаннях. Тому гіпотеза дослідження полягала в тому, щоб висунути гіпотезу про доцільність використання ChatGPT як додаткового педагогічного інструменту в рамках конструктивістського дослідницького підходу для покращення концептуального розуміння та усунення помилкових уявлень у курсі термодинаміки для студентів-першокурсників, які є майбутніми вчителями фізики.

Метою дослідження було вивчити ефективність використання ChatGPT, генеративного чат-бота на базі штучного інтелекту, як додаткового педагогічного інструменту в курсі термодинаміки для студентів-першокурсників, майбутніх вчителів фізики. Наукова новизна дослідження полягає у розкритті механізму покращення концептуального розуміння студентами принципів термодинаміки, усунення помилкових уявлень у складі знань та створення інтерактивного навчального середовища через ChatGPT, що відкриває нові можливості для вдосконалення освітньої практики у професійній освіті.

Результати дослідження показали, що експериментальна група студентів значно перевершила контрольну групу в покращенні концептуального розуміння та зменшенні якісних помилкових уявлень. Отримані результати підкреслюють великий потенціал ChatGPT у STEM-освіті в рамках конструктивістського навчального середовища для її трансформації. Практичне значення результатів дослідження представлено специфічним педагогічним інструментарієм, який може виступати додатковим засобом покращення концептуального розуміння та усунення помилкових уявлень у курсі термодинаміки для студентів-першокурсників – майбутніх вчителів фізики.

Ключові слова: STEM-освіта, штучний інтелект, студенти, фізика, ChatGPT

Introduction.

Recent advances in artificial intelligence (hereinafter - AI) have been driven by significant developments in three critical areas of knowledge: evolution of neural network architectures, improvement of machine learning algorithms, and spread of deep learning methodologies (Hong, 2023, p. 45). The above-mentioned technological innovations have led to the emergence of a large variety of language models that have significantly expanded AI's ability to process, generate, and interact with natural language. Generative AI models, such as ChatGPT, Gemini and Claude, demonstrate impressive results in solving various tasks, including communication, content creation, complex problem solving and data analysis (Ali, Shamsan, Hezam & Mohammed, 2023, p. 42). It is natural to see the impact of the above developments on education, transforming pedagogical practices, supporting personalized learning approaches, and redefining the educational experience.

Building on these innovations, AI-based tools offer unprecedented opportunities to improve teaching and learning processes. They facilitate personalization of learning, provide instant feedback, and provide adaptive learning support tailored to the diverse needs of students (Xu & Ouyang, 2022, p. 59]. For example, generative AI models such as ChatGPT simulate human-like learning, clarify complex concepts, and engage students in interactive dialogues that foster deeper understanding of learning material (Lee, Yang & Shin, 2020, p. 339). Generative models of AI provide dynamic and adaptive support through real-time dialogic interaction, addressing misconceptions and knowledge gaps in STEM education.

Relevance. The transformative potential of AI in education, is based on the architecture of Transformers, which can diagnose students' misconceptions with high accuracy, and hence validity (Ahmed et al, 2022, p. 8). Nevertheless, students still face persistent cognitive difficulties in learning physics, including misconceptions and basic knowledge gaps. Addressing knowledge gaps is critical to stimulating academic progress and developing students' complex problem solving and critical thinking skills, which are increasingly required in STEM fields. The present study examines the effectiveness of using ChatGPT, a generative AI chatbot, as a supplemental pedagogical tool in a thermodynamics course for freshman students, future physics teachers.

The purpose of the study is to improve students' conceptual understanding of thermodynamics principles, eliminate misconceptions in the knowledge component, and create an interactive learning environment.

Analysis of previous studies and publications. While AI-based pedagogical tools are increasingly being introduced into the educational process, few studies have focused on their application in pedagogical specialties or their potential for solving subject-specific problems. This study aims to address the gaps by contributing to the discourse on the integration of AI in science education

and offering a framework for the application of generative AI tools in educational settings.

Generative AI has significantly changed the education system by making learning personalized and adaptive by introducing context-aware responses and dynamic feedback to facilitate interactions with complex educational content and support various activities.

The effectiveness of generative AI tools largely depends on the quality of user prompts, as accurate input directly affects the relevance of the result. Despite their potential, generative AI systems often demonstrate limited contextual understanding, making deeper analysis difficult. However, their use in philosophical dialogues has demonstrated the ability to improve analysis-based discussions and facilitate meaningful participation in a variety of activities (Johnson, & Lee, 2020, p. 47). The results already achieved in research activities allow us to consider generative AI as a universal tool for solving persistent problems in STEM learning.

Thermodynamics, often considered an abstract and conceptually complex subject, has benefited from a variety of pedagogical strategies to improve learning outcomes and student engagement (Aktay, Gök & Uzunoğlu, 2023, p. 401). Constructivist approaches, such as the energy chain model, emphasize active learning and the integration of qualitative and quantitative reasoning to address persistent misconceptions in thermodynamics (Gottlieb, Kline & Schneider, 2023, p. 82).

Gamification strategies improve collaboration and engagement but may favor superficial interaction at the expense of deeper conceptual understanding (Park, Teo, T., Teo, A., Chang, Huang & Koo, 2023, p. 9).

Simulation-based learning environments promote learning and critical thinking by allowing students to visualize thermodynamic phenomena. The innovative tools offered allow working with variables to help learn concepts such as gas behavior, pressure-volume dependence, and particle interactions (Gayed, Carlon, & Oriola, 2022, p. 125). Computational tools additionally support active problem solving on complex topics including numerical simulations and equations of state, providing real-time feedback (Fryer, Coniam & Carpenter, 2020, p. 19). New technologies such as virtual reality (hereafter referred to as VR) and augmented reality (hereafter referred to as AR) have brought immersive elements to thermodynamics education. For example, Thermo VR includes embedded tests to simulate piston-cylinder systems, facilitating visualization and providing instant feedback (Luo & Yang, 2022, p. 7). These innovative teaching methods demonstrate the potential to make thermodynamics more accessible to students. Generative AI complements these strategies by bridging conceptual gaps, facilitating interactive learning, and empowering an educational process tailored to each student's individual abilities.

Materials and Research Methods. The present study utilized a quasi-experimental design with continuous

monitoring and evaluation of the impact of ChatGPT, a chatbot with generative AI, as a supplementary pedagogical tool in a thermodynamics course for undergraduate prospective physics teachers ($n = 87$). The participants were divided into two groups: a control group (CG, $n = 44$) that followed traditional teaching methods and an experimental group (EG, $n = 43$) that used ChatGPT in their teaching activities.

In addition, a continuous assessment approach was implemented using a survey on student acceptance of technology and improvement of their learning process, which allowed for the collection of data on student engagement, and the impact of ChatGPT on learning outcomes over the course of the semester. The comprehensive research design was intended to provide a detailed understanding of the potential of generative AI tools, specifically ChatGPT, to improve educational practices.

The main instrument for this study was the questionnaire "Thermodynamic Processes and the First and Second Principles of Thermodynamics" (STPFSL) in the short form STPFSL-Short. This multiple-choice questionnaire provides an objective assessment of students' understanding of the fundamental principles of thermodynamics and helps instructors evaluate the effectiveness of innovative methods of teaching thermodynamics. The STPFSL-Short consists of 33 items covering basic thermodynamic principles. An optional student survey was administered to obtain an assessment of student acceptance of AI as a pedagogical tool. The 16-item questionnaire combines a five-point Likert scale and multiple-choice questions that focus on the frequency and context of ChatGPT use, its role in addressing misconceptions, and its impact on learning processes in general. This approach provided the systematic data collection needed to assess how generative AI tools affect students' cognitive engagement, conceptual understanding, and acceptance of technology in STEM education.

The experiment was conducted during class sessions that were extended by 30 minutes each week, resulting in a total of 32 hours of class time per semester. Classes were held in a classroom with stable internet access and computers. Students used the free version of ChatGPT (versions 3.5 and later), accessed at through the OpenAI platform, as an additional pedagogical resource. An

additional 30 minutes of each session was devoted to activities such as developing and refining prompts, analyzing AI-generated responses for accuracy and depth, and collaboratively engaging in instructor-led discussions of the results. These discussions addressed conceptual problems, clarified misconceptions, and explored the principles of thermodynamics in real-world scenarios. The instructor provided real-time feedback on the quality of problem-solving approaches, and collaborative discussions reinforced both theoretical understanding and practical application of thermodynamic principles.

Results.

After the experimental data were collected, statistical analysis was performed using R (version 4.4.1) and Microsoft Excel to process, visualize and interpret the data. The data were first checked for missing values and outliers, which were subsequently eliminated. Then, difficulty and discrimination scores for STPFSL were calculated according to recommendations based on classical test theory (Lee & Perret, 2022, p. 12788]. Prior to factor extraction, a parallel Horn analysis was performed to determine the optimal number of retained components to ensure that only components reflecting significant variance were selected. Promax rotation was then applied to account for potential correlations between factors. The Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) criterion, Bartlett's sphericity criterion, and Cronbach's alpha for each aspect of the survey were found to be appropriate. The resulting subscale reliability coefficients ranged from 0.581 to 0.701. The overall Cronbach's alpha coefficient of 0.693 indicated moderate internal consistency. For the STPFSL, reliability was found to be acceptable, with values ranging from 0.618 to 0.690. In EG at the control stage of the experimental activity, reliability was higher (pre-test: 0.784, final test: 0.823) than in CG, reflecting improved internal consistency as a result of the pedagogical intervention.

Pre-test results showed no statistically significant differences between the control and experimental groups (Tabl. 1.). However, after the intervention, the EG showed higher final test scores ($M = 22.53$, $SD = 3.03$) compared to the CG ($M = 18.60$, $SD = 1.90$). The EG also showed higher learning scores (10.31 vs. 6.25 in the CG), indicating the potential of ChatGPT to improve conceptual learning in thermodynamics.

Tabl. 1.

Comparison of EG and CG learning outcomes

Stages	EG		CG	
	Mean value / Standard deviation	Range	Mean value / Standard deviation	Range
Stating	12,22 (3,15)	5,00-20,00	12,35 (2,64)	5,00-19,00
Control	22,53 (3,03)	15,00-28,00	18,60 (1,90)	13,00-22,00
Degree of effectiveness	10,31	5,00-14,00	6,25	3,00-9,00

The Mann-Whitney U-criterion confirmed a statistically significant difference in final test scores between CG and EG ($U = 518.50$, $p < 0.001$, Cohen's $d = 0.614$). In addition, Wilcoxon's sign rank criterion showed a significant improvement in within-group scores from the pre-test to the final test ($W = 0$, $Z = -9.506$, $p < 0.001$), with the EG showing significantly higher scores.

The chi-square criterion showed a significant decrease in the number of misconceptions in both groups, with the EG showing greater improvement overall. For example, misconceptions about isobaric ($\chi^2(119) = 150.71$, $p = 0.026$) and adiabatic processes ($\chi^2(119) = 149.18$, $p = 0.032$) decreased in the CG. In contrast, EG showed greater improvements, especially in irreversible

processes ($\chi^2(119) = 236.84$, $p < 0.001$) and entropy ($\chi^2(119) = 186.49$, $p < 0.001$). These results suggest that ChatGPT is more effective in eliminating misconceptions in complex topics. Both groups showed marginal improvement on the topics of Reversible Processes and Motor Efficiency, indicating the need for more deliberate learning strategies. Additional measures such as targeted multi-step assignments and real-world applications may be needed to effectively learn these complex topics.

Tabl. 2. presents the results of the impact of ChatGPT on the learning process, indicating that there is a strong relationship between the frequency of ChatGPT use and its perceived effectiveness.

Tabl. 2.

Comparative analysis of students' perceptions of the effectiveness of ChatGPT as a function of frequency of use

Variables	Category	M	SD	U	P-value
Ease of use	HF	4,16	0,737	336	0,985
	HF	4,20	0,561		
Elimination of misconceptions	HF	3,93	0,495	240	0,037*
	HF	4,27	0,618		
Satisfaction with explanations	HF	3,87	0,352	284	0,755
	HF	4,16	0,562		
Overall impression	HF	4,33	0,617	338	0,287
	HF	4,22	0,517		
Compared to other methods	HF	4,20	0,596	336	0,357
	HF	4,13	0,516		

Note: HF - high frequency; LF - low frequency, M - mean value, SD - standard deviation, U - Mann-Whitney U-criteria, * - statistical significance

A series of Mann-Whitney U-criteria were conducted to compare ChatGPT users' perceptions on several parameters. A statistically significant difference was found on the usefulness parameter, where EG users rated ChatGPT as more useful ($M = 4.27$, $SD = 0.594$) compared to CG users ($M = 3.93$, $SD = 0.495$), $U = 240.5$, $p = 0.037$. For other parameters such as ease of use, elimination of misconceptions or overall impression, no significant differences were found. This suggests that the usefulness of ChatGPT remains stable regardless of the frequency of use.

Most students rated ChatGPT positively, with 31.67% rating it as "very positive" and 55% rating it as "positive", noting the user-friendly interface and interactive features that enhanced the learning process. In addition, 71.67% of students appreciated its informative help, emphasizing its value in supporting learning. However, responses to questions about overcoming misconceptions were more varied, indicating room for improvement, especially in dealing with complex misconceptions that are more difficult to address with superficial feedback.

In addition, 41.67% of students expressed a strong intention to recommend ChatGPT, and its anticipated future use emphasizes its potential as a valuable

educational tool. Although the advantages of ChatGPT in terms of usability and content delivery are clear, the relationship between students' intention to recommend it and learning outcomes will provide a more complete picture of its overall effectiveness.

Conclusions.

The findings highlight the potential of AI-enabled generative tools to improve STEM education through personalized real-time feedback and active student engagement. The present study contributes to the understanding of the need for the use of ChatGPT in the professional preparation of educators. According to the results of the study, EG students achieved significantly higher learning outcomes (10.31 points compared to 6.25 points in the CG) and formed a more holistic understanding of the principles of thermodynamics. In addition, the study demonstrated that ChatGPT effectively addressed misconceptions in knowledge areas such as entropy, internal energy, and the second law of thermodynamics. EG students showed a greater reduction in misconceptions (e.g., regarding irreversible processes, $p < 0.001$) compared to CG students, as well as a marked improvement in knowledge of abstract topics such as PV diagrams and pressure-volume dependence. Also, based

on the results of the study, it can be confidently stated that ChatGPT has a positive effect on students' engagement in learning. For instance, 71.67% of the students appreciated ChatGPT for its ease of use and informative help.

The present study highlights the transformative potential of ChatGPT as an additional pedagogical tool for organizing and improving professional education. In conclusion, ChatGPT has significant potential to improve conceptual understanding and reduce misconceptions.

However, its effectiveness depends on thoughtful implementation, continuous monitoring, and integration of additional pedagogical tools. The practical relevance of the research results stems from the expanded range of possibilities to utilize generative AI tools as a powerful complement to traditional teaching methods, making science and physics education accessible and engaging worldwide.

REFERENCES

- Ahmed, A., Ampry, E., Komariah, A., Hassan, I., Thahir, I., Hussein, M., Ali, & Zafarani, P. (2022). Investigating the effect of using game-based learning on EFL learners' motivation and anxiety. *Education Research International*, P. 1-9.
- Aktay, S., Gök, S., & Uzunoğlu, D. (2023). ChatGPT in education. *Türk Akademik Yayınlar Dergisi (TAY Journal)*, 7(2), 378-406.
- Ali, J., Shamsan, M., Hezam, A., & Mohammed, T. (2023). Impact of ChatGPT on learning motivation: teachers and students' voices. *Journal of English Studies in Arabia Felix*, 2(1), 41-49.
- Fryer, L. K., Coniam, D., & Carpenter, R. (2020). Bots for language learning now: Current and future directions. *Language Learning & Technology*, 24(2), 8-22.
- Gayed, J. M., Carlon, M. K. J., & Oriola, A. M. (2022). Cross Exploring an AI-based writing assistant's impact on English language learners. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 3(1), 123-126.
- Gottlieb, M., Kline, J. A., & Schneider, W. C. (2023). ChatGPT and conversational artificial intelligence: Friend, foe, or future of research? *The American Journal of Emergency Medicine*, 70, 81-83.
- Hong, W. (2023). The impact of ChatGPT on foreign language teaching and learning: Opportunities in education and research. *Journal Of Educational Technology and Innovation*, 3, 37-45.
- Johnson, R., & Lee, M. (2020). The role of AI in modern physics teaching. *Journal of Educational Technology*, 12(3), 45-56.
- Lee, I., & Perret, B. (2022). Preparing high school teachers to integrate AI methods in STEM classrooms, in Conference Paper. 36th AAAI Conference on Artificial Intelligence 2022. *Proceedings*, 22 Feb-1 Mar 2022, held virtually. P. 12783-12791
- Lee, J. H., Yang, H. & Shin, D. (2020). Chatbots -technology for the language teacher. *ELT Journal*, 2020, 74(3), 338-344.
- Luo, Q., & Yang, J. (2022). The Artificial Intelligence and Neural Network in Teaching. *Computational Intelligence and Neuroscience*, 1, 1-11.
- Park, J., Teo, T., Teo, A., Chang, J., Huang, J. S. & Koo, S. (2023). Integrating Artificial Intelligence into Science Lessons: Teachers' Experiences and Views. *International Journal of STEM Education*, 10, 1-22.
- Xu, W., & Ouyang, F. (2022). The application of AI technologies in STEM education: a systematic review from 2011 to 2021. *In t. J. STEM Educ.*, 9, 59

Inclusive Education in Slovakia: Between Declared Goals and Practice

UDC: 376 (437.6)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172591>**Klyuchkovych Tetyana**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0003-3702-1086>, tetyana.klyuchkovych@uzhnu.edu.ua*Uzhhorod National University (Uzhhorod, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. Inclusion is considered one of the key directions of the modernization of the educational policy of the Slovak Republic and the fulfillment of the state's international obligations. Inclusive education is enshrined in national legislation and strategic documents, which, in general, correspond to European normative standards. At the same time, there is a noticeable gap between the declared goals and the practical implementation of the inclusive approach, which determines the relevance of research into the problems and challenges in this field.

Research results. Based on international comparative reviews and the results of the inspection conducted by the State School Inspectorate for the 2023–2024 academic year, a number of difficulties and barriers to the effective introduction and functioning of inclusive education have been identified. The main barriers include: the persistence of segregation practices in the education system; a shortage of qualified teaching staff and specialists in the field of inclusion; excessive bureaucratization of procedures and the complexity of organizing support measures; infrastructural barriers that limit the accessibility of the educational environment for children with disabilities; insufficient development of inclusive values in society and a limited manifestation of empathy in school collectives, among others.

Conclusions. It is concluded that inclusive education in Slovakia is currently at the stage of formal institutionalization: the legal framework and strategic orientations correspond to European standards, yet their practical implementation remains contradictory. The effective advancement of inclusive approaches requires systemic changes in personnel policy, financing, the development of school infrastructure, and the transformation of pedagogical culture. Progress in this direction is not only a condition for ensuring equal opportunities but also an important factor in democratization and the integration of Slovakia into the European educational space.

Keywords: Slovakia, educational policy, inclusion, children with special educational needs, inclusive pedagogy, school education, barriers.

Інклюзивна освіта в Словаччині: між задекларованими цілями та практикою

Ключкович Тетяна*ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Інклюзія розглядається як один із ключових напрямів модернізації освітньої політики Словацької Республіки та виконання міжнародних зобов'язань держави. Інклюзивна освіта закріплена на рівні національного законодавства та стратегічних документів, що загалом відповідає європейським нормативним стандартам. Водночас спостерігається розрив між задекларованими цілями та практичною реалізацією інклюзивного підходу, що зумовлює актуальність дослідження проблем і викликів у цій сфері.

Результати дослідження. На основі міжнародних порівняльних оглядів та результатів перевірки Державної шкільної інспекції за 2023–2024 навчальний рік виокремлено низку труднощів і бар'єрів для ефективного впровадження змін у функціонування інклюзивної освіти. До основних бар'єрів належать: збереження сегрегаційних практик у системі освіти; нестача кваліфікованих педагогічних кадрів і спеціалістів у сфері інклюзії; надмірна бюрократизація процедур і складність організації підтримувальних заходів; інфраструктурні бар'єри, що обмежують доступність освітнього середовища для дітей з інвалідністю; недостатня сформованість інклюзивних цінностей в суспільстві та обмежений прояв емпатії у шкільних колективах та ін.

Висновки. Зроблено висновок, що інклюзивна освіта у Словаччині перебуває на етапі формальної інституціоналізації: нормативно-правова база та стратегічні орієнтири відповідають європейським стандартам, проте їх практичне втілення залишається суперечливим. Ефективне впровадження інклюзивних підходів вимагає системних змін у кадровій політиці, фінансуванні, розвитку шкільної інфраструктури та трансформації педагогічної культури. Просування в цьому напрямі є не лише умовою забезпечення рівних можливостей, а й важливим чинником демократизації та інтеграції Словаччини в європейський освітній простір.

Ключові слова: Словаччина, освітня політика, інклюзія, діти з особливими освітніми потребами, інклюзивна педагогіка, шкільна освіта, бар'єри

Вступ.

Модернізація освітньої політики у Словаччійській Республіці (СР) значною мірою пов'язана з утвердженням принципів інклюзії. Інклюзія постає не лише як інструмент забезпечення рівного доступу до якісного навчання для всіх дітей, але і як важливий чинник утвердження прав людини, соціальної інтеграції та дотримання демократичних стандартів у суспільстві. Важливість проблеми полягає в тому, що інклюзія у Словаччині виходить за межі суто педагогічного завдання і набуває характеру широкого суспільного виклику.

Протягом останнього десятиліття Словаччина активно долучалася до міжнародних ініціатив у сфері інклюзії та закріпила цей принцип у національному законодавстві. Водночас практичні результати реалізації інклюзивної політики залишаються суперечливими. Відповідно до даних європейських та національних моніторингових досліджень, задекларовані цілі реалізуються в освітній практиці Словаччини лише частково, що підкреслює потребу у всебічному аналізі зазначеної проблеми. Такий аналіз дозволяє не лише оцінити рівень відповідності освітньої політики Словаччини європейським стандартам, але й ідентифікувати ключові бар'єри, які обмежують ефективність її впровадження.

Метою дослідження є з'ясування проблем і труднощів практичної реалізації інклюзивного підходу в системі шкільної освіти Словаччини з урахуванням національних законодавчих та європейських нормативних орієнтирів.

Аналіз попередніх публікацій засвідчує багатовимірність вивчення інклюзивної освіти у Словаччині, де поєднуються теоретичні розробки, орієнтовані на дискурсивне осмислення політики, та емпіричні дослідження, спрямовані на виявлення бар'єрів і можливостей у практичній реалізації інклюзивного підходу. Наприклад, О. Кацак і М. Стругал аналізують суперечності між гуманістичним та неоліберальним дискурсами інклюзії, а також виокремлюють виклики та труднощі у практичній реалізації інклюзивного підходу в освіті (Kaščák & Strouhal, 2023). Ґрунтуючись на теоретичних засадах соціального конструктивізму, Й. Мішколці, Л. Ковачова, М. Кубанова аналізують вплив суспільних уявлень про учнів і батьків ромської етнічної меншини на розробку інклюзивної освітньої політики в Словаччині (Miškolci et al, 2017). З погляду сьогодення Й. Мішколці, Г. Вадурова, Л. Гайзлерова здійснюють критичний порівняльний аналіз політики Чехії та Словаччини у сфері інклюзивної освіти після розпаду Чехословаччини, виявляючи системні труднощі та перешкоди, що заважають реальному впровадженню інклюзивних підходів (Miškolci et al, 2025).

Міжнародні порівняльні огляди (Eurydice, EASNIE, UNESCO, Education and Training Monitor)

оцінюють поточний стан розвитку інклюзивної освіти у Словаччині та послідовно наголошують на необхідності поступального руху у таких взаємопов'язаних напрямках: таргетоване ресурсне вирівнювання (зокрема між регіонами); нарощування кадрового потенціалу; розбудова системи підтримувальних послуг для дітей з особливими освітніми потребами (ООП); забезпечення достовірного моніторингу та рівного доступу до якісної освіти. Важливо, що у зв'язку з триваючою війною в Україні впроваджуються додаткові заходи соціальної підтримки, спрямовані на інтеграцію українських дітей у шкільне середовище (UNESCO, 2023; Eurydice, 2024). Попри наявність значного масиву різнопланових публікацій, у науковому полі все ще бракує мікрорівневих досліджень (школа/клас), що дозволили б простежити, як задекларовані у нормативних документах принципи інклюзії реалізуються у щоденній педагогічній практиці.

Результати дослідження.

Державна політика Словаччини у сфері освітньої інклюзії розвивається під впливом міжнародних зобов'язань (Саламанкська декларація 1994 р., Лісабонська стратегія 2000 р., Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю 2010 р.) та поступово інституціоналізується на національному рівні (Ключкович, 2022, с. 281-283). Принцип інклюзії нормативно закріплений у «Законі про виховання та освіту» (Zákon, 2008), де він трактується не лише як підтримка осіб з особливими потребами, а і як комплексний підхід, що охоплює всіх учасників освітнього процесу – учнів, педагогів, батьків – та пов'язується з різними напрямками державної політики, зокрема молодіжною, соціальною та політикою зайнятості.

У 2021 р. було ухвалено рамковий документ «Стратегія інклюзивного підходу у вихованні та освіті до 2030 р.» (Stratégia, 2021), який став важливим етапом подальшого розвитку інклюзивної освіти. Зокрема у ньому визначено шість ключових напрямів розвитку: інклюзивний навчальний процес, консультативну систему в освіті, десегрегацію, дебар'єризацію шкільного середовища, підготовку педагогічних кадрів та соціальну дестигматизацію (Stratégia, с. 10-40). Документ орієнтує державну політику на побудову цілісної системи інклюзивної освіти, яка базується на підтримці кожного учня і потребує спільного визнання та підтримки всіма учасниками освітнього процесу. Важливо підкреслити, що реалізація положень «Стратегії» тісно пов'язана з низкою інших урядових документів. Зокрема, у 2021 р. уряд затвердив «План відновлення і стійкості», в межах якого передбачено реалізацію реформ та інвестицій у сфері інклюзивної освіти (Plán obnovy, 2021).

Водночас динаміка впровадження інклюзії у Словаччині значною мірою зумовлена не стільки

внутрішніми соціально-політичними процесами, скільки зовнішнім тиском, насамперед з боку ЄС і міжнародних організацій. Вирішальним чинником у цьому контексті стало залучення фінансових ресурсів ЄС (Kaščák & Strouhal, 2023, с. 203).

Ефективність програм і проєктів у сфері інклюзії значною мірою залежить від наявності стабільного та довгострокового фінансового забезпечення. У програмній заяві уряду СР на 2023–2027 рр. наголошується, що саме створення сталої системи фінансування заходів підтримки є ключовою передумовою для повноцінного впровадження інклюзивної освіти на всіх рівнях (Programové vyhlásenie vlády SR 2023–2027, с. 42). У такий спосіб інклюзія у Словаччині розглядається як системна трансформація, що поєднує політико-управлінські, освітні й суспільні виміри.

Водночас, попри сучасну нормативну базу та спроектовані механізми реалізації, практичне втілення інклюзивних підходів у Словаччині зіштовхується із низкою бар'єрів, які істотно знижують результативність освітньої політики. Зокрема, дослідження міжнародних організацій акцентують на цілому комплексі проблем, що охоплюють інституційний, кадровий, інфраструктурний і соціальний аспекти.

За даними Європейської Комісії рівень інклюзивності у словацьких школах залишається низьким і неоднорідним, що свідчить про суттєві відмінності в доступності та якості освітніх послуг для різних груп учнів. Для дітей з неблагополучних сімей, маргіналізованих ромських громад і дітей з інвалідністю держава ще не створила належні інституційні умови для когнітивного, фізичного, соціального та емоційного розвитку; дошкільна освіта та догляд у таких випадках здебільшого забезпечуються соціальними службами (European Commission, 2024, с. 8).

Згідно з даними EASIE, у Словаччині спостерігається збереження маргіналізації дітей з ООП, що проявляється в обмеженому залученні їх до навчання у звичайних класах. Хоча офіційні показники загальної інклюзії у Словаччині перевищують 94 % для всіх школярів, ситуація для дітей з ООП є кардинально іншою. Частка учнів із ООП, які фактично інтегровані у звичайні класи, залишається критично низькою: 9,74 % у початковій школі (ISCED 1); 14,15 % у нижчій (базовій) середній школі (ISCED 2); 8,41 % у старшій (повній) середній школі (ISCED 3). Ці цифри демонструють, що більшість дітей з ООП навчаються у відокремлених умовах – у спеціальних школах, класах або окремих підрозділах, що формально перебувають у структурі звичайних шкіл, але не забезпечують реальної інтеграції (EASIE, 2025). У Словаччині зберігається розгалужена мережа спеціальних шкіл і класів, яка поглинає більшість дітей з ООП. Це спадщина

медико-дефектологічної моделі ХХ століття, яка лише частково трансформувалася.

Словаччина належить до країн з найбільшими відмінностями в результатах навчання залежно від соціально-економічного статусу школярів, що вказує на проблеми у сфері рівності та якості в системі освіти. Індекс ізоляції, який вимірює концентрацію у школах Словаччини учнів з соціально-економічно неблагополучного середовища, є одним із найвищих у ЄС – 0,28 у 2022 р. (European Commission, 2024, с. 10).

Попри нормативно задекларовані принципи інклюзії, експерти констатують збереження сегрегаційних практик, зокрема закоріненість етнічної сегрегації в системі освіти Словаччини (Miškolci et al, 2025, с. 15). Це суттєво ускладнює формування та реалізацію інклюзивної політики, сприяє ізоляції дітей у спеціальних класах і школах, фактично легітимуючи нерівність під виглядом соціальної підтримки.

Однією з найскладніших проблем у сфері суспільного сприйняття інклюзії є стійкі стереотипи щодо дітей ромської етнічної меншини (Miškolci et al, 2017; Kaščák & Strouhal, 2023). У словацькому суспільстві вони часто пов'язані з уявленнями про «низьку навчальну мотивацію» ромських дітей, їхню «нездатність до успішної соціалізації» та «схильність до девіантної поведінки». Подібні упередження відтворюються не лише у побутовому дискурсі, а й у педагогічному середовищі, де іноді формують занижені очікування щодо навчальних досягнень учнів з ромських громад. Як наслідок, стереотипізація стає бар'єром для їхньої інтеграції в освітній процес, закріплює практики сегрегації та обмежує можливості повноцінної участі ромських дітей у шкільному житті.

У 2019 р. Єврокомісія надіслала Словаччині обґрунтований висновок із вимогою дотримання правил ЄС щодо рівності, закріплених у Директиві про расову рівність, яка забороняє дискримінацію за ознакою етнічного походження, зокрема у сфері освіти. У Словаччині непропорційно багато ромських дітей спрямовуються до спеціальних шкіл чи окремих класів, що фактично відтворює практики їхньої сегрегації. Попри заходи, вжиті Словаччиною після офіційного попередження у 2015 р., Єврокомісія оцінила їх як недостатні, наголосивши, що дискримінація у шкільній освіті й надалі залишається серйозною проблемою (Infringements decisions, 2019). Дані ЄС послідовно засвідчують високий рівень відокремлення ромських дітей у спеціальні класи/школи. Понад 60% ромських дітей навчаються у закладах, де всі або більшість вихованців належать до цієї ж етнічної групи, що підтверджує стійкість сегрегаційних практик у Словаччині (European Commission, 2024, с. 10).

Сегрегація та обмежений доступ до якісної

освіти дітей із маргіналізованих ромських громад залишається складною і тривалою проблемою, яку визнають органи державної влади Словаччини, зокрема і під впливом постійного тиску з боку інституцій ЄС. З метою подолання цих структурних бар'єрів у 2021 р. уряд ухвалив «Стратегію рівності, інклюзії та залучення ромів на період до 2030 року» (Stratégia rovnosti, 2021). Цей документ визначає базові принципи та стратегічні орієнтири державної політики, спрямованої на ліквідацію практик сегрегації ромських громад, досягнення прогресу у сфері соціальної інтеграції ромів, забезпечення недискримінації, трансформації суспільних установок і покращення міжетнічного співіснування (Stratégia rovnosti, 2021, с. 4). Особливий акцент зроблено на сфері освіти, де передбачено системне впровадження інклюзивних практик. На виконання стратегічних цілей були розроблені плани дій на 2022–2024 і 2025–2027 роки, які містять конкретні заходи та передбачають механізми моніторингу їх реалізації. Чи зможуть ці заходи забезпечити реальне досягнення цілей інклюзії, зокрема подолання сегрегації та створення рівних можливостей для дітей із маргіналізованих ромських громад, покаже подальший досвід їхньої практичної реалізації. Це значною мірою залежатиме не лише від формальної імплементації, а й від ефективності міжвідомчої координації, рівня залучення місцевих громад і шкільних колективів, належного фінансового та кадрового забезпечення, а також від готовності суспільства до прийняття інклюзивних практик.

Підготовка та професійний розвиток педагогів охоплюють різні напрями, однак одним із ключових викликів залишається дефіцит фахівців, здатних ефективно працювати в інклюзивному середовищі. Законодавство передбачає залучення асистентів учителів, шкільних психологів і спеціальних педагогів, проте їхня кількість є недостатньою для реального покриття потреб системи освіти. Університетські акредитовані програми підготовки педагогів включають курси з інклюзивної педагогіки, а післядипломне навчання здебільшого забезпечується Методично-педагогічним центром та іншими акредитованими організаціями (European Agency, 2020). Водночас педагогічні факультети лише частково інтегрували дисципліни з інклюзії у свої освітні програми, а систематичне підвищення кваліфікації вчителів значною мірою обмежується браком фінансування (European Commission, 2019, с. 5).

Попри формальне закріплення інклюзивних принципів у законодавстві, більшість шкіл у Словаччині зіштовхується з обмеженими можливостями для їхньої повноцінної реалізації. Освітні заклади країни характеризуються значними відмінностями у ресурсному забезпеченні, особливо між великими міськими центрами та сільськими громадами. Це проявляється у нерівному доступі

до сучасних навчальних матеріалів, технічного обладнання та адаптованої інфраструктури.

Отже, моніторинги міжнародних організацій підтверджують суперечливий характер практичного впровадження інклюзивної освіти у Словаччині.

Наявність значних труднощів і бар'єрів підтверджується також результатами моніторингів, проведених на загальнодержавному рівні. Зокрема, на це вказують результати перевірки Державної шкільної інспекції, проведеної у 2023–2024 н.р. (ŠŠI, 2024). Моніторинг охопив 11 початкових шкіл у різних регіонах країни. Оцінювання умов інклюзивної освіти здійснювалося із застосуванням індексу інклюзії, який розраховувався на основі індикаторів у трьох сферах: формування інклюзивної культури, розбудова інклюзивної політики та розвиток інклюзивної практики. За підсумками перевірки загальний індекс інклюзії склав 60,7%, що свідчить про загально задовільний рівень забезпечення інклюзивної освіти (ŠŠI, 2024, с. 4-5). Водночас результати продемонстрували наявність численних слабких місць і бар'єрів, які ускладнюють формування справді інклюзивного освітнього середовища.

За даними інспекції, майже 27% учнів у вибірці належали до категорії дітей з ООП. Серед них найбільш чисельну групу становили діти з соціально вразливого середовища, далі – учні з проблемами здоров'я, а також обдаровані школярі. Особливої уваги заслуговує факт, що серед «інших вразливих груп» з'являються діти іноземців та мігрантів, які стикаються з мовним бар'єром. Попри те що їхня частка наразі є незначною (менш як 2%), поява цієї групи відображає новий вимір інклюзії та створює додаткові виклики для словацької школи (ŠŠI, 2024, с. 7). Ця статистика засвідчує, що інклюзія – це не питання маргінальної меншості, а структурний виклик для словацької освіти, адже фактично кожен четвертий учень має потребу в додатковій підтримці.

Шкільна місія та візія задекларовані в усіх освітніх програмах і спрямовані на створення середовища, в якому кожен учень почувався б бажаним та прийнятим. Інклюзивний підхід у цих документах сформульовано у загальних рисах: він зосереджений на врахуванні потреб усіх здобувачів освіти та спрямуванні навчальної діяльності на розвиток їхньої ціннісної орієнтації відповідно до гуманістичних принципів. Директори всіх шкіл чітко підтвердили реалізацію інклюзивного підходу (ŠŠI, 2024, с. 9), але експертні перевірки виявили значні проблеми на рівні практичної організації загальної шкільної освіти.

Суттєвими перешкодами для створення інклюзивних умов є брак спеціалізованого персоналу та педагогічних кадрів, здатних забезпечити підтримку учнів з різними освітніми потребами (ŠŠI, 2024, с. 15). Хоча більшість учителів

підвищували кваліфікацію у сфері інклюзивної освіти, під час безпосередніх спостережень не завжди було зафіксовано застосування ними знань і навичок, здобутих у процесі навчання. Показово, що попри офіційні заяви директорів про реалізацію інклюзивного підходу, вчителі з 72,7% шкіл визнають свою професійну неготовність сприймати та навчати всіх учнів без винятку (ŠŠI, 2024, с. 9).

У більшості закладів освіти зберігаються кадрові труднощі із забезпеченням повноцінної роботи психолого-педагогічних команд супроводу (ŠŠI, 2024, с. 8). Асистенти вчителів працюють більш ніж у половині перевірених шкіл, однак їхня діяльність здебільшого зводиться до виконання функцій «технічної допомоги», без стимулювання самостійності учнів і без активної співпраці з учителями у процесі оцінювання результатів навчання (ŠŠI, 2024, с. 16). Це, своєю чергою, знижує ефективність навчання і використання ресурсів.

Отже, на рівні політики та організаційних документів інклюзія у школах Словаччини декларується як стратегічний пріоритет, проте у щоденному навчальному процесі нерідко переважає формалізм, що істотно знижує результативність впровадження інклюзивних підходів.

У звіті інспекції акцентовано на недоліках шкільної політики та практичної реалізації інклюзії. Майже половина шкіл мають неповну документацію стосовно учнів з ООП, індивідуальні освітні програми не оновлюються належним чином. У двох третинах шкіл не здійснюється педагогічна діагностика, попри формальне декларування (ŠŠI, 2024, с. 5-6). Інспекція також зафіксувала бюрократизацію процедур: надмірна складність оформлення підтримувальних заходів створює додаткові перепони як для батьків, так і для педагогів, затягує надання необхідної допомоги та демотивує учасників освітнього процесу.

Окремим викликом виявився шкільний клімат і взаємодія в учнівському колективі. Соціологічне опитування продемонструвало низький рівень емпатії та готовності учнів співпрацювати з однолітками, які мають ООП: три чверті школярів не виявляють готовності допомагати таким однокласникам і загалом демонструють відсторонене чи формальне ставлення (ŠŠI, 2024, с. 12). Це свідчить про глибоку соціальну дистанцію та проблеми з формуванням культури співучасті й солідарності вже на рівні початкової школи.

Суттєвою проблемою залишаються масові пропуски занять і низька успішність серед соціально вразливих груп, передусім учнів з маргіналізованих ромських громад. Високий рівень невинуватених прогулів пояснюється комплексом чинників: браком мотивації та стимулюючого сімейного середовища, страхом невдачі, напруженими відносинами між учителями та учнями, а також конфліктами всередині учнівського колективу. Тривалі пропуски

поглиблюють відставання в навчанні й істотно зменшують шанси цих учнів на успішну соціалізацію та самореалізацію в майбутньому (ŠŠI, 2024, с. 7-8). Таким чином, інклюзія наштовхується на бар'єр, який має не лише педагогічну, а й соціально-економічну природу.

Інший комплекс проблем пов'язаний з інфраструктурним забезпеченням, браком ресурсів та відсутністю належної безбар'єрності освітнього середовища. Понад 70% навчальних закладів залишаються архітектурно малодоступними: безбар'єрні умови обмежуються лише входом до будівлі, а внутрішні приміщення залишаються непридатними для дітей з інвалідністю (ŠŠI, 2024, с. 18). Така ситуація фактично сприяє фізичній ізоляції учнів з інвалідністю, обмежуючи їхню автономність і можливість повноцінної участі у навчально-виховному процесі.

Важливо, що у звіті Державної шкільної інспекції окреслено низку рекомендацій та ініціатив, спрямованих на вдосконалення інклюзивного навчання. Серед ключових напрямів удосконалення виокремлено: забезпечення шкіл кваліфікованими фахівцями; поширення кращих практик інклюзії між освітніми закладами; регулярне визначення потреб учнів за допомогою педагогічної діагностики; розвиток комунікаційних центрів у співпраці з органами місцевого самоврядування; спрощення бюрократичних процедур, пов'язаних із веденням документації щодо учнів з ООП та ін. (ŠŠI, 2024, с. 19-20). Ці пропозиції відображають потребу у зміні управлінської логіки: від формального контролю – до підтримки та створення реальних можливостей для кожної дитини. Розв'язання виявлених проблем і труднощів вимагає не лише додаткових ресурсів чи прийняття нових нормативних актів, а передусім трансформації педагогічної культури. Інклюзія має стати не декларативним принципом, а щоденною практикою школи, що гарантує кожному учню реальний доступ до якісної освіти.

Висновки.

Розвиток освітньої політики Словаччини впродовж останнього десятиліття характеризується стратегічною орієнтацією на інклюзію, що виявляється у впровадженні міжнародних стандартів та послідовному вдосконаленні нормативно-правової бази. Водночас словацька інклюзивна освіта перебуває радше на етапі формальної інституціоналізації. З одного боку, законодавча база та урядові стратегії відповідають сучасним європейським стандартам і вимогам; з іншого – практична реалізація інклюзивної політики стикається з низкою структурних труднощів і внутрішніх суперечностей. До найбільш проблемних аспектів належать: збереження сегрегаційних практик у системі освіти; нестача кваліфікованих педагогічних кадрів і спеціалістів у сфері інклюзії; надмірна бюрократизація процедур і складність організації

підтримувальних заходів; інфраструктурні бар'єри, що обмежують доступність освітнього середовища для дітей з інвалідністю; недостатня сформованість інклюзивних цінностей у суспільстві та шкільних колективах. Ефективне подолання цих викликів потребує системних кроків: від кадрової політики та фінансування – до трансформації педагогічної культури та виховання емпатії серед учнів.

Функціонування інклюзивної освіти у

Словаччині залишається складним і багаторівневим процесом, що потребує комплексної підтримки на рівні шкіл, муніципалітетів і державної політики. Успішний поступ у цьому напрямі є не лише умовою забезпечення рівного доступу до якісної освіти, але й важливим чинником зміцнення демократичної культури та інтеграції країни до європейського освітнього простору.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Ключкович, Т. (2022). Інклюзивна освіта в Словаччині: нормативні основи та пріоритети розвитку. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 54(1), 280-285. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/54-1-42>
- EASIE. (2025). *European Agency Statistics on Inclusive Education. 2025 school year Country Report – Slovakia*. <https://www.european-agency.org/activities/data>
- EASNIE. (2020). *European Agency for Special Needs and Inclusive Education. Country information for Slovakia*. <https://www.european-agency.org/country-information/slovakia>
- European Commission. (2019). *Education and Training Monitor 2019 – Slovakia. Luxembourg*. Publications Office of the EU.
- European Commission. (2024). *Education and Training Monitor 2024 – Slovakia. Luxembourg*. Publications Office of the EU.
- Eurydice. (2024). *Slovensko: Podpora a poradenstvo vo vzdelávaní*. <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/sk/eurypedia/slovakia/podpora-poradenstvo-vo-vzdelavani>
- Infringements decisions. (2019). *October infringements package: key decisions*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/inf_19_5950
- Kaščák, O., & Strouhal, M. (2023). Inclusion discourses in contemporary Slovak education policy – From the individual to the community and from right to performance. *European Journal of Education*, 58(2), 197-208. <https://doi.org/10.1111/ejed.12556>
- Miškolci, J., Kováčová, L. & Kubánová, M. (2017). Trying to Include but Supporting Exclusion Instead? Constructing the Roma in Slovak Educational Policies. *European Education*, 49(1), 71-88. <https://doi.org/10.1080/10564934.2017.1280337>
- Miškolci, J., Vaňurová, H., & Gajzlerová, L. (2025). Comparative critical policy analysis of inclusive education in Czech Republic and Slovakia 30 years post-Czechoslovakia. *Journal of Education Policy*, 1-22. <https://doi.org/10.1080/02680939.2025.2474930>
- Plán obnovy. (2021). Bratislava: MFSR.
- Programové vyhlásenie vlády SR 2023–2027. Retrieved from <https://www.nrsr.sk/web/Dynamic/DocumentPreview.aspx?DocID=535376>
- ŠŠI. (2024). *Štátna školská inšpekcia. Podpora inkluzívneho vzdelávania žiakov základných škôl v SR v školskom roku 2023/2024*. Bratislava: ŠŠI.
- Stratégia inkluzívneho prístupu vo výchove a vzdelávaní. (2021). Bratislava: MŠVVŠ SR.
- Stratégia rovnosti, inklúzie a participácie Rómov do roku 2030. https://www.romovia.vlada.gov.sk/site/assets/files/1113/strategia_2030.pdf?csrt=17736951778881547220
- UNESCO. (2023). *Slovakia's education responses to the influx of Ukrainian refugees*. <https://www.unesco.org/en/ukraine-war/education/slovakia-support>
- Zákon z 22. mája 2008 O výchove a vzdelávaní a o zmene a doplnení niektorých zákonov. <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2008-245>

REFERENCES

- EASIE. (2025). *European Agency Statistics on Inclusive Education. 2025 school year Country Report – Slovakia*. <https://www.european-agency.org/activities/data>
- EASNIE. (2020). *European Agency for Special Needs and Inclusive Education. Country information for Slovakia*. <https://www.european-agency.org/country-information/slovakia>
- European Commission. (2019). *Education and training monitor 2019 – Slovakia. Luxembourg*. Publications Office of the EU.
- European Commission. (2024). *Education and Training Monitor 2024 – Slovakia. Luxembourg*. Publications Office of the EU.
- Eurydice. (2024). *Slovakia: Educational support and guidance*. <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/sk/eurypedia/slovakia/podpora-poradenstvo-vo-vzdelavani>
- Infringements decisions. (2019). *October infringements package: key decisions*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/inf_19_5950
- Kaščák, O., & Strouhal, M. (2023). Inclusion discourses in contemporary Slovak education policy – From the individual to the community and from right to performance. *European Journal of Education*, 58(2), 197-208. <https://doi.org/10.1111/ejed.12556>
- Klyuchkovych, T. (2022). Inclusive education in Slovakia: normative bases and development priorities. *Humanities science current issues*, 54(1), 280-285. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/54-1-42>
- Law of 22 May 2008 on Upbringing and Education and on the Amendment to Some Other Acts. <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2008-245>
- Manifesto of the Government of the Slovak Republic 2023–2027. <https://www.nrsr.sk/web/Dynamic/DocumentPreview.aspx?DocID=535376>

- Miškolci, J., Kováčová, L. & Kubánová, M. (2017). Trying to Include but Supporting Exclusion Instead? Constructing the Roma in Slovak Educational Policies. *European Education*, 49(1), 71-88. <https://doi.org/110.1080/10564934.2017.1280337>
- Miškolci, J., Vaďurová, H. & Gajzlerová, L. (2025). Comparative critical policy analysis of inclusive education in Czech Republic and Slovakia 30 years post-Czechoslovakia. *Journal of Education Policy*, 1-22. <https://doi.org/10.1080/02680939.2025.2474930>
- Recovery and Resilience Plan. (2021). Bratislava: MFSR.
- ŠŠI. (2024). *State School Inspectorate. Support for Inclusive Education of Primary School Pupils in the Slovak Republic in the 2023/2024 School Year*. Bratislava: ŠŠI.
- Strategy for equality, inclusion and participation of Roma until 2030. https://www.romovia.vlada.gov.sk/site/assets/files/1113/strategia_2030.pdf?csrt=17736951778881547220
- Strategy of Inclusive Approach in Upbringing and Education. (2021). Bratislava: MSVVS SR.
- UNESCO. (2023). *Slovakia's education responses to the influx of Ukrainian refugees*. <https://www.unesco.org/en/ukraine-war/education/slovakia-support>

In Search of Lost Genomes: Paabo's Lessons for Ukraine (Review of the book by Svante Raabo "Neanderthal. In Search of Lost Genomes". Rivne: Bearded Tamarin, 2025.)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172591>**Vitenko Mykola**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0001-8486-4073>, vitenko.mykola@pnu.edu.ua*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

У пошуках утрачених геномів: уроки Паабо для України (Рецензія на книгу Сванте Паабо «Неандерталець. У пошуках утрачених геномів». Рівне: Бородатий Тамарин, 2025.)

Вітенко Микола*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)*

Уже понад сто двадцять років минуло з того часу коли історик Теодор Момзен вперше з істориків отримав Нобелівську премію саме за історичну працю хоча і в галузі літератури. З того часу були ще приклади, коли історики отримували Нобелівські нагороди у галузі літератури, але за літературні твори, чи за політичну діяльність спрямовану на захист миру, але зовсім не за дослідження історії. Свого часу це давало підстави фізикам, хімікам чи іншим спеціалістам жартувати, що «історія – то не наука», а якщо і наука, то наука далеко не точна, яка постійно переосмислюється, підручники з якої зазнають постійних змін не в результаті наукових здобутків, а на догоду політичній кон'юктурі.

На щастя для істориків, історія як наука в Україні та світі постійно вдосконалюється, створює нові й активно використовує вже відомі методи наукових досліджень, запозичує і методологію з інших дисциплін – економіки, математики, цифрових технологій. Історики намагаються уникати політичних, ідеологічних штампів, використовуючи виключно наукові підходи до своїх досліджень. У результаті історія стала доволі точною наукою і вже нікого не здивувати використанням Лідар-технологій у вивченні археологічних пам'яток, чи створенням математичних моделей розвитку економік окремих держав, регіонів, населених пунктів, створенням 3-D моделей поселень часів Галицько-Волинської держави чи відтворенням зовнішнього вигляду людей часів Гетьманщини.

На жаль, умовах воєнного лихоліття багато українських дослідників не мають можливості слідкувати за поступом світової науки, не завжди є можливість ознайомитися з передовими напрацюваннями іноземних науковців через мовні, фінансові та інші бар'єри. Через це, далеко не завжди є усвідомлення як працює європейська і світова

наука, які напрямки і методи досліджень є чи будуть перспективними в найближчі роки, а звідси, не завжди добре розуміння чим може бути цікавою українська наука для іноземних партнерів.

У 2022 р. Нобелівську премію з фізіології або медицини отримав Сванте Паабо – шведський палеогенетик, біолог, що тривалий час вивчав не лише біологію та медицину, але й історію. За своє доволі тривале життя він навчався та працював в університетах Швеції, Великобританії, Сполучених Штатів Америки і Федеративної Республіки Німеччина. На перший погляд його життя мало пов'язане із історією, але результати його багатолітніх досліджень вже впливають і ймовірно надалі помітно впливатимуть на вивчення давньої історії людства.

У 2025 р. рівненське товариство «Бородатий Тамарин» надрукувало українською мовою працю Сванте Паабо «Неандерталець. У пошуках утрачених геномів». Дане видання на перший погляд є науково-популярним, а не науковим. Це ніби зменшує його наукову вагу, однак це лише на перший погляд. Сванте Паабо навмисне обрав такий стиль написання своєї роботи, який робить її зрозумілою для пересічного читача. Не для палеонтолога чи біолога, генетика, а для читача, який має знання з генетики на рівні середньої школи. Автор у низці місць залишає такий популярний стиль і говорить до читача мовою наукових аргументів, що рясніють термінами, цифрами, гіпотезами. Робить він це лише у найбільш ключових моментах, коли потрібно дійсно опертися на наукові докази. Паабо майстерно пояснює складні наукові ідеї простою мовою, роблячи книгу доступною для широкого кола читачів, але не втрачаючи наукової глибини.

У рецензованій книзі немає надто розлогого списку використаних джерел чи літератури – є лише посилання на найбільш знакові наукові

Стаття надійшла / Article arrived: 01.08.25

Схвалено до друку / Accepted: 28.08.26

публікації у передових журналах присвячених питанням реконструкції людського генома чи генома неандертальця – це переважно статті самого автора, його співробітників, а також наукових опонентів. Усі наведені публікації вміщені у журналах, які посідають провідні місця у першому квартилі (Q1) у Scopus – «Nature», «Science» і «Cell», що є одними з найавторитетніших у світі у своїх категоріях («Multidisciplinary Sciences» та «Biochemistry, Genetics and Molecular Biology»).

Книга «Неандерталець. У пошуках утрачених геномів» складається із 23 розділів. Перші 7 із них є до певної міри автобіографічні. У них ідеться про життєвий шлях автора від захоплення наукою і перших дивних уподобань до вагомих наукових здобутків, пояснюється чому його цікавила історія, наводяться приклади його залучення до вивчення історії стародавнього Єгипту, прагнення приносити користь людству, плани стати лікарем, але також про наукову кар'єру у палеогенетиці. Автор всіляко демонструє свої знання із первісної історії людства. Він підкреслює, що є далеко не випадковою людиною у історичних дослідженнях і наводить докази своєї кваліфікації в історії. Схожими аргументами і здобутками можуть похвалитися далеко не всі професійні історики.

8-23 розділи книги розкривають процес дослідження геному неандертальця, про те як колектив науковців, очолюваних Паабо, використовуючи найсучасніші методи аналізу ДНК, зумів «прочитати» генетичний код із кісток неандертальців, які пролежали тисячі років у важкодоступних місцях. Також Сванте Паабо пояснює читачам основні етичні правила і норми, яких намагався дотримуватися у своїх дослідженнях, всіляко підкреслює прагнення до об'єктивних результатів – це необхідність повторити експерименти у різних лабораторіях, це і постійна боротьба за повну стерильність лабораторій і самого обладнання і критика наукового популізму, низки не зовсім добросовісних вчених, що намагалися приховати власну некомпетентність публікаціями статей із сенсаційними заголовками і пізніше спростовування надрукованих ними результатів.

Корисною для читачів буде інформація про обрання тематики наукових досліджень, про формулювання робочих гіпотез, пошук доказів на їх підтвердження чи спростування. Цікавими є приклади про перші успіхи і перші розчарування, про пошуки грантів на наукові дослідження, про створення наукових консорціумів, про залучення до проведення дослідів комерційних організацій, про патентування винаходів, про наукові стажування в Італії, Швеції, Великобританії, США, про обмін досвідом із провідними біологами світу, про створення у Лейпцигському університеті наукового центру із досліджень палеогенетики, про підбір колективу науковців тощо.

Паабо наводить доволі цікаві матеріали про те як довелося вести переговори із Хорватською академією наук про передачу для досліджень шматочків кісток неандертальців знайдених у печерах Хорватії. Автор розповідає, як довелося переконувати хорватських учених передати фрагмент кістки з печери В'єдья, що вимагало дипломатичних зусиль і гарантій збереження зразка. Кожен епізод цієї розповіді сприймається ледь не як опис легкої прогулянки, але водночас стає зрозуміло, що перед автором та його колегами постійно виникали численні труднощі, долати які доводилося шляхом виснажливої праці, тривалих експериментів, повторення окремих операцій десятки, сотні, а то і тисячі разів, розробкою нового обладнання і методик дослідження, пошуком нових джерел фінансування.

Важливими є описи міжнародної комунікації колективу науковців, очолюваних Паабо, їхні переговори із політичними діячами, керівниками різноманітних національних академій наук, директорами музеїв, зберігачами фондів, охоронцями давніх пам'яток. Адже доводилося знаходити спільну мову із представниками не лише демократичних держав (хоча і там були нюанси), але і тоталітарних та авторитарних. Результатом стали спільні публікації у журналах Scopus, проведення спільних наукових конференцій, виступи на телебаченні, участь у спільних грантах та комерційних проектах. Завдяки цьому Сванте Паабо і його колегам вдалося здобути унікальну репутацію. У результаті, перед ними відкривали двері багатьох кабінетів і неможливе ставало можливим. Вивчення цього досвіду є унікальним і дуже необхідним для українських дослідників.

Справжня наука вже давно не робиться одиницями, вона є результатом багатолітніх зусиль вчених багатьох галузей із десятків університетів та наукових установ із різних частин світу. Українські вчені, в т.ч. історики можуть долучитися до світової науки лише долучаючись до подібних проектів. Але лише бажання вчених мало. Потрібне дбайливе ставлення до нашої історичної спадщини, археологічних артефактів, останків неандертальців і кроманьйонців, і навіть тварин знайдених у археологічних похованнях, адже вони можуть стати предметом подальших досліджень палеогенетиків. Європейська і світова наука розвивається дуже стрімко і вже є наукові дослідження про поширення кішок у людському ареалі, ведуться дослідження про напрямки міграцій давніх людей у періоди палеоліту – сенеоліту завдяки вивченню ДНК одомашнених тварин. Тому українські музеї і археологічні колекції повинні зберігатися в належному стані попри усі труднощі і виклики сьогодення.

Є в книзі і окремі особистісні мотиви, які, тим не менше, пояснюють характер науковця, його ставлення до людства, до питань можливої расової, національної,

гендерної чи соціальної дискримінації. Автор при цьому порушує питання насамперед етики наукових досліджень, відповідальності кожного науковця за отримані результати, їх трактування для широких кіл громадськості. Паабо наголошує на етичних принципах: «Наука – це колективна справа, і ми завжди мусимо бути готовими сумніватися у власних результатах, якими б бажаними вони не здавалися». Він критикує недобросовісних учених, які гналися за сенсаціями, і описує боротьбу за стерильність лабораторій та повторення експериментів. За словами Паабо проводити таке дослідження було дуже непросто: «Витягування ДНК із давніх кісток схоже на спробу прочитати книгу, яку пропустили через шредер і залишили під дощем на тисячі років».

Сванте Паабо неодноразово на сторінках своєї книги підводить читачів до певних висновків, наводить аргументи, що підтверджують певні гіпотези, а потім спростовує їх. Він описує, як кілька разів доводилося відмовлятися від власних висновків, адже його цікавить наукова істина, а не скороминуща слава, об'єктивність, а не бажання приховати помилки, чи недоліки. Автор до кінця уникає категоричних висновків, пояснює, що ми надто мало знаємо про минуле, що зі знайдених фрагментів важко будувати певні причинно-наслідкові конструкції, адже одна чи дві нові археологічні знахідки можуть перекреслити усі гіпотези та концепції.

Як науковця Сванте Паабо у його пошуках цікавило декілька дуже важливих саме для істориків питань: 1) коли і в якому регіоні нашої планети появилися спільні предки неандертальців, кроманьйонців та людиноподібних мавп; 2) коли і де виокремилися кроманьйонці та неандертальці; 3) чи мали місце випадки співіснування обох видів; 4) що саме спричинило витіснення неандертальців кроманьйонцями і чи справді це було витіснення; 5) чи залишилися у сучасних людей хоча б якісь гени неандертальців. Не на усі питання вдалося знайти відповіді.

Шведський вчений добре ознайомлений з усіма на сьогодні відомими пам'ятками, що залишилися від неандертальців і знайдені археологами. Сванте Паабо чи його колеги побували, а в окремих випадках провели додаткові археологічні розкопки у пошуках решток неандертальців у низці регіонів Європи та Азії – на стоянці Ель-Сідрон у Іспанії, у долині річки Неандер у Німеччині, у печері Віндія біля міста Крапина у Хорватії, у Мезмайській печері на Кавказі, у печерах Схул і Кафзех на Близькому Сході тощо. Зібраний ними генетичний матеріал дозволив у травні 2010 р. відновити геном неандертальців. Але все у житті пізнається у порівнянні. І Сванте Паабо з колегами проаналізували геноми не лише неандертальців, але і низки людиноподібних мавп, а також геноми сучасних людей із різних регіонів світу – племен йоруба, бушменів Африки, вихідців із Океанії та Китаю, інших регіонів планети, а

також викопних решток т.зв. «денісівської людини» знайдених у печері на Алтаї.

Подальші ж дослідження дозволили Сванте Паабо та його співробітникам прийти до наступних висновків: 1) спільні предки сучасних людей та шимпанзе жили вже біля 6,5 мільйонів років тому; 2) спільні предки неандертальців та кроманьйонців жили 600 – 800 тисяч років тому, і до них належала т.зв. «гейдельберзька людина» й інші види також; 3) біля 380-480 тисяч років тому від неандертальців відокремилася гілка т.зв. «денісівських людей», що у подальшому схрещувалися із новими мігрантами-кроманьйонцями із Африки і дали нових нащадків, що зараз проживають переважно в Азії та Океанії; 4) у мешканців Африки майже відсутні геноми, що передавалися від неандертальців мешканцям Європи та Азії (субсахарські африканські популяції мають мінімальну частку неандертальських генів (менше 0,3%)); 5) у європейців і азіатів є 1–2 % генів неандертальців через схрещування кроманьйонців із неандертальцями 40 000–60 000 років тому; 6) розширення ареалу проживання кроманьйонців у світі не було прямолінійним процесом, а супроводжувалося міграціями з Африки в Азію та Європу і навпаки, при цьому регіоном де очевидно найчастіше відбувалися їх палеоконтакти з іншими видами був Близький Схід та Центральна Азія; 7) генетичні дані не дають чітких доказів біологічної переваги кроманьйонців над неандертальцями, хоча культурні та поведінкові фактори (наприклад, абстрактне мислення, складні знаряддя праці – лук і стріли та інші) могли сприяти перевазі *Homo sapiens*; 8) палеогенетика не всесильна, розшифрування геномів – це тривала і копітка робота із далеко не завжди позитивним результатом (Паабо вказує на деградацію ДНК під дією природних факторів – таких як радіація, окислення ґрунтів, а також на забруднення зразків і необхідність повторних експериментів).

Коли вже було з'ясовано основні генетичні відмінності між кроманьйонцями та неандертальцями постали нові питання, що саме зробило людину людиною. Сванте Паабо демонструє кілька прикладів на основі досліджень своїх колег із Лейпцигського університету: вміння вчитися, вчитися на своїх помилках і на прикладах інших і вміння навчати; цікавість до всього нового; вміння мислити абстрактно і створювати нові речі, як наприклад знаряддя для дистанційного полювання. Останні давали кроманьйонцям перевагу перед неандертальцями – можливість здобувати більше їжі і вирощувати більше потомства, перевагу у міжвидових сутичках, які очевидно були, як і щонайменше три значні періоди тривалого співіснування і перехрещення видів.

Колектив Сванте Паабо, на основі низки аналізів зміг з'ясувати умови життя неандертальців, їхній раціон (в т.ч. наявність канібалізму в окремих їхніх групах), потенційні знаряддя праці. Тим не менше,

у книзі Сванте Паабо є кілька тверджень, як можуть сприйматися як дискусійні, а саме: неандертальці не вміли створювати твори мистецтва, створювати складні знаряддя праці, значно повільніше за кроманьйонців пристосовувалися до змін у навколишньому середовищі. Археологічні знахідки останнього десятиліття дозволяють припускати, що неандертальці анатомічно були здатні розмовляти, вони створювали малюнки на стінах печер, прикраси, вміли використовувати спис. Вже відомо про наявність у неандертальців певних форм релігії, абстрактного мислення, вміння окремих особин плавати під водою. З іншого боку, археологічні знахідки, якщо іти за аргументами автора книги, можуть засвідчувати зовсім інше ніж було насправді. Так, твори мистецтва, знаряддя праці можуть бути запозичені чи скопійовані у кроманьйонців. Можливі похибки у датуванні тощо.

Робота Паабо «Неандерталець. У пошуках утрачених геномів» не лише змінила уявлення про неандертальців, а й відкрила нові можливості для вивчення міграцій і взаємодії давніх людей, суттєво вплинула на антропологію, археологію, еволюційну

біологію, і на сьогодні має вагоме значення для переосмислення еволюції людини.

Паабо уникає категоричних тверджень, а його висновки є гіпотетичними й відкриті до перегляду. Рецензована книга ж не стільки відповідає на питання, скільки ставить десятки і сотні нових питань, змушує істориків, археологів по-іншому сприймати історію еволюції людства, дає нові докази та аргументи. Очевидно, що на підставі досліджень палеогенетиків вже у найближчі роки будуть переписуватися значна кількість підручників та інших праць із первісної історії людства, зокрема найдавніша історія України, адже неандертальці бували й на наших землях (зокрема зафіксовано їхні пам'ятки на території Закарпаття, Чернівецької області, Криму – Королеве, Молодова-1, Кіік-Коба) і дослідження колективу Паабо вказують, що в нас також могли відбуватися палеоконтакти неандертальців та кроманьйонців. Тож книга Паабо не лише відкриває нові горизонти для вивчення еволюції людства, а й спонукає українських істориків і археологів до активної співпраці з зарубіжними палеогенетиками, щоб розкрити таємниці найдавнішої історії України.

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 29.08.25

Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.

Друк цифровий. Ум. друк 12,9. Наклад 100 пр. Зам. № 9/25

Видавництво «ГРАНІ»

49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32

Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005

www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com